

Ірина Васильків, Руслан Сіромський, Валерій Островський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Рівень стандарту

**Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Тернопіль
Астон
2024**

УДК 94(100)(075)

В 85

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.03.2024 № 265)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник створено відповідно до навчальної програми для закладів загальної середньої освіти «Всесвітня історія. 10-11 класи», затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 р. № 698

Васильків І. Д.

В 85 Всесвітня історія. Рівень стандарту : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, Р. Б. Сіромський, В. В. Островський. — Тернопіль : Астон, 2024. — 192 с. : іл.

ISBN 978-966-308-937-9

Змістове наповнення підручника, враховуючи вікові особливості учнівства, спонукає зіставляти події, явища, процеси другої половини XX – першої чверті XXI століття на теренах України та у світі. Матеріали, запитання, завдання рубрик допоможуть реалізувати наскрізні змістові лінії, міжпредметні зв'язки, сприятимуть розвиткові навичок критичного мислення одинадцятикласників і одинадцятикласників. Історичні джерела, ілюстрації, схеми, узагальнювальні таблиці дадуть змогу учительству оптимально здійснювати компетентісно орієнтований підхід.

УДК 94(100)(075)

© Васильків І. Д., Сіромський Р. Б.,
Островський В. В., 2024

ISBN 978-966-308-937-9

© ТзОВ «Видавництво Астон», 2024

ЗМІСТ

Розділ 1. ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 1–2 . Становлення повоєнного світопорядку	8
§ 3–4. Початок «холодної війни» й формування біполярного світу	17
§ 5. Регіональні конфлікти «холодної війни»	27
Узагальнення до розділу	37

Розділ 2. ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 6–7. Демократизація в повоєнному світі	38
§ 8–9. Соціально-економічні перетворення	48
§ 10. Рухи за громадянські права	57
§ 11. Становлення постіндустріального суспільства	64
§ 12–13. Від Європейського економічного співтовариства до Європейського Союзу	69
Узагальнення до розділу	77

Розділ 3. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

§ 14. Результати Другої світової війни для народів Центрально-Східної Європи	79
§ 15–16. Криза комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи	87
§ 17–18. Союз Східноєвропейських Соціалістичних Республік	97
Узагальнення до розділу	109

Розділ 4. ДЕРЖАВИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ: ВИБІР ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ

§ 19. Країни Південної та Східної Азії.....	111
§ 20. Країни Близького і Середнього Сходу	122
§ 21. Країни Африки.....	134
§ 22. Країни Латинської Америки	140
Узагальнення до розділу	147

Розділ 5. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 23. Від розрядки в «холодній війні» до пошуків нових моделей світоустрою.....	149
§ 24. Рецидиви «холодної війни». Реакція світової спільноти на російську агресію супроти України	157
Узагальнення до розділу	164

Розділ 6. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА

§ 25. Науковий поступ і повсякдення.....	166
§ 26. Мистецтво і спорт.....	176
Узагальнення до розділу	187
Узагальнення до курсу.....	188
Хронологічна узагальнювальна таблиця	190

Рекомендована
література

<https://cutt.ly/bwNTi2CU>

Словник
термінів і понять

<https://cutt.ly/UwNTo2zA>

Синхроністична
таблиця

<https://cutt.ly/jwNToDh8>

Випускники й випускниці!

Щойно ви розгорнули підручник зі всесвітньої історії, створений згідно з чинною навчальною програмою для закладів загальної середньої освіти. Про що ж розповідатиметься на його сторінках? Автори запрошують вас у захопливу подорож другою половиною XX — першою чвертю XXI століття. Це період калейдоскопічних подій, які формували глобалізовану інформаційну планету, утвердять демократичний устрій у більшості держав і, зрештою, визначатимуть основні риси теперішнього суспільства. «Родзинкою» цього підручника залишається інтеграція української минувшини у всесвітній історичний процес. Параграфи містять доступні й цікаві тексти, візуальні й текстові джерела, мапи, ілюстрації, думки дослідників історії, оригінальні запитання й завдання. Наскрізна нумерація підпараграфів допоможе легко орієнтуватися в навчальному матеріалі. Ви можете самостійно створювати малюнки-схеми до окремих підтем так, як навчилися це робити в 7–10 класах. Працюючи з текстом, звертайтеся до мап, що на сторінках підручника та на його форзацах, адже історичні події розгортаються не лише в часі, а й у просторі.

Чи знаєте ви, що...

Цікаві факти, запропоновані на початку параграфа, стануть у пригоді для розуміння змісту теми, а також допоможуть зіставити події з історії України та світу.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Попередньо ознайомтеся з ключовими поняттями і термінами теми, передбаченими навчальною програмою.

Міркуємо і діємо!

Добірки запитань і завдань «Міркуємо і діємо!» наприкінці підпараграфів спонукають до активного осмислення теми та застосування знань; виконувати їх можна спільно чи самотужки, у класі чи вдома, усно чи письмово, дотримуючи вказівок учителя / учительки.

Мовою оригіналу

Думки науковців допоможуть вам відчути себе дослідниками і зануритися в минуле, дізнатися деталі, порівняти свідчення очевидців, зробити свої висновки.

Зіставити в часі події, що відбувались у світі та на теренах України, зауважити певні закономірності, виокремити найголовніше допоможуть спеціальні синхроністичні таблиці.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1955 р. — протест Розі Паркс проти сегрегації в транспорті.

травень 1968 р. — масові студентські виступи у Франції

1954 р. — повстання політичних в'язнів, зокрема українців, Степового табору в с. Кенгір (Казахська ССР)
1968 р. — вперше надруковано роман «Собор» Олеся Гончара

Додаткові історичні цікавинки та ілюстрації, які ховаються наприкінці параграфів за QR-кодами й гіперпосиланнями, сприятимуть зануренню в епоху та кращому розумінню історичних процесів. Пропонуємо пограти в корисні онлайн-ігри для того, щоб узагальнити й систематизувати основну змістову інформацію.

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/1wNz9LCm>

«Довга телеграма» містера Ікс.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/fecNYJf1>

Перевірте себе

Запитання і завдання рубрики «Перевірте себе» допомагають повторити й узагальнити вивчене, а також спонукають діяти: розмірковувати, аналізувати, оцінювати, прогнозувати, створювати власні «інтелектуальні продукти». Виконувати практичні завдання цієї рубрики можна індивідуально, у парах чи в команді, удома або в класі.

Отож
успішного пізнання
вам, друзі!
Автори

РОЗДІЛ 1

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

Назвіть:

- час створення Організації Об'єднаних Націй (ООН), Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Світового банку; поділу Німеччини; утворення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) і Організації Варшавського договору (ОВД).

Поясніть:

- *поняття*: «біполярний (двополюсний) світ», «доктрина», «конфронтація», «соціалістичний табір», «холодна війна»;
- *характерні риси* Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин;
- *мету, принципи та механізми* діяльності ООН, спеціалізованих організацій під егідою ООН, критерії ефективності діяльності ООН;
- *вплив* «плану Маршалла» на відбудову повоєнної Європи і формування «двополюсного світу»;
- *значення* «Загальної декларації прав людини» (1948 р.) і міжнародних пактів про права людини (1966 р.) як основи сучасного міжнародного права.

Зробіть:

- *установіть* послідовність подій повоєнних часів, пов'язаних з утворенням «двополюсного світу»;
- *використайте мапу* як джерело інформації про територіальні зміни в Європі за підсумками війни;
- *установіть* причини і наслідки розв'язування «холодної війни».

Підготуйте матеріали для навчального проєкту:

- ✓ Реалізація завдань ООН її спеціалізованими організаціями: приклади діяльності.

Узагальнення-1

«Поняття-визначення»

<https://cutt.ly/TecNUeLn>

Узагальнення-2

«Дати-події»

<https://cutt.ly/cecNN96Q>

Узагальнення-3

«Події-послідовність»

<https://cutt.ly/PecNMwnx>

§ 1–2. Становлення повоєнного світопорядку

Чи знаєте ви, що...

... одним з авторів концепції прав людини як норми міжнародного права став Герш Лаутерпахт, уродженець м. Жовква, випускник Львівського університету; він також працював над Статутом Нюрнберзького міжнародного суду над військовими злочинцями;

... Україна належить до засновників ООН, делегацію УРСР на конференції в м. Сан-Франциско, що складалася з 12 осіб, очолював Дмитро Мануїльський; чотири рази Україну (УРСР) обирали непостійним членом Ради Безпеки ООН: у 1948–1949, в 1984–1985, у 2000–2001 та 2016–2017 роках.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Біполярний (двополюсний) світ — глобальний світопорядок, сутністю якого є домінування двох наддержав чи суспільно-політичних систем, які різняться та конкурують між собою.

1–2. 1. У чому суть і характерні риси Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин?

Після закінчення великих війн зазвичай формуються нові системи міжнародних відносин, які відображають нові геополітичні реалії. Після Тридцятилітньої війни постала Вестфальська система міжнародних відносин, після наполеонівських воєн — Віденська, а після Першої світової війни — Версальсько-Вашингтонська. Пригадайте з попередніх класів особливості перелічених систем, виділивши їхні характерні риси.

Основу нової системи міжнародних відносин заклала під час своїх зустрічей в Тегерані (28 листопада – 1 грудня 1943), у Ялті (4–11 лютого 1945) та Потсдамі (17 липня – 2 серпня 1945) «велика трійка» — лідери Великої Британії, Советського Союзу та США. Союзники вибудували нову систему міждержавних відносин — Ялтинсько-Потсдамську, яка базувалася не на міжнародних угодах, а на компромісах і таємних домовленостях. Отже, не міжнародне право було основним регулятором міждержавних відносин, а військова та економічна перевага певної сторони в конкретний час.

Попри свою хиткість, Ялтинсько-Потсдамська система все-таки сприяла утриманню достатньо тривалого мирного періоду в європейській історії. Проте ця система не була європоцентричною, оскільки її основні гравці — США і Советський Союз — держави з різною політичною культурою і господарськими механізмами функціонування. Тому прийнято говорити про **біполярний (двополюсний) характер** Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Ці полюси стали центрами притягання для інших країн, які поринули в тривале протистояння. Це протистояння було комплексним, призвело до **творення антагоністичних військово-політичних блоків**, про які йтиметься далі, й виражалося в різних

сферах людського життя — політичній, економічній, культурній, спортивній. Зрештою, відбувся поділ **сфер впливу** між «вільним світом» і «соціалістичним табором». Причому це територіальне розмежування інколи розділяло цілі народи, як це трапилося у випадку з Німеччиною та Кореєю. **Конфронтаційний характер співжиття і балансування на межі реальної війни з погрозами застосування ядерної зброї чергувався з короткими періодами «розрядки», наприклад, після смерті Й. Сталіна.** 29 серпня 1949 р. Советський Союз успішно випробував атомну бомбу, поклавши край Американській монополії в цій сфері. Урівноважувати ситуацію в світі й не допустити глобального конфлікту **була покликана Організація Об'єднаних Націй** (створена в 1945 році як стрижневий механізм нової системи міжнародних відносин).

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин проіснувала трохи більше пів століття.

Представник Сполучених Штатів підписує Статут ООН, 26 червня 1945 року

Делегація Української Советської Соціалістичної Республіки на установчій конференції ООН у Сан-Франциско, 1945 рік

В. Черчилль, Ф. Рузвельт, Й. Сталін під час Ялтинської конференції, фрагмент світлини з колекції військ зв'язку в Національному архіві США, лютий 1945 року

В. Черчилль, Г. Трумен, Й. Сталін перед зустріччю на Потсдамській конференції, 25 липня 1945 року

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть чотири системи міжнародних відносин, які діяли впродовж XVII–XX століть. 2. Пригадайте, хто з лідерів Великої Британії, США та СРСР належав до «великої трійки». 3. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає біполярний характер Ялтинсько-Постдамської системи міжнародних відносин. 4. Ознайомтеся з легендою мапи «Європа після Другої світової війни». Звертайтеся до цієї мапи, працюючи з наступними темами.

1–2. 2. Якими були територіальні зміни у світі за підсумками Другої світової війни?

На конференціях «великої трійки» в Тегерані, Ялті та Потсдамі вдалося погодити післявоєнні територіальні зміни. Стабілізація повоєнних кордонів тривала кілька років, а де-юре їх було визнано лише 1975 р. в результаті підписання Заключного акта з безпеки і співробітництва у Європі. Завоювання держав Осі Рим-Берлін-Токіо були анульовані, незалежність окупованих ними країн відновлена. Італія та Японія позбулися своїх колоній (Німеччина втратила свої колонії ще після Першої світової війни). Німеччину й Австрію союзники поділили на чотири зони окупації — американську, англійську, советську і французьку (на сектори були поділені й їхні столиці — Берлін та Відень).

Країни Балтії (Естонія, Латвія і Литва) стали єдиними членами Ліги Націй, чию незалежність не відновили після війни. Їхнє входження до складу Советського Союзу (по суті, окупація) не визнавали західні країни, зокрема США. Советськими залишились території Західної України та Західної Білорусі, над якими Москва встановила свій контроль у змові з нацистською Німеччиною на початку Другої світової війни. Крім того, у складі Советського Союзу залишалася Північна Буковина й Бессарабія, а 1945 р. до СССР було приєднане українське Закарпаття. Водночас до Советського Союзу відійшла північна частина Східної Пруссії з містом Кьонігсберг (у російській інтерпретації Калінінград) і портом Піллау (Балтійськ). Советський контроль також поширився на фінський район Петсамо (Печенга) з великими запасами нікелю. Японія втратила Курильські острови і південну частину Сахаліну на користь Советського Союзу, чії війська наприкінці війни окупували ці території. Під час підписання **Сан-Франциського мирного договору 1951 р.** із союзниками Японія відмовилася від цих територій, однак не визнала радянського суверенітету над ними. Загалом, **советські територіальні надбання після війни були чи не найбільшими** (майже 700 тис. кв. км).

Суттєвих територіальних змін зазнала Польща. На Ялтинській конференції Велика Британія, Советський Союз і Сполучені Штати домовились відсунути східний кордон Польщі на захід, приблизно **вздовж «лінії Керзона»** (*пригадайте, що це за лінія*). Так, Польщі був переданий район українського Перемишля, а цей факт руйнує міф про Сталіна як «об'єднувача всіх українських земель» (*пригадайте, які ще українські землі залишались поза межами тодішньої Української ССР?*). Оскільки такі зміни передбачали значну втрату територій для Польщі, союзники погодилися компенсувати відновлену Польську державу переміщенням її західного кордону далі на захід **по річках Одер-Нейсе** за рахунок німецьких земель (Східна Померанія). Відтак Польща отримала повноцінний вихід до Балтійського моря.

10 лютого 1947 р. переможці (Велика Британія, СРСР, Франція та США) підписали **Паризькі мирні договори** з п'ятьма країнами — Італією, Угорщиною, Румунією, Болгарією та Фінляндією, які в роки війни виступили на боці нацистської Німеччини. Договори передбачали роззброєння, територіальні зміни, військові репарації, покарання військових злочинців. **Найбільших територіальних втрат зазнала Італія**, котра поступилася на користь Югославії низкою островів в Адріатичному морі, частиною Істрії, портом Фіуме (Рієка), анклавом Задар у Далмації, більшою частиною Словенського Примор'я; на користь Греції — островами Додеканес; на користь Франції — окремими альпійськими територіями. Кордони Угорщини були відновлені в межах 1937 р. Болгарія була змушена повернути Вардарську Македонію — Югославії, Східну Македонію і Фракію — Греції, проте отримала від Румунії Південну Добруджу.

Післявоєнні територіальні зміни були суперечливими, оскільки призвели до вимушеної міграції мільйонів людей і переміщення етнічних меншин.

Міркуємо і діємо!

1. Зіставте інформацію мапи «Європа після Другої світової війни» та «Карти Центрально-Східної Європи на 1937 рік» Дмитра Вортмана із сайту «ЛИКБЕЗ: історичний фронт» <https://cutt.ly/PecMeg5Y>, узагальніть перелік територіальних змін у Європі за допомогою тексту підпараграфа 1.2. **2.** Назвіть міжнародні договори, які врегульовували територіальні зміни в Європі та Азії після Другої світової війни. **3.** Чому, на вашу думку, юридичне визнання повоєнних кордонів відбулося аж через 30 років після завершення Другої світової війни?

1–2. 3. Як виникла і які завдання покликана вирішувати Організація Об'єднаних Націй?

Незважаючи на низьку ефективність Ліги Націй під час розв'язання міждержавних конфліктів у 1920–1930-х роках, «велика трійка» погодилася створити нову глобальну організацію, покликану дбати про підтримку миру і міжнародної безпеки. Цю ідею вперше сформулювали під час підписання Атлантичної хартії в серпні 1941 р. президент США Франклін Рузвельт і британський прем'єр-міністр Вінстон Черчилль. Назву «Об'єднані Нації» спершу використовували для окреслення країн, які згуртувалися проти нацистської Німеччини та її союзників. Про загальну мету, структуру та функції нової всесвітньої організації союзники домовилися на Тегеранській конференції, а пізніше — на зустрічі в Думбартон-Оксі (США). Нарешті, на Ялтинській конференції в лютому 1945 р., Рузвельт, Черчилль і Сталін заклали основу статутних положень Організації Об'єднаних Націй (ООН) та досягли попередньої домовленості про кількість радянських республік у ній. Народний комісар закордонних справ Советського Союзу В'ячеслав Молотов просував ідею прийняття

до ООН усіх шістнадцяти советських республік. Проте їхній реальний суверенітет був сумнівним і не більшим за права й можливості американських штатів. Коли цю ідею не схвалили союзники, Молотов запропонував, щоби членами ООН стали три советські республіки — Україна, Білорусь і Литва як такі, що зазнали найбільших руйнувань і втрат під час війни. Фігурування Литовської ССР у цьому списку було спробою легітимації її окупації в 1940 р. Однак ця спроба не вдалася. Натомість **Білоруська й Українська ССР стали членами-засновниками ООН.**

Прапор та герб
Організації
Об'єднаних Націй

Конференція п'ятдесяти країн у Сан-Франциско, яка почала працювати 25 квітня 1945 р., підготувала остаточний варіант Статуту ООН. 26 червня 1945 року його одностайно схвалили, а з **24 жовтня 1945 р. Статут ООН набув чинності** після його ратифікації постійними членами Ради Безпеки ООН. Мета Організації була задекларована так: *«Підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії або інших порушень миру і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру».*

Стаття 2 Статуту містила основні принципи діяльності ООН, зокрема суверенної рівності всіх членів ООН та вирішення суперечок мирним шляхом. Головними органами Організації визначено Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну й Соціальну Раду, Раду з Опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат. **Генеральна Асамблея**, на яку покладали дорадчі, наглядові та виборні функції, стала єдиним органом ООН, у якому були представлені всі країни-члени ООН. Головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки Статут ООН поклав на **Раду Безпеки**. Спочатку вона складалася з 11-ти членів — **п'яти постійних (Китайська Республіка, Франція, Советський Союз, Велика Британія та США) з правом вето на будь-які рішення і шести непостійних членів, яких обирали Генеральна Асамблея на дворічний термін.** Поправка до Статуту ООН 1965 р. збільшила членство Ради Безпеки до 15, розширивши до десяти кількість непостійних членів.

У межах діяльності ООН були започатковані спеціалізовані автономні установи, які щорічно звітують перед Економічною й Соціальною Радою. До них належать Міжнародна організація праці (МОП), Продовольча та сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй, **Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО; створена 1945 р.)** та Всесвітня організація

охорони здоров'я (ВООЗ). Найпотужнішими спеціалізованими установами ООН є створені 1945 р. Світовий банк і Міжнародний валютний фонд (МВФ).

Міркуємо і діємо!

1. Коли і де було створено Організацію Об'єднаних Націй?
2. У якому робочому органі ООН представлені всі країни, які є її учасницями?
3. Назвіть найбільші міжнародні організації, які діють у межах ООН.

1–2. 4. Чому і як зросла увага міжнародної спільноти до прав людини?

Елеонора Рузвельт
тримає плакат із
«Загальною декларацією
прав людини», 1949 рік

Рафаель Лемкін
(1900-1959),
автор і дата світлина
невідомі

Масові та систематичні порушення прав людини, скоєні під час Другої світової війни, зокрема геноцид євреїв та ромів, сприяли усвідомленню фундаментальної значущості дотримання цих прав для збереження миру і справедливості. Таке розуміння знайшло свій вияв у Статуті ООН, де засновники цієї міжнародної організації заявили про намір «знову утвердити віру в основні права людини». Укладачі Статуту ООН прагнули підкреслити взаємозв'язок між запобіганням війні та основними правами людини. Із цією метою вони ініціювали підготовку спеціального міжнародного документа. Проте розбіжності щодо трактування багатьох моментів (етичних, ідеологічних і т. п.) зрештою призвели до відмови від розробки міжнародного Білля про права. Укладачі Статуту ООН обмежились *необов'язковою* декларацією прав людини. Особливу роль у підготовці документа відіграли канадський правник Джон Гамфрі й американська громадська діячка, вдова президента Ф. Рузвельта — **Елеонора Рузвельт**, яку називають «матір'ю» «Загальної декларації прав людини».

9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила «Конвенцію із запобігання злочинам геноциду», серед творців якої був випускник Львівського університету, правник **Рафаель Лемкін**. Під визначення геноциду потрапили дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, певну національну, етнічну, расову чи релігійну групу. А вже наступного дня, **10 грудня 1948 р., Генеральна Асамблея ООН ухвалила «Загальну декларацію прав людини»** — фундаментальний документ міжнародного права. День

ухвалення Загальної декларації став **Днем прав людини**. Країн, які б голосували проти, не виявилось, але *Білоруська ССР, Південно-Африканський Союз, Польща, Саудівська Аравія, Советський Союз, Українська ССР, Чехословаччина і Югославія* — утрималися при голосуванні.

Головні принципи «Загальної декларації прав людини» — це **повага до людської гідності та рівності**. Декларація складається з тридцяти статей, які містять вичерпний перелік ключових громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав. Зокрема, документ передбачив права людини на життя, свободу, особисту безпеку, рівність, освіту, володіння майном, мирні збори та об'єднання, шлюб і сім'ю, участь у вільних виборах; свободу від дискримінації, рабства, катувань, довільного арешту і вигнання, втручання в особисте життя, домашні справи й листування та ін.

Через ідеологічні розбіжності ухвалити єдиний **зобов'язальний** документ у сфері прав людини не вдалося і пізніше. Щобільше, звичним стало розглядати громадянські та політичні права незалежно від економічних, соціальних і культурних прав, хоча такий підхід суперечить букві і духу «Загальної декларації». Після тривалих дискусій у 1966 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила два окремих документи — **Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права**. Згодом ООН ухвалила кілька десятків документів, покликаних гарантувати права різних категорій людей (Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про права дитини). Відтак повага до прав людини стала важливою ознакою демократичних держав.

Міркуємо і діємо!

1. Чим, на вашу думку, різняться такі типи міжнародних документів, як «білль» і «декларація»? **2.** Чому Елеонору Рузвельт називають «матір'ю» «Загальної декларації прав людини», а Рафаеля Лемкіна — творцем терміна «геноцид»? **3.** Поміркуйте, чому саме зазначені в тексті країни не підтримали «Загальної декларації прав людини»?

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Сергія Плохія «Ялта. Ціна миру», переклад з англійської. Харків: КСД, 2019. С. 201–202.: «Спантеличений Рузвельт запитав, чи Молотов має на увазі, що республіки слід зробити членами Генеральної Асамблеї. Молотов підтвердив...

«Було б правильно, якби три або принаймні дві з радянських республік знайшли гідне місце серед членів Асамблеї. Вони заслужили це місце завдяки своїм жертвам та зусиллям під час війни»... Радянці вважали, що залишаться в абсолютній меншості, а то й будуть відсунуті на маргінесі і в Раді Безпеки, і в Генеральній Асамблеї, якщо не зможуть забезпечити додаткові голоси. Британія та її домініони мали отримати шість голосів. Американці наполягали на включенні «асоційованих держав» — країн Латинської Америки, а також

Ірландії та Єгипту, які уникали формального оголошення війни проти Німеччини чи Японії, але загалом сприяли діяльності союзників... Сполучені Штати могли почуватися безпечно, не порушуючи принципу «одна держава — один голос». Радянці не мали таких можливостей...».

Запитання: Що спонукало советську сторону домагатися додаткових голосів у Генеральній Асамблеї ООН? Поміркуйте, чому Велика Британія та США підтримали входження БСРС і УРСР до ООН?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

25 квітня – 26 червня 1945 р. —

Установча конференція Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франциско

10 лютого 1947 р. — підписання

Парижських мирних договорів з Італією, Угорщиною, Румунією, Болгарією та Фінляндією

10 грудня 1948 р. — Генеральна

Асамблея ООН ухвалила «Загальну декларацію прав людини»

1966 р. — Генеральна Асамблея ООН

ухвалила Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права

29 червня 1945 р. — підписано

договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну
1946 – 1947 рр. — масовий голод на теренах Української ССР

8 серпня 1948 р. — у Лук'янівській

в'язниці м. Києва помер Вільгельм Франц Габсбург (Василь Вишиваний)

1966 р. — у Бабиному Яру відбувся перший несанкціонований мітинг пам'яті, який советська влада назвала «ганебним зборищем єврейських й українських націоналістів»

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/FecMtiPe>

Рафаель Лемкін
про сталінський
геноцид
української нації.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/gecMtkjN>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «система міжнародних відносин».
3. **А.** У зошиті складіть опорну схему, де відобразить хронологію ухвалення важливих міжнародних документів повоєнного десятиліття. **Б.** Розкажіть про мотиви, якими керувався Советський Союз, домагаючись представництва в ООН усіх советських республік. 4. Проаналізуйте територіальні зміни в Європі та світі після Другої світової війни. 5. Зіставте й порівняйте характерні риси Версальської та Ялтинсько-Потсдамської систем міжнародних відносин. 6. Визначте слабкі, на вашу думку, місця Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Обґрунтуйте свої міркування.

§ 3–4. Початок «холодної війни» й формування біполярного світу

Чи знаєте ви, що...

... період мирного співіснування після завершення «холодної війни» зруйновано вторгненням Росії в Грузію у 2008 році, а також російською окупацією українського Криму та Донбасу в 2014 році з подальшою широкомасштабною війною в Україні;

... війська Варшавського договору здійснювали збройне вторгнення на територію своїх членів: 1956 року до Угорської Народної Республіки, 1968 року до Чехословацької Соціалістичної Республіки.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Доктрина — політичне, наукове, філософське, військове вчення, система поглядів.

Конфронтація — протиборство, протиставлення соціальних систем, інтересів, ідейно-політичних принципів.

Соціалістичний табір (соцтабір) — країни, дружні або підконтрольні Советському Союзу, які проголосили курс на побудову соціалістичного суспільства.

«Холодна війна» (англ. *Cold War*) — популярна назва періоду геополітичної, економічної та ідеологічної конфронтації між західними демократичними державами і країнами соціалістичного табору, що тривала із середини 1940-х — до початку 1990-х років.

3–4. 1. Як відбулося включення Центрально-Східної Європи до сфери впливу советської імперії?

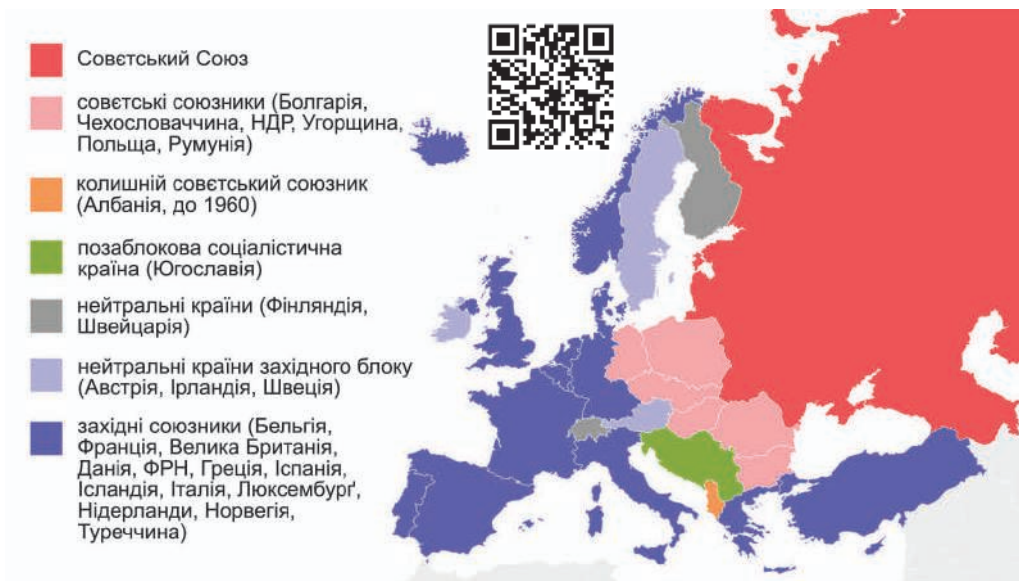
Під час Ялтинської конференції «великої трійки» була ухвалена «Декларація про звільнену Європу», що визначила принципи політики переможців на звільнених від нацистів територіях. Вона передбачала відновлення суверенних прав народів, а також право союзників *«допомагати демократичними способами у вирішенні їхніх нагальних політичних та економічних проблем»*. Советський Союз, чії війська перебували в країнах Центрально-Східної Європи, сповна скористався нагодою поширити контроль над цим регіоном. Що спонукало Москву до таких дій? По-перше, Советський Союз був сповнений рішучості зробити зі Східної Європи буферну зону, щоб убезпечитися від будь-якої можливої загрози із Заходу; по-друге, стара ідея поширити комунізм по всьому світу нікуди не зникла, щобільше, це була чудова нагода просунути «світову революцію» аж у центр європейського континенту.

Оскільки місцеві комуністи не мали достатньої суспільної підтримки і їхні шанси перемогти на демократичних виборах були мізерними, советська сторона вдавалася до давно випробуваної тактики — **насадження атмосфери страху, фальсифікації виборів, переслідування опонентів**. Показово, що навіть сумновідомий табір Аушвіц-Біркенау отримав друге дихання і на окремій його частині в

1945 р. совети створили **концтабір Явужно**, де утримували політичних в'язнів уже нового — комуністичного режиму. Там, де цього вимагали обставини, тимчасово створювали «коаліційні уряди», у яких панівна роль належала комуністам. Таким чином, Сталін порушив ялтинські домовленості про організацію вільних виборів і проігнорував заклик Великої Британії і США поважати право народів вільно обирати владу.

Встановлення просоветських комуністичних режимів		
<i>Країна</i>	<i>Рік</i>	<i>Обставини встановлення</i>
Албанія	1945	У результаті виборів до Конституційних зборів 97,7 % голосів отримав комуністичний Демократичний фронт, що започаткувало однопартійне правління, яке очолив Енвер Ходжа.
Югославія	1945	У результаті виборів до Народної скупщини переміг Народний фронт Югославії, у якому цілковито домінували комуністи на чолі з Йосифом Броз Тіто. Югославські комуністи прийшли до влади самотужки, без допомоги Москви.
Болгарія	1946	У результаті виборів 1945 р. до влади прийшла політична коаліція, у якій домінували комуністи. Упродовж року вони розправилися зі своїми опонентами й ліквідували монархію (цар Симеон II виїхав за кордон, але не зрікся престолу).
Румунія	1947	У результаті виборів створено коаліційний уряд на чолі з комуністами, які поступово усунули своїх коаліційних партнерів та ліквідували в країні монархію. Король Михайл позбувся престолу останнім з трьох монархів східноєвропейських держав, що опинилися в советській сфері впливу.
Польща	1947	Побоюючись, що в результаті виборів 1947 р. буде створено некомуністичний уряд, Сталін запросив 16 провідних польських політиків до Москви, де їх заарештували. Усунувши своїх політичних опонентів, польські комуністи перемогли на виборах.
Угорщина	1947	Незважаючи на те, що на виборах 1945 р. перемогли некомуністи, комуністичний політик Матяш Ракоші (Розенфельд) зумів узяти під свій контроль таємну поліцію та використати її для арештів політичних опонентів.
Чехословаччина	1948	Чехословаччина була останньою країною Східної Європи, у якій комуністи прийшли до влади. По війні був створений коаліційний уряд, але комуністи встановили свій контроль над засобами масової інформації та армією. У результаті Лютневого заколоту 1948 р. комуністи узурпували владу й обмежили демократичні свободи.

Отже, до 1948 р. у країнах Центрально-Східної Європи повсюди були встановлені комуністичні режими, а самі країни перетворилися на підконтрольний і слухняний Москві соціалістичний табір.

«Холодна війна» східного та західного блоків у Європі, <https://cutt.ly/GecMk7WX>

Міркуємо і діємо!

1. Яку вигоду для Москви давало встановлення контролю над країнами Центрально-Східної Європи, на теренах яких залишалися війська СРСР? 2. Визначте, які країни належали до соціалістичного табору станом на 1948 рік. Скористайтеся мапою на першому форзаці цього підручника, зіставте інформацію цієї мапи із зображенням, поданим вище. 3. Як Советський Союз забезпечував прихід до влади комуністів на підконтрольних територіях?

3–4. 2. Як склалася доля переможеної Німеччини?

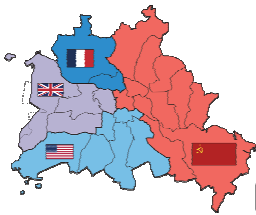
Кордони окупаційних зон у Німеччині, 1947 рік
<https://cutt.ly/gecMjwWu>

Німеччина після війни була поділена на чотири зони окупації, кожна з яких контролювала одна з держав-союзниць — Велика Британія, СРСР, США та Франція. Столичний Берлін, розділений між союзниками на чотири сектори, опинився в советській зоні окупації. Загальне спільне керівництво країною здійснювала Союзна контрольна рада. Окуповані території підлягали «денацифікації», «декартелізації» та «демократизації». З погляду економіки, їх розглядали як єдине ціле. Так, згідно з міжсоюзницькими угодами, зі советської зони окупації, яка охоплювала

значну частину сільськогосподарських угідь і була менше заселена, мали постачати продовольство решті Німеччини в обмін на частку репарацій із західних зон. Американці та британці виступили за

відродження німецької промисловості, щоб дати німцям змогу прогодувати себе. До того ж, злидні могли штовхати населення до відродження націонал-соціалістичних чи поширення комуністичних поглядів. Окупаційна політика советів була дещо іншою: спершу вони не надто переймалися симпатіями німців, встановили керований комуністами уряд і привласнювали як репарації промислове обладнання та цілі заводи.

Розбіжності щодо німецького майбутнього лише поглиблювалися, лунали взаємні звинувачення в порушенні потсдамських домовленостей. На зустрічі в Лондоні в січні 1948 р. Велика Британія та США з метою полегшення управління домовилися об'єднати свої окупаційні зони в Бізонію (*bi* — два). Пізніше до них приєдналася Франція, відтак виникла Тризонія (дві третини тодішньої німецької території). У межах Тризонії союзники провели грошову реформу, скликали Установчі збори для організації системи влади. У відповідь на такі кроки колишніх союзників советська сторона покинула Союзню контрольну раду й у червні 1948 р. розпочала блокаду західної частини Берліна (блокування автотранспорту, припинення подачі електроенергії). Так Совети намагалися показати свою силу і, можливо, витіснити союзників з Берліна. До західної частини німецької столиці можна було потрапити лише повітряним транспортом. Гостро постало питання доставки продуктів, ліків і палива. Не бажаючи йти на прямий конфлікт із Советським Союзом, західні союзники організували **повітряний міст**, через який упродовж одинадцяти місяців забезпечували берлінців усім необхідним (здійснили понад 277 тис. авіарейсів і доставили 2,3 млн тонн найнеобхідніших продуктів).

Чотири
сектори
окупованого Берліна
<https://cutt.ly/2ecMxhYI>

Берлінці спостерігають за посадкою C-54 в берлінському аеропорту Темпельгоф, 1948 рік

Безпосереднім результатом берлінської кризи стало створення двох німецьких держав: **23 травня 1949 р.** на території західних окупаційних зон була утворена демократична **Федеративна Республіка Німеччина (ФРН;** площа — 248,7 тис. кв. км, населення — 50,9 млн осіб), а **7 жовтня 1949 р.** у советській зоні окупації — комуністична **Німецька Демократична Республіка (НДР;** площа — 108,9 тис. кв. км, населення — 18,4 млн осіб).

Герб і прапор Федеративної Республіки Німеччини (Bundesrepublik Deutschland), 1949 – 1990 рр.

Герб і прапор Німецької Демократичної Республіки (Deutsche Demokratische Republik), 1949 – 1990 рр.

Поділ Німеччини в 1949 р. став одним із символів «холодної війни». Унаслідок берлінської кризи Советський Союз втратив міжнародну довіру, а США зміцнили свої позиції на європейському континенті.

Міркуємо і діємо!

1. Чому союзники приділяли значну увагу стабілізації економіки на теренах окупованої Німеччини? 2. Що викликало занепокоєння советів, призвівши до блокади ними Західного Берліна? У який спосіб західні союзники допомогли берлінцям вижити під час блокади? 3. Як, на вашу думку, факт утворення двох держав на теренах Німеччини відображав біполярність повоєнного світу?

3–4. 3. Чому і як почалася «холодна війна»?

Розмірковуючи про нові реалії післявоєнного світу, британський публіцист **Джордж Орвелл** в опублікованому 19 жовтня 1945 р. есе «Ви та атомна бомба» **використав термін «холодна війна»**. Цей термін вдало відповідав напруженій геополітичній ситуації і швидко увійшов у повсякденний вжиток. «Холодна війна» означала **балансування на межі «гарячої» війни** між західними демократичними державами і країнами соціалістичного табору. Що могло об'єднувати Велику Британію / США і Советський Союз після того, як вдалося перемогти нацистську Німеччину? Подолавши спільного ворога, альянс утратив сенс свого існування. Щобільше, уже на завершальному етапі Другої світової війни в міжсоюзних відносинах намітилися розходження.

Серед причин «холодної війни» ключовими стали:

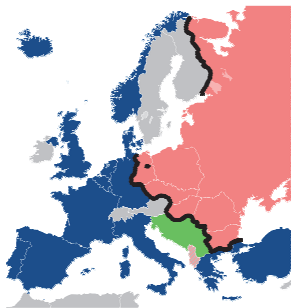
- розбіжності в баченні майбутнього світоустрою;
- боротьба за сфери впливу і прагнення до світової гегемонії;
- ідеологічні відмінності (капіталізм-комунізм; демократія-тоталітаризм);
- примусове насадження советської моделі розвитку в країнах Центрально-Східної Європи.

«Холодна війна» виражалася як у відкритій, так і в прихованій конфронтації між двома наддержавами — США і ССРСР та їхніми союзниками. Неодмінними супутниками протистояння стали гонка озброєнь, інформаційні пропагандистські кампанії та шпигунство. У вересні 1945 р. шифрувальник посольства Советського Союзу в Оттаві, офіцер Головного розвідувального управління **Ігор Гузенко** здався канадським правоохоронним органам і документально підтвердив масштабні шпигунські операції советів у Канаді та США.

Розслідування призвело до арештів причетних до шпигунської діяльності, у т.ч. єдиного депутата-комуніста в канадському парламенті. **«Справу Гузенка» поряд із советською поведінкою в Центрально-Східній Європі вважають початком «холодної війни».** Саме ці події переконали західні суспільства в зловмисній природі советського комунізму та створили основу для страху перед **«червоною загрозою».** США у відповідь взяли курс на **«стримування комунізму»**, засади якого виклав у своєму меморандумі (т. зв. «довгій телеграмі») 22 лютого 1946 р. дипломат Джордж Кеннан. Він наголосив, що *«наріжним каменем політики Сполучених Штатів відносно Советського Союзу... має бути тривале, терпляче, але тверде і пильне стримування його експансіоністських прагнень».*

Країни, які підтримували США (позначені синім кольором) та СРСР (червоним кольором) під час «холодної війни»
<https://cutt.ly/7ecMv1ki>

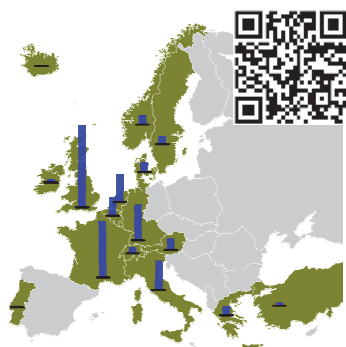
«Залізна завіса»
<https://cutt.ly/GecMni9w>

Побоювання загрози советського експансіонізму додатково загострив у своєму виступі 5 березня 1946 р. в американському містечку Фултоні В. Черчилль. Він наголосив: «Від Щецина на Балтиці до Трієста на Адріатиці на континент опустилася залізна завіса. За цією лінією зберігаються всі скарби древніх держав Центральної і Східної Європи. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія — усі ці знамениті міста і населення в цих районах перебувають у советській сфері... Комуністичні партії, які були дуже незначними у всіх східних державах Європи, набули надзвичайної сили, що переважає їхню чисельність, і бажають повсюдно встановити тоталітарний контроль... У переважній більшості країн... створені комуністичні п'яті колонії... [які] становлять зростаючу загрозу і небезпеку для християнської цивілізації».

Загроза советського експансіонізму підтвердилася територіальними претензіями Москви до Туреччини, розпалюванням громадянської війни в Греції. У посланні Конгресу 12 березня 1947 р. президент США Гаррі Трумен закликав підтримати ці країни у їхньому протистоянні комуністичному тиску. Новий зовнішньополітичний курс США, який визначив характер американсько-радянських взаємин на наступні роки, історики назвали **доктриною Трумена**. Вона передбачала всебічну підтримку демократичних режимів і стримування комунізму.

Крім цього, у 1947 р. було започатковано «план Маршалла» (від імені державного секретаря США Джорджа Маршалла) — фінансованої США програми, спрямованої на відновлення економіки Європи. Мета цього плану — створення стабільних умов економічного розвитку й розвиток демократії, що запобігло б поширенню комунізму. Красномовними стали слова німецького політика Людвіга Ергарда, котрий якось зазначив, що *«ситий німець комунізму не захоче»*. До американської ініціативи приєдналося 16 європейських країн і вільна територія Триєст. Упродовж чотирьох років США безкорисно виділили на їхню підтримку понад 13 млрд дол. Найбільшу допомогу отримали Велика Британія, Франція, Італія, Західна Німеччина (ФРН) та Нідерланди. «План Маршалла» не тільки сприяв відбудові економіки західноєвропейських країн (зумовив «економічне диво» — стрімке зростання західноєвропейських економік), але й зміцнив підвалини двополюсного світу. У діях США советська сторона вбачала «доларовий імперіалізм» і прагнення до експансії. Аби втримати країни Центрально-Східної Європи навіть від розмов щодо можливого приєднання до «плану Маршалла», Москва проголосила «план Молотова» — допомогу країнам, які потрапили під її контроль. З метою інтеграції країн соцтабору в 1949 р. було створено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ).

Країни, які отримали допомогу за «планом Маршалла»; сині стовпці показують відносну суму загальної допомоги
<https://cutt.ly/2ecMmdCH>

Плакат Управління економічного співробітництва США для пропаганди «плану Маршалла» в Європі

Логотип НАТО / OTAN

Логотип Організації Варшавського договору

Потенційна советська загроза спонукала західні країни до тіснішої співпраці і координації зусиль. Відтак 4 квітня 1949 р. 12 держав, а саме Бельгія, Канада, Данія, Франція, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Велика Британія та США підписали у Вашингтоні договір, яким створено **Північноатлантичний альянс (НАТО)**. Підписанти задекларували мету — *«захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню*

цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права». Сторони погодилися, що збройний напад на одну або кілька країн НАТО вважатиметься нападом на них усіх. Так альянс залишав за собою право на колективну самооборону. Уже в 1952 р. до організації приєдналися Греція та Туреччина, а 1955 р. — ФРН. Саме остання подія підштовхнула країни соцтабору об'єднатися **14 травня 1955 р. у військово-політичний блок — Організацію Варшавського договору (ОВД;** за місцем підписання договору). До складу організації увійшли Албанія (пізніше вийшла з ОВД), Болгарія, НДР, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина й Чехословаччина. Вони зобов'язались у разі збройного нападу на когось із них надавати всю необхідну допомогу, зокрема військову.

Тож створення антагоністичних військово-політичних блоків — НАТО і ОВД закріпило двополюсний світоустрій і засвідчило ескалацію «холодної війни». У початку «холодної війни» складно визначити точні день-годину-хвилину «старту». Західні історики вбачають перші вияви розгортання «холодної війни» ще в 1945 р. Советська пропаганда наголошувала на фултонській промові Черчилля і доктрині Трумена, подаючи саме їх пусковими моментами «холодної війни».

Протистояння загрожувало людству новою світовою війною, причому з використанням смертоносної ядерної зброї.

«НАТО проти ОВД (1949–1990)»,
«NATO vs Warsaw (1949–1990)» <https://cutt.ly/9ecMQTOV>

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, виникло розмежування поняття «війна» на «холодну» і «гарячу»? 2. Що, на вашу думку, свідчило про реальний старт «холодної війни»: промова англійського прем'єра В.Черчилля в американському містечку Фултоні про «залізну завісу» чи «справа Гузенка»? Сформулюйте власне визначення поняття «залізна завіса». 3. Простежте за картосхемою і текстом підпараграфа перелік країн-учасниць НАТО й ОВД та їх розташування.

Мовою оригіналу
Уривок із книжки Пьотра Вандича «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення», переклад з англійської. — Київ: Критика, 2004. С. 292.: «Друга світова війна, точніше її підсумок, змінив хід історії Центрально-

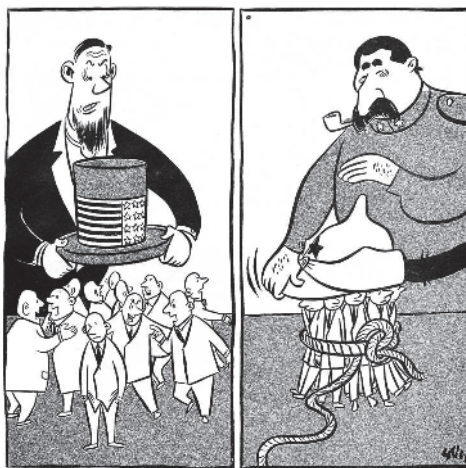
Східної Європи. Традиційно будучи прикордонням чи напівпериферією Заходу, регіон перетворився на західне продовження Советського Союзу. Чехословаччина, Угорщина та Польща опинилися в напівколоніальній залежності від ССРСР, який культурно, суспільно-економічно та політично набагато від них відставав. Спочатку комуністична трансформація нагадувала модернізаційний процес. Подолання найтяжчих злиднів та решток неписьменності, певне вирівнювання та демократизація суспільства й прискорена індустріалізація були ознаками прогресу. Але індустріалізація советського типу з її зацикленістю на вугіллі та сталі, які вже не були рушійною силою економіки, ставала чимраз анахронічнішою. Суворе центральне планування сприяло марнотратству; в усьому панувало невміння... Центральнo-Східній Європі довелося сплатити тяжку ціну за сорок років комуністичного експерименту, серед іншого, дезінтеграцією та деморалізацією суспільства, які неможливо підрахувати».

Запитання: Як ви розумієте авторське визначення «напівколоніальна залежність»? Чи наведений приклад советизації чимось відрізнявся від того, що пережили Західна Україна та країни Балтії?

Карикатури західних художників:

«План Маршалла – те саме, що план маршала Сталіна, але без механічних проблем», газета «Вашингтон пост», 1949 рік

«За невдалих спроб дядька Сема поставити під свій контроль європейських політиків... – батько Сталін міг би досягти більшого успіху з гнучкішим матеріалом»

Запитання: Які економічні та політичні реалії біполярного світу відобразили карикатуристи у своїх роботах?

Уривок з книжки Сергія Плохія «Ялта. Ціна миру», переклад з англійської. — Харків: КСД, 2019. С. 389–390.

“[...] Зрештою, залишається питання відповідальності Ялти за початок холодної війни. Немає сумніву, що Ялта стала кроком до небезпечного світу напруженості між великими потугами та загрози ядерного знищення. Розчарування, яке замінило початкове захоплення після конференції,

результати якої учасники переоцінили і всередині своїх держав, і на міжнародній арені, ясно позначило переломний момент у відносинах між союзниками часів війни... Саме нездатність повоєнних лідерів виторгувати кращу угоду, ніж ялтинська, дозволила світу вказувати на Ялту як на остаточну мирну конференцію та джерело багатьох труднощів епохи холодної війни”.

Запитання: Чому, на вашу думку, Сергій Плохій виводить початок «холодної війни» від Ялтинської конференції?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1945 р. — початок «холодної війни»

1947 р. — започатковано «план Маршалла» для відновлення економіки Європи

1948 р. — початок советської блокади західної частини Берліна

4 квітня 1949 р. — утворено Північноатлантичний альянс (НАТО)

23 травня 1949 р. — утворено Федеративну Республіку Німеччини (ФРН)

7 жовтня 1949 р. — утворено Німецьку Демократичну Республіку (НДР)

14 травня 1955 р. — утворено Організацію Варшавського договору

1945 р. — договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон

1947 р. — операція «Вісла», виселення українців з південно-східних регіонів Польщі на західні та північні території

1948 р. — уведено в дію відновлений Харківський тракторний завод

1949–1950 рр. — кампанія переселення українців із заходу на південь України

1949 р. — звільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, обрання на цю посаду Л. Мельникова

1955 р. — завершено будівництво Каховської ГЕС

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/1wNz9LCm>

«Довга телеграма» містера Ікс.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/RecMW2dw>
<https://cutt.ly/NecMEyKa>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть, як ви розумієте поняття «холодна війна».
3. **А.** У зошиті запишіть план підпараграфа 3–4, доповніть заголовки датами. **Б.** Розкажіть про доктрину стримування комунізму.
4. Проаналізуйте процес утворення двох німецьких держав наприкінці 1940-х років.
5. Зіставте й порівняйте інформацію мапи «Світ у період «холодної війни»», що на першому форзаці цього підручника, з мапосхемами, розміщеними в параграфі. Проаналізуйте кількісний (учасники) та якісний (території, економіки) склад НАТО і ОВД на середину 1950-х років.
6. Укладіть добірку карикатур (не більше п'яти), які відображали б післявоєнне бачення двополюсного світу.

§ 5. Регіональні конфлікти «холодної війни»

Чи знаєте ви, що...

... у Корейській війні 1950–1953 рр. брали участь, окрім двох корейських держав, ще 16 країн у складі збройних сил ООН та дві комуністичні держави — СРСР і КНР;

... відомо, що чимало українців воювали в Кореї у складі армій ворогуючих сторін; зокрема советською 324-ю винищувальною авіадивізією командував полковник Іван Кожедуб, а розвідувальною ротою американської морської піхоти командував Семюель (Семен) Яскілка;

... здійснено 5 072 втечі через мур у Західний Берлін (ФРН) у період з 13 серпня 1961 по 9 листопада 1989 року, при цьому за документально підтвердженими даними вбито 140 осіб, за неофіційними — понад 1 200 людей;

... у 1966 році прикордонники НДР розстріляли за спробу втечі через берлінський мур двох дітей (10 і 13 років), зробивши в них 40 пострілів.

5. 1. Чому розпочалася і до чого призвела Корейська війна?

Окупована ще 1910 р. японськими військами Корея перебувала на периферії геополітичних інтересів великих держав. Ні на Тегеранській, ні на Ялтинській, ні на Потсдамській конференціях її майбутнє предметно не обговорювали. У своїх поспішних зусиллях роззброїти на Корейському півострові японську армію США та Советський Союз у серпні 1945 р. домовилися тимчасово поділити країну по 38-ій паралелі північної широти. У результаті Корейський півострів був розділений на дві частини: у північній закріпився Советський Союз, у південній — США. З плином часу поділ політизувався, виникли два окремі уряди, очолювані на півночі — Кім Ір Сенон, на півдні — Лі Син Маном. В умовах «холодної війни» сторони не змогли дійти згоди щодо формули створення об'єднаної Кореї, і в 1947 р. ООН взяла на себе відповідальність за країну. Через рік збройні сили США та СРСР покинули Корею, залишивши тільки військових радників. Успіхи китайських

комуністів та проголошення в жовтні 1949 р. Китайської Народної Республіки (КНР) підштовхнули комуніста Кім Ір Сена до рішучих дій щодо об'єднання Кореї силою. 25 червня 1950 р. північнокорейська армія перетнула 38-му паралель і вже за три дні увійшла

до головного міста Півдня — Сеула. Так розпочалася **Корейська війна (1950–1953)**.

Для Південної Кореї і США наступ північнокорейських військ видався несподіваним. Американське керівництво навіть вбачало в ньому советську хитрість — втягнення американців у віддалений азійський конфлікт, щоб розв'язати собі руки в Європі. Однак Північна Корея не досягла головної мети — швидкої капітуляції уряду Лі Син Мана та знищення південнокорейської армії. ООН закликала припинити вторгнення, але коли цього не сталося, Рада Безпеки вирішила надати військову допомогу Південній Кореї. Советський Союз, який міг накласти вето на таке рішення, не зробив цього, оскільки саме в той час бойкотував засідання через неприйняття КНР до ООН. У вересні 1950 р. розпочався контрнаступ сил ООН, основу яких становили американські війська (долучилися також Велика Британія, Нідерланди, Філіппіни та низка інших країн). Північна Корея отримувала військову допомогу від КНР і Советського Союзу. Останній приховував свою безпосередню участь у війні, хоча надсилав радників, пілотів та інших військових спеціалістів. Конфлікт набув затяжного і виснажливого характеру.

Велика кількість людських втрат з обох боків (до 3 млн осіб) переконувала, що мир не може бути досягнутий шляхом військової перемоги — принаймні за прийнятну ціну. З плином часу визріло бажання повернутися до *status quo* і спробувати врегулювати ситуацію шляхом переговорів. Визначальну роль у припиненні бойових дій у Кореї відіграли дві події: 1) перемога на президентських виборах 1952 р. у США генерала Дуайта Ейзенхауера, який вважав цю війну несумісною з національними інтересами; 2) смерть у 1953 р. советського лідера — Й. Сталіна. І хоч лідер китайських комуністів Мао Цзедун схилявся до продовження бойових дій і подальшої військової підтримки Північної Кореї, без допомоги советів виграти війну було неможливо.

Бойові дії в Кореї припинилися 27 червня 1953 р. внаслідок підписання Угоди про перемир'я. Згідно з угодою, створювалася демілітаризована зона, покликана розділити Північну і Південну Корею (під впливом Советського Союзу і США відповідно). **Жодного мирного договору так і не було підписано, тож обидві країни досі формально перебувають у стані війни.** На півночі — у Корейській Народній Демократичній Республіці (КНДР) остаточно усталилась комуністична тоталітарна диктатура з вираженням культю особистості представників династії Кім та мілітаризованою економікою. На пів-

Повернення до США полеглих у Корейській війні (з японського порту Йокогама на американському військовому кораблі «Генерал Джордж М. Рендалл»), 11 березня 1951 року

дні — у Республіці Кореї спершу утвердився авторитарний режим, однак сьогодні країна належить до найрозвинутіших демократій Азії.

Міркуємо і діємо!

1. Що призвело до розгортання Корейської війни? 2. Чому, на вашу думку, стрімке розгортання подій у червні-листопаді 1950 року переросло в затяжну та виснажливу війну? Скористайтеся додатковими джерелами інформації, щоб дізнатися про втрати сторін. 3. Визначте підсумки і наслідки війни в Кореї 1950–1953 років.

5. 2. Чому загострилося «німецьке питання»?

Після розколу Німеччини на дві держави в 1949 р. **найгострішим залишалось урегулювання статусу Західного Берліна**, оточеного зусібіч територією комуністичної НДР. На західну частину міста поширювалася конституція ФРН, у східній була розташована столиця НДР. Берлін став одним із епіцентрів «холодної війни», де США і Советський Союз неодноразово заявляли свої претензії на домінування в Європі.

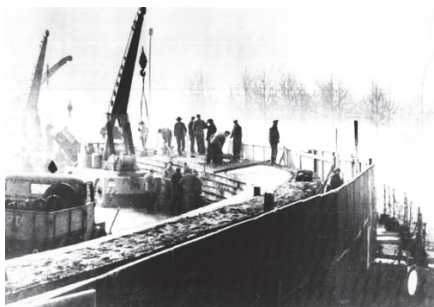
*Советський танк
на Шютценштрассе,
Берлін, 17 липня 1953 р.*

Успішний Західний Берлін на практиці руйнував усі старання східно-німецької пропаганди, зокрема розповіді про «злидні в країнах капіталізму». Коли в Західному Берліні скасували карткову систему розподілу продуктів, у Східному Берліні вона ще діяла. У відповідь на збільшення норм виробітку при збереженні попередніх розмірів зарплати **17 червня 1953 р. у Східному Берліні спалахнуло перше в країнах соцтабору народне повстання, яке було придушене советськими**

танками. Зіткнувшись з економічними негараздами і політичними переслідуваннями, сотні тисяч східних німців щороку переміщалися в західну частину Берліна в пошуках кращої долі. Між двома частинами міста існували пропускні пункти, але водночас існувало чимало можливостей їх оминати. **Утечі набрали загрозливих масштабів:** лише в першому півріччі 1953 р. до Західного Берліна втекло понад 225 тис. східних німців, а загалом до 1961 р. — близько 3,5 млн осіб, що становило 20 % населення НДР (переважно молодь і кваліфіковані робітники).

Советський лідер Микита Хрущов 10 листопада 1958 р. зажадав від Сполучених Штатів і їхніх союзників відмовитися від своїх секторів у Берліні. Після негативної відповіді США Москва відмовилася від післявоєнних угод щодо окупації та управління Німеччиною і Західним Берліном. СССР запропонував перетворити Західний Берлін у «вільне демілітаризоване місто» й у формі ультиматуму запропонував США, Великій Британії та Франції упродовж шести місяців провести відповідні переговори. Однак цю

вимогу західні держави відкинули, що призвело до наростання конфронтації і другої берлінської кризи 1961 р.

*Будівництво Берлінського муру,
20 листопада 1961 року*

*Бранденбурзькі ворота за Берлінською
стіною, 19 листопада 1961 року*

У ніч з 12 на 13 серпня 1961 р. уряд Східної Німеччини за підтримки Советського Союзу розпочав будівництво бар'єру між Східним та Західним Берліном, щоб запобігти виїзду своїх громадян. За короткий час постав бетонний мур, який сягав 3,6 м у висоту, був покритий колючим дротом й оснащений трьома сотнями сторожових веж з кулеметними точками. Загальна довжина Берлінського муру сягала 155 км, з яких 45 км пролягало в межах міста (решта по периметру). Створена східнонімецьким урядом штучна перешкода зупинила масову еміграцію східних німців до ФРН, однак спроби втеч відбувалися й надалі.

*Дж.Кеннеді: «Я берлінець»,
м. Берлін, промова
26 червня 1963 року*

*19-річний солдат НДР намагається втекти в західний сектор
до своєї сім'ї, автор світлина Пітер Лейбінг, 15 серпня 1961 року*

Берлінський мур став символом «холодної війни» і синонімом «залізної завіси», яка розділила європейський континент. Президент США Джон Кеннеді неоднозначно дав зрозуміти, що Західний Берлін має виняткове стратегічне значення для вільного світу. 26 червня 1963 р. він здійснив візит до міста й підтримав західних берлінців словами: «Дві тисячі років тому найвеличнішою вважалась фраза «Я

римлянин!». Нині, у світі свободи, найвеличніше сказати: «Я берлінець!»... Сьогодні багато людей не розуміють, чи вдають, що не розуміють, у чому суть розбіжностей між вільним і комуністичним світом. Хай приїжджають у Берлін і подивляться... Ви живете на захищеному острові свободи, і Ваше життя є частинкою мого... Тому, як вільна людина, я з гордістю заявляю: "Я берлінець!"».

Міркуємо і діємо!

1. Розкажіть про передумови другої Берлінської кризи 1961 року.
2. Яку роль для совєтської влади мав відігравати Берлінський мур?
3. Чому, на вашу думку, східні берлінці намагалися подолати бетонну стіну, що відділяла їх від Західного Берліна, свідомо ризикуючи власним життям?

5. 3. Чим загрожувала світові Карибська криза 1962 року та як її вдалося подолати?

Розташування Куби

З часу проголошення доктрини Монро Сполучені Штати розглядали Карибський басейн як зону своїх інтересів. Наприкінці XIX ст. американці закріпили свою присутність у регіоні, зокрема на Кубі. Навіть попри проголошення незалежності цієї острівної країни, економічний і політичний вплив на неї з боку США був значним. Унаслідок військового перевороту 1952 р. до влади на Кубі прийшов генерал Фульхенсіо Батіста, який установив авторитарний режим. Корумповане правління і зловживання владою призвело до широкого політичного опору. **У результаті громадянської війни 1 січня 1959 р. уряд Батісти було повалено; до влади на Кубі прийшов Фідель Кастро — політик лівих поглядів.** Ініційовані новим режимом зміни, як-от націоналізація приватних підприємств, загрожували економічним інтересам США, які вирішили усунути Ф. Кастро від влади. Проте всі спроби, зокрема замах на вбивство, виявилися марними. **Протистоячи зовнішнім загрозам, Кастро звернувся по допомогу до Советського Союзу.** У Москві звернули увагу на «революційний режим» і вирішили надати йому спершу економічну, а пізніше й військову допомогу. Вдячний Ф. Кастро продовжував загравати із советами і проголосив себе прихильником марксизму-ленінізму. **Таким чином, Советський Союз отримав зиск від кубино-американського конфлікту — можливість просунути комунізм максимально близько до кордонів США.**

У липні 1962 р. Сполучені Штати дізналися, що Советський Союз почав поставки ракет на «острів свободи» (так совети стали називати Кубу). Американські літаки-розвідники U-2 зафіксували розміщення на Кубі радянських ракет середньої дальності, здатних нести ядерні боезаряди. **22 жовтня 1962 р. президент США Дж. Кеннеді звернувся**

до американської нації, повідомивши про розгортання на Кубі радянських наступальних озброєнь. Він закликав Москву демонтувати і вивести советські ракети з острова під контролем ООН. Після ретельного аналізу альтернатив негайного вторгнення американської армії на Кубу (авіаударів по ракетних об'єктах), блокади острова або подальших дипломатичних маневрів, президент Дж. Кеннеді вирішив встановити морський карантин Куби, щоб запобігти подальшим советським поставкам озброєння. Карантин передбачав ретельний огляд кораблів, які прямували в бік Куби. Війська НАТО й ОВД були переведені в стан бойової готовності. Світ опинився на межі війни між двома ядерними державами, що могло призвести до небаченої катастрофи.

Упродовж наступних днів Карибської кризи советські кораблі, що прямували на «острів свободи», вимушено змінювали курс. Однак унаслідок п'ятиденних (24–29 жовтня 1962 р.) переговорів (т. зв. «гаряча лінія Білий дім — Кремль») Дж. Кеннеді і М. Хрущов досягли домовленості про припинення будівництва на Кубі советських військових баз, демонтаж і вивезення ракет; США натомість зобов'язувалися негайно зняти карантин з Куби, не готувати і не здійснювати військову інтервенцію на «острів свободи» та вивести з території Туреччини тактичні ракети «Юпітер». У серпні 1963 р. Велика Британія, США і Советський Союз підписали в Москві Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою.

Карибська криза стала кульмінацією «холодної війни», наблизивши світ до ядерного апокаліпсису, але в критичний момент супротивники виявили стриманість. У підсумку кожен з них вважав, що в цьому протистоянні здобув перемогу.

Міркуємо і діємо!

1. Як СССР скористався американо-кубинським конфліктом? 2. Що спричинило розгортання Карибської кризи? Які події стали її кульмінацією? 3. Визначте наслідки Карибської кризи. Чому, на вашу думку, і Хрущов, і Кеннеді вважали себе переможцями в конфлікті?

Літак ВМС США пролітає над советським підводним човном В-36, на задньому плані пикетний есминець США, жовтень 1962 року

«Фух!» — світ видихає з полегшенням від того, що планета вціліла (29 жовтня 1962 року, Кроккет, газета «Вашингтон Стар»)

5. 4. Як розгорталася війна у В'єтнамі?

Ще одним великим регіональним протистоянням періоду «холодної війни» стала війна у В'єтнамі – бідній південноазійській країні. Це був **тривалий конфлікт (1954–1975)** між комуністичним урядом Північного В'єтнаму (за підтримки Советського Союзу і КНР) та Південним В'єтнамом (за допомогою США, Південної Кореї, Австралії, Нової Зеландії). В основі протистояння було бажання Північного В'єтнаму об'єднати всю країну під єдиним комуністичним правлінням за советським чи китайським зразком. Комуністичні сили на півночі під проводом Хо Ши Міна в 1954 р. поклали край французькому колоніальному правлінню (Перша індокитайська війна 1945–1954 рр.). Відтак були підписані угоди, що розділили країну на комуністичну північ і проамериканський південь, між якими по 17-й паралелі пролягала демілітаризована зона. Невдовзі комуністи розпочали партизанську війну на півдні країни зусиллями організації В'єтконг (Друга індокитайська війна 1954–1975). Керівництво США побоювалося стрімкого поширення комунізму за принципом доміно в Азії, вважаючи, що якщо комунізм переможе в одній країні, то пошириться й на сусідні території.

Конгрес США 7 серпня 1964 р. ухвалив **Тонкінську резолюцію**, що надала президентові, демократу Ліндону Джонсону, повноваження в застосуванні військової сили для припинення постійних нападів північно-в'єтнамських загонів на американські війська в Індокитаї. Військові радники США ще й раніше були присутні в регіоні, а від

1965 р. американська армія розпочала відкриту інтервенцію (до пів мільйона солдатів у розпал війни). Розпочався американський етап війни у В'єтнамі (1965–1973). Це одна з найтриваліших воєн в історії США. Тим часом Советський Союз і Китай перекидали на Північ зброю, боеприпаси та спрямовували радників. Вартість військової кампанії США у В'єтнамі була величезною: загальні витрати на війну склали бл. 686 млрд дол. (у нинішньому еквіваленті — понад 950 млрд дол.). Людські втрати у війні виявилися занадто відчутними для Сполучених Штатів (офіційно понад 58 тис. осіб). Війна ставала все більше непопулярною в Сполучених Штатах, розгорнувся **анти-воєнний рух**, поширився «**в'єтнамський синдром**» — посттравматичний стресовий розлад, спричинений пережитим на війні (близько 20 тис. ветеранів вчинили самогубство). Активна фаза В'єтнамської війни тривала до 1969 р., коли адміністрація новообраного президента, республіканця Річарда Ніксона, започаткувала політику **в'єтнамізації**, покликану передати відповідальність південно-в'єтнамським військам. Зважаючи на відсутність суспільної підтримки і реальних здобутків американської армії, президент Річард Ніксон оголосив про виведення військ з В'єтнаму. 27 січня 1973 р. було підписано Паризьку мирну угоду, відповідно до якої американські війська покинули територію Південного В'єтнаму.

Другий лейтенант Кетлін М. Салліван лікує в'єтнамську дитину під час операції MED CAP, 1967 рік

Рядовий першого класу Алан Вондра проводить заняття англійською мовою у в'єтнамській школі, 30 серпня 1967 року

Чому американці та їхні союзники зазнали поразки? Причин кілька: 1) непристосованість американської армії до бойових дій у складних природних умовах — джунглях, що радше надавалися для партизанської війни; 2) негативне сприйняття війни в США; 3) втома мешканців Південного В'єтнаму від тривалих бойових дій на їхній території; 4) низький бойовий дух південно-в'єтнамської армії через великі втрати; 5) корумпованість і непопулярність уряду Південного В'єтнаму. Через два роки Південний В'єтнам зазнав повномасштабного вторгнення з півночі, у результаті чого постала єдина В'єтнамська держава, очолювана комуністами.

В'єтнамська війна залишила глибокий слід у свідомості як в'єтнамців, так і американців. США і В'єтнам нормалізували відносини лише в 1995 р., а 2013 р. оголосили про партнерство. Війна переконала, що **принести і втримати демократію за допомогою багнетів неможливо** (до певної міри, в'єтнамський сценарій повторився 2021 р. в Афганістані).

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, війну у В'єтнамі розглядають як один із конфліктів «холодної війни»? **2.** Що спричинило розгортання американського етапу Другої індокитайської війни? **3.** Як ви розумієте вислів «в'єтнамізація війни у В'єтнамі»? Чим зумовлена перемога комуністичних сил у В'єтнамі?

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Сергія Плохія «Ядерне безумство. Історія Карибської кризи», переклад з англійської. — Харків: КСД, 2023.

С. 320; 321: «Микита Хрущов досяг своєї мети: він урятував Кубу від можливого американського вторгнення, залишив її комуністичною... Радянському очільнику не вдалося зберегти ракети на Кубі, щоб компенсувати перевагу американців у ракетах великої дальності, але він домігся від Кеннеді виведення американських ракет середньої дальності з Туреччини. Однак, крім власних заяв та оголошень, Хрущов так і не отримав визнання за свої досягнення. Ціна, яку заплатили за його авантюризм усі — американці, кубинці й радянці, — виявилася завищеною, щоб виправдати його позірні успіхи... Джон Кеннеді та Микита Хрущов зуміли уникнути ядерної війни після того, як припустилися майже всіх можливих помилок, що могли її спричинити. Але вони не потрапили в пастки, які так майстерно створили самі собі, бо не вірили, що переможуть у цій війні, і не готові були платити ціну за таку перемогу, якби її досягли».

Запитання: Хто, на вашу думку, найбільше скористав з Карибської кризи? Які «помилки» лідерів наддержав і «пастки» має на увазі автор?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1950–1953 р. — Корейська війна

1953 р. — народне повстання в Східному Берліні

1961 р. — друга Берлінська криза, спорудження Берлінського муру

жовтень 1962 р. — Карибська криза

1950 р. — загинув головнокомандувач Української Повстанської Армії Роман Шухевич

1953 р. — Норильське повстання політичних в'язнів

1961 р. — Куренівська трагедія, про-рив дамби, яка перекривала Бабин Яр

1962 р. — Борис Патон очолив НАН УССР

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/rwNrztMx>

Берлінська та Карибська кризи у візуальних джерелах.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/8ecMRu49>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «регіональні конфлікти». 3. У зошиті візуалізуйте кульмінаційні моменти холодної війни. 4. Проаналізуйте спроби подолання міжнародних криз. 5. «Островом свободи» називали Дж. Кеннеді — Західний Берлін, а М. Хрущов — Кубу. Поміркуйте, який смисл вкладали лідери двополюсного світу в поняття «острів свободи». 6. Укладіть мапу думок за темою «Розгортання холодної війни в 50-х — на початку 60-х років ХХ ст.».

Узагальнення до розділу 1 «ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ»

Паризькі мирні договори	Сан-Франциський мирний договір	Організація Об'єднаних Націй	«Загальна декларація прав людини»	День прав людини
Рада Безпеки	Генеральна Асамблея	Статут ООН	ЮНЕСКО	Світовий банк
Елеонора Рузвельт	денацифікація	декартелізація	демократизація	МВФ, ВООЗ
Рафаель Лемкін	Вінстон Черчилль	Йосиф Сталін	Франклін Рузвельт	Гаррі Трумен
біполярний світ	доктрина	конфронтація	соцтабір	«холодна війна»
«справа Гузенка»	«залізна завіса»	«план Маршалла»	«план Молотова»	«стримування комунізму»
НАТО	Сан-Франциско	ФРН	НДР	ОВД
перша Берлінська криза	друга Берлінська криза	Карибська криза	Корейська війна	Берлінський мур
Республіка Корея	КНДР	Фідель Кастро	СССР	США
Куба	«Я берлінець!»	Дж. Кеннеді	М. Хрущов	В'єтнам
1945	1946	1947	1948	1949
1950–1953	1951	1956	1959	1966
1954–1975	1965–1973	1953	1961	1962

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Назвіть:

- час рейганоміки і тетчеризму, падіння авторитарних режимів у Греції, Португалії та Іспанії, виступів афроамериканців за громадянські права у Сполучених Штатах Америки (США); «червоного травня» у Франції; утворення Європейського Союзу (ЄС).

Поясніть:

- *поняття*: «брексіт», «економічне диво», «маккартизм», «науково-технічна революція» («НТР»), «неоконсерватизм», «неолібералізм», «рейганоміка», «соціальне ринкове господарство», «тетчеризм»;
- основні *тенденції* розвитку політичних систем держав Заходу;
- *причини* утвердження США як провідної держави «вільного світу»;
- *значення* об'єднання Німеччини й утворення (ЄС);
- *внесок* української діаспори в НТР.

Зробіть:

- *установіть синхронність* подій, пов'язаних з утвердженням у Західній Європі ліберальної демократії та соціальної ринкової економіки;
- *використайте мапу як джерело інформації* про процеси економічної інтеграції Західної Європи;
- *схарактеризуйте* шведську соціальну модель, процеси зміцнення демократії на Заході; етнонаціональні проблеми Заходу та *оцініть* шанси на їх розв'язання;
- *визначте особливості* «економічного дива» у Федеративній Республіці Німеччини (ФРН) та Італії; *причини й наслідки* руху афроамериканців за громадянські права, боротьби за права меншин у державах Заходу; *причини й ознаки* кризових явищ в ЄС, *роль* США та ЄС у сучасних міжнародних відносинах;
- *висловіть обґрунтовані судження* про громадсько-політичну діяльність Ангели Меркель, Бориса Джонсона, Джоозефа Байдена, Джона Кеннеді, Конрада Аденауера, Марґарет Тетчер, Мартіна Лютера Кінґа, П'єра Трюдо, Рональда Рейґана, Франсуа Міттерана, Шарля де Ґоля.

Підготуйте матеріали для навчального проєкту:

- ✓ Українська діаспора в Америці та в Європі.

Здійсніть дослідження для написання есе:

- ✓ Яким має бути сучасний політичний лідер?

Підготуйте матеріали для практичних занять:

- ✓ Процеси демократизації в країнах Західної Європи та Америки у другій половині XX – початку XXI ст.: причини, специфіка і наслідки.
- ✓ Молодіжна контркультура: вплив на формування постіндустріального світу.

Узагальнення-1

«Поняття-визначення»

<https://cutt.ly/kecMOkYt>

Узагальнення-2

«Дати-події»

<https://cutt.ly/mecMOTR2>

Узагальнення-3

«Події-послідовність»

<https://cutt.ly/EecMA2hB>

§ 6–7. Демократизація в повоєнному світі

Чи знаєте ви, що...

... етнічні землі басків, найстарішого населення Піренейського півострова, розділені кордонами Іспанії та Франції;

... дебати про повний суверенітет Шотландії активізувалися після відкриття в 1970-х роках нафтових родовищ у Північному морі біля берегів Шотландії.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Маккартизм — кампанія з протидії комуністичному проникненню в державні інституції США та виявлення советських шпигунів; у широкому розумінні — політично мотивовані звинувачення в нелояльності, державній зраді.

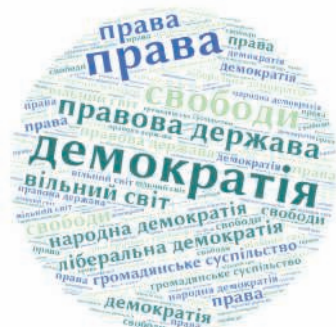
6–7. 1. У чому виявилось зміцнення демократії та громадянського суспільства на Заході?

Демократія — *політичний лад, що ґрунтується на визнанні принципів народовладдя, свободи і рівноправ'я громадян.* Порівняно з будь-якою іншою можливою альтернативою (авторитаризм, тоталітаризм), демократична держава мала декілька переваг: гарантувала громадянам права і свободи, сприяла розвитку особистості і зазвичай була економічно розвиненішою. Якщо до війни головним критерієм демократії вважались періодичні вибори і конституція, то після 1945 р. — не лише вони, а й реальне виконання декларованих прав людини. Загалом, перелік прав людини значно розширювався, зокрема для жінок (наприклад, у Франції та Італії вони отримали виборчі права). Постає **правова держава** — *держава, якій притаманний максимальний політично-правовий захист законних інтересів, честі і гідності особистості.* Почали виникати **неурядові правозахисні організації** на зразок «Міжнародної амністії» («*Amnesty International*», 1961 р.), покликані провадити просвітницьку роботу і допомагати тим, чиї права порушувались.

Після Другої світової війни в країнах Західної Європи і Північної Америки усталилася **ліберальна демократія** — *форма демократії, за якої влада уряду обмежена, а свобода та права особи всебічно захищені.* Уряди в країнах з ліберальною демократією працювали в межах конституційного порядку, заснованого на верховенстві права та демократичних цінностях. Попри внутрішні відмінності, парламентська демократія стала стандартною моделлю політичної організації на Заході. Ліберальні демократії були повною протилежністю «народним демократіям» — *комуністичним режимам Східної Європи.* На демократичний шлях розвитку на Заході відразу після війни стали колишні тоталітарні держави — Західна Німеччина та Італія, а в другій половині 1970-х — колись авторитарні Португалія та Іспанія. Ліберально-демократична система управління сприяла економіч-

ному зростанню і політичній стабільності. В умовах «холодної війни» провідною державою «вільного світу» стали США, які намагалися поширювати демократизацію і не допустити просування комунізму.

Зміцнення демократії відбувалося одночасно з утвердженням принципів **громадянського суспільства** — саморегульованої спільноти вільних, рівних, економічно незалежних людей, які вступають у недержавні об'єднання з метою захисту своїх законних інтересів і досягнення поставлених цілей. Громадянському суспільству притаманні такі особливості: 1) наявність дієвих неурядових організацій; 2) незалежність цих організацій від державної влади; 3) почуття громадянської відповідальності та активність в обстоюванні своїх прав. Певний вплив на формування громадянського суспільства на Заході справило розчарування в діяльності політичних партій та посилення ролі засобів масової інформації. Громадські організації контролювали державну владу на всіх рівнях, брали на себе частину проблем, які не могли розв'язати державні органи влади.

Міркуємо і діємо!

1. Сформулюйте переваги демократичного суспільства. 2. Як, на вашу думку, узгоджуються поняття «вільний світ» і «ліберальна демократія»? 3. Чому утвердження демократії супроводжується зміцненням громадянського суспільства? Поясніть свої міркування.

6–7. 2. Чим характеризувалося політичне життя у країнах Заходу?

На політичне життя Заходу визначальний відбиток наклали післявоєнні реалії. Нацистська та фашистська партії зійшли з політичної арени, тоді як заборонені в період тоталітарних режимів політичні сили відновили свою діяльність. Ті політики, що співпрацювали з окупантами, втратили підтримку і канули в небуття, або ж в рамках **денацифікації** опинились на лаві підсудних (Італія, Франція, Норвегія). І хоч з часом фіксуємо спроби відродження неонацистських і неофашистських рухів, їхні суспільні впливи були мінімальними. Натомість у перші повоєнні роки загрозливого для західних демократій поширення набув **комунізм** (Франція, Італія). Нерідко комуністів сприймали як «п'яту колону», що діє в інтересах Советського Союзу. Про «червону загрозу» заговорили навіть у США, де зародився **маккартизм** — кампанія з протидії проникненню комуністів і советських шпигунів у державні інституції (1950–1954). Сенатор від штату Вісконсин Джозеф Маккарті 9 лютого 1950 р. заявив, що 57 комуністів проникли в Державний департамент.

Пошуки та викриття комуністів в органах державної влади зробили Дж. Маккарті популярною фігурою в американському політичному житті. Після переобрання в Сенат у 1952 р. він отримав посаду голови постійного підкомітету з розслідувань й ініціював серію публічних слухань. Невдовзі звинувачення з боку Маккарті ставали все більше голосливими й зачіпали навіть армію. Відтак у 1954 р. Сенат засудив діяльність Дж. Маккарті. **Похідний від його прізвища термін став означати не тільки боротьбу з «червоною загрозою», а й наклеп з використанням невибіркових і непідтверджених звинувачень.**

Джозеф Маккарті на слуханнях у справі Маккарті-Армі, 9 червня 1954 року

Палітра політичних сил у країнах Заходу вирізнялася розмаїттям. Проте орієнтація на представництво загальнонаціональних інтересів призвела до загального **зрушення в бік центру**. Відбулися зміни і в політичній культурі, унаслідок чого наголос з конфронтації змістився на діалог і співпрацю. Усі ці зміни спричинили т. зв. **«золотий вік» політичних партій (1950–1960-ті рр.)**. Перехід влади від однієї партії до іншої став менш болючим. В окремих західних країнах залишалася *двопартійна система* — ситуація, коли в політичному житті по чергово домінують дві партії: у США — демократична і республіканська, Канаді — ліберальна і прогресивно-консервативна, Великій Британії — консервативна і лейбористська. Однак існували країни, наприклад Італія, де партійна система була строкатою і геть нестабільною.

«Золотий вік» партій змінився кризою, передусім занепадом політичних ідеологій. Багато партій відійшли від сповідування певних ідеологічних принципів (**деідеологізація партій**), поєднуючи у своїх програмах найрізноманітніші ідеї — ліберальні, консервативні, соціал-демократичні. Популярним став **рух зелених**, представники якого боролися проти забруднення довкілля, за децентралізацію і демократизацію суспільного життя. Водночас сформувався новий тип лібералізму — **неолібералізм**, що ставив завдання уникати крайнощів соціалізму та капіталізму, захищати демократичні досягнення модерної епохи.

Однак, якщо в Західній Європі спостерігаємо занепад ліберальних партій, то в Північній Америці в 1960-х роках настала справжня **«ліберальна ера»**, пов'язана з діяльністю адміністрацій президентів Джона Кеннеді і Ліндона Джонсона в США та прем'єр-міністрів Лестера Пірсона і П'єра Трюдо в Канаді. Проте в 1980-х рр. настав черговий етап кризи лібералізму, у результаті чого до влади в багатьох країнах Заходу прийшли **неоконсерватори** (США, Канада, Велика Британія). Неоконсерватори, на зразок президента Рональда

Рейгана (1981–1989) у США, Маргарет Тетчер (1979–1990) у Великій Британії, Гельмута Коля (1982–1998) та Ангели Меркель (2005–2021) у ФРН, виступали за вільну ринкову економіку з мінімальними податками, обмеження державних програм соціального забезпечення та повагу до традиційних суспільних інститутів, таких як релігія чи сім'я. Докладніше про діяльність політиків неоліберального та нео-консервативного напрямів ітиметься в наступному параграфі.

*Президент
Джон Ф. Кеннеді,
11 липня 1963 року*

*П'єр Трюдо і його син,
Джастін Трюдо,
8 листопада 1982 року*

*Президент
Рональд Рейган,
1981 рік*

Виразниками консервативних тенденцій виступали також **християнсько-демократичні партії**, що успішно діяли в Австрії, Італії, ФРН. Повоєнна **соціал-демократія** зробила наголос на обстоюванні соціальної справедливості, націоналізації стратегічно важливих підприємств, помірному державному втручанні в економіку. Особливо міцні позиції соціал-демократів фіксуємо в країнах Скандинавії, Австрії, ФРН, Великій Британії (Лейбористська партія), Франції (Соціалістична партія) та Нідерландах (Партія праці). Після розпаду Советського Союзу багато симпатиків комунізму переметнулися на бік соціал-демократів, оскільки комуністичні партії у світі втратили щедрі надходження з Москви і фактично припинили своє існування.

*Королева Єлизавета II
і Прем'єр-міністр Маргарет Тетчер,
1978 рік*

*Держсекретар США Кондоліза Райс
(ліворуч) і канцлер Німеччини Ангела
Меркель (праворуч), Берлін, 2005 рік*

1. Як розгорталася кампанія боротьби з «червоною загрозою» в США?
2. Що називають «золотим віком» політичних партій?
3. Визначте ключові риси неолібералізму та неоконсерватизму. Хто з відомих діячів став уособленням цих політичних течій?

6–7. 3. Як себе проявляв і до чого призводив етнонаціоналізм (на прикладі проблем Квебеку, Ольстеру, Країни басків)?

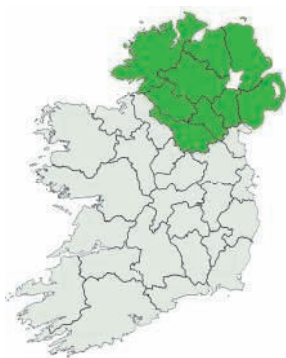
З-поміж чинників, які впливали на суспільно-політичний розвиток низки країн Заходу, вагомими були рухи за національне самовизначення. Вони часто ґрунтувалися на **етнонаціоналізмі** — націоналізмі, що фокусується на «органічній єдності» людей, які творять спільноту на основі походження, мови, релігії, традицій, історії. Етнонаціоналістичні рухи у Квебеку (Канада), Ольстері (Велика Британія), Країні Басків (Іспанія) поставили під загрозу територіальну цілісність цих держав.

Квебек на mapі Канади

Суть проблеми Квебеку полягала в намаганні частини франкомовних жителів цієї найбільшої канадської провінції досягти такого статусу, який би дозволив зберегти національну ідентичність квебекців. До загострення проблеми на початку 1960-х років призвели нехтування федеральною владою конституційно закріплених мовних прав франкофонів, дещо гірші економічні показники регіону порівняно з деякими іншими провінціями та світові деколонізаційні процеси.

У 1960 р. в Квебеку почалася «тиха революція» — модернізація усіх сфер життя провінції, що відбувалася під гаслом «*Бути господарями у себе вдома*». Відтак постало питання зміни правового статусу провінції. **Надання в 1969 р. французькій мові статусу офіційної поряд з англійською у всій Канаді не розв'язало проблеми.** Помірковано сепаратистська Квебекська партія в 1980 р. ініціювала референдум про «асоціативний суверенітет» провінції. Ідею політичного суверенітету, але в економічному союзі з рештою канадських провінцій підтримали 40 % квебекців. Частина франкофонів голосувала проти, бо вважала Канаду своєю «великою батьківщиною». Чимало зусиль для того, щоб Квебек залишився в складі Канади доклав федеральний уряд, очолюваний франко-канадцем **П'єром Трюдо**. Він ініціював конституційну реформу, але Конституція 1982 р. не розв'язала всіх проблем у федерально-провінційних відносинах. **У 1995 р. відбувся референдум про незалежність Квебеку, на якому 49,4 % мешканців висловилися на підтримку відокремлення. Прибічникам сепарації забракло трохи більше пів відсотка голосів. Цілісність країни вдалося зберегти.**

Ольстер на мапі Ірландії

Конфлікт в Ольстері (Північній Ірландії) пов'язаний з прагненням частини населення (переважно католиків) до виходу цієї адміністративно-політичної одиниці зі складу Сполученого Королівства та подальшого приєднання до Ірландської Республіки. Після проголошення незалежності Ірландії в 1949 р. **Ірландська республіканська армія (ІРА)** продовжила боротьбу за звільнення Північної Ірландії з-під управління Лондона. Вуличні зіткнення між католиками і протестантами, вбивства політиків, терористичні акції (зокрема з боку «оранжистів» — ірландських протестантів) фактично втягнули регіон у стан громадянської війни (1969–1974). Плани мирного врегулювання проблеми Ольстеру відкидали ворогуючі сторони або вони не задовольняли офіційний Лондон. Лише в 1998 р. було підписано компромісну **«Угоду на Великодню п'ятницю»**, яка передбачала роззброєння ІРА, виведення з Ольстеру британського військового контингенту та формування нового уряду Північної Ірландії із залученням до нього представників партії «Шинн Фейн». Ескалація конфлікту на початку 2000-х років відтермінувала надання автономії, проте в травні 2007 р. відбулося відновлення владних інституцій Ольстеру. Втім, у той час загострилося і **шотландське питання**: 44,7 % шотландців на референдумі 2014 р. висловилися за відокремлення. Цілісність Сполученого Королівства вдалося зберегти завдяки наданню більших прав Північній Ірландії, Шотландії та Уельсу.

Країна Басків та Каталонія на мапі Піренейського півострова

Етнополітичний конфлікт у Країні Басків (Іспанія) був спричинений прагненням народу басків забезпечити свої національно-культурні права. Після скасування самоуправління Країни Басків (Евскаді) у 1939 р. в національному русі домінували радикальні політичні сили, найвідомішим представником яких стала заснована 1959 р. **терористична організація ЕТА** (з баск. «Країна Басків та Свобода»). Баскські радикали виступали за здобуття незалежності країни збройним

шляхом, вдаючись до терактів проти представників іспанської влади, армії і поліції. У грудні 1973 р. бойовики ЕТА вбили прем'єр-міністра Іспанії Карреро Бланко. Хвиля політичного терору спричинила жорсткі репресивні заходи з боку іспанського уряду. У жовтні 1979 р. ухвалено Статут про автономію Країни Басків, схвалений басками на референдумі наступного року. У 2000-х роках відбувся перегляд

методів боротьби за розширення прав автономії. Одночасно з баскським питанням загострилася ситуація навколо **Каталонії** — найбагатшого іспанського регіону. Каталонський референдум 2017 р. про вихід зі складу Іспанії **не був визнаний** ані урядом держави, ані міжнародною спільнотою.

Міркуємо і діємо!

1. Чим загрожує Канаді нерозв'язаність проблеми Квебеку? 2. Визначте причини загострення північноірландського та шотландського питань у Великій Британії. 3. Чого домагаються баски та каталонці від іспанського уряду?

6–7. 4. Як відбувалося падіння авторитарних режимів у Південно-Західній Європі в 1970-х рр.?

Після Другої світової війни демократія не відразу запанувала у всіх західноєвропейських країнах. У Португалії та Іспанії авторитарні режими існували ще з міжвоєнного часу, а в Греції військова диктатура узагалі була встановлена далеко по війні.

Португальський авторитарний режим був найстаршим у західній частині континенту. Повоєнні лідери держави — Антоніу де Олівейра Салазар (1932–1968) та Марселу Каетану (1968–1974) — у побудові «нової держави» намагались компенсувати економічну відсталість за рахунок колоніальних володінь в Африці. Гарантією єдності імперії слугувала жорстка авторитарна структура влади. До середини 1970-х років протиріччя всередині португальського суспільства досягли такої гостроти, що запобігти вибуху можна було лише шляхом глибоких реформ. На такий крок правляча верхівка не думала йти, що призвело до зміцнення опозиції. Найактивніше про себе заявила заснована молодими офіцерами лівих поглядів організація «Рух збройних сил» («рух капітанів»). **Скориставшись невдоволенням в армійських лавах, що виникли внаслідок тривалих і неефективних колоніальних воєн в Анголі, Мозамбіку, на Східному Тиморі, військові підрозділи 25 квітня 1974 р. зайняли найважливіші адміністративні установи в столиці країни — Лісабоні.** Символом революції стали червоні гвоздики, які протестувальники вставляли в дула стрілецької зброї солдатів, котрі переходили на бік повсталих (звідси і назва — **Революція гвоздик**). Авторитарний режим було повалено, і влада перейшла до Хунти національного порятунку, яка проголосила демократичні свободи. Упродовж наступних двох років у Португалії точилася боротьба між прихильниками демократичного і соціалістичного шляхів розвитку держави. **Після невдалого лівого експерименту у країні було встановлено режим ліберальної демократії, остаточно закріплений за президентства Рамалью Іаніша (1976–1986).**

Револуція гвоздик, Лісабон, 25 квітня 1974 року

*Лідери грецького військового перевороту 1967 року:
Стиліанос Паттакос,
Георгіос Пападопулос
та Ніколаос Макарезос*

У Греції 21 квітня 1967 р. відбувся державний переворот, у результаті якого в країні було встановлено військову диктатуру на чолі з Георгіосом Пападопулосом («режим полковників», яких у советській пресі називали «чорними полковниками»). Самі військові назвали переворот «*революцією 21 квітня, покликаною вивести країну із стану хаосу і розрухи*». Протягом семи років правління військових у Греції не функціонувала жодна демократична інституція, політичні партії були заборонені, арештовані опозиційні політики, у засобах масової

інформації панувала цензура, спроби інакодумства жорстко придушувались. Якщо спочатку населення країни сподівалось, що «режим полковників» справді посприяє виходу Греції з хаосу, то з часом надія зникла. Обіцянка передати владу цивільним раз у раз відкладалася. Попри критику дій нової влади, опозиція довго не могла об'єднатися, позаяк особисті амбіції брали гору. **Каталізатором боротьби з антидемократичним режимом стала студентська молодь**, котра виявляла все більше невдоволення репресивними діями президента Г. Пападопулоса. Намагаючись реалізувати ідею приєднання Кіпру, значну частину населення якого складали греки, «режим полковників» спровокував військовий конфлікт з Туреччиною. У результаті невдалих воєнних дій грецька армія була змушена покинути острів. **Провал військової операції на Кіпрі в липні 1974 р. призвів до передачі влади демократичному уряду на чолі з колишнім політичним вигнанцем Констянтіносом Караманлі-**

сом (1974–1980). Колишні керівники Греції були заарештовані й засуджені, а в країні відновлені демократичні свободи.

Режим Франсіско Франко в Іспанії після Другої світової війни еволюціонував, стаючи з кожним роком усе м'якшим. *Пригадайте, за яких обставин в Іспанії в 30-х рр. XX ст. було встановлено авторитаризм?* Економічні успіхи країни в 1960-х рр. не привели до очікуваного національного консенсусу. Спроби Іспанії в 1971 р. приєднатися до Європейського економічного співтовариства зазнали невдачі — через антидемократичний характер влади. Щоб заручитися більшою підтримкою іспанців і заразом оновити владну систему, генерал Ф. Франко вдався до відновлення в країні монархії. Улітку

Феліпе VI і Летиція,
король і королева Іспанії,
23 червня 2014, світлина
Даніеля Віргілі

1969 р. він визнав своїм наступником Хуана Карлоса Бурбона — онука Альфонса XIII, а за три тижні до своєї смерті — 30 жовтня 1975 р. передав йому владу. Відтоді розпочався процес демонтажу франкістського режиму й утвердження в країні демократичних інституцій. У липні 1977 р. відбулися демократичні вибори та укладено угоду між урядом і політичними партіями, яка передбачала проведення реформ і політичне примирення («пакти Монклоа»). Ухвалена в грудні 1978 р. конституція проголосила Іспанію парламентською монархією, правовою соціальною і демократичною державою, що будується на засадах політичного плюралізму. Королем Іспанії від 19 червня 2014 року є Феліпе VI, це наймолодший монарх у Європі.

Таким чином, у 1970-х рр. авторитарні режими в південно-західній Європі не витримали суспільного спротиву, випробування часом й були замінені ліберальною демократією.

Міркуємо і діємо!

1. Визначте роль військових у початку Революції гвоздик та її перемозі.
2. Які риси семирічного правління військових у Греції дозволяють назвати «режим полковників» військовою диктатурою?
3. Що, на вашу думку, дозволило Іспанії перейти від авторитарного режиму до демократичної правової держави за порівняно короткий термін?

Мовою оригіналу
Уривок із праці Самуеля Гантінгтона «Три хвили демократизації». Демократія: Антологія. Упоряд. О. Проценко. — Київ: Смолоскип, 2005. С. 579: «Протягом п'ятнадцяти років після падіння португальської диктатури 1974 року демократичні режими

змінити авторитарні майже в тридцяти країнах Європи, Азії і Латинської Америки. У деяких країнах відбулася значна лібералізація авторитарних режимів. В інших рухи на підтримку демократії здобули силу та легітимність. Цілком очевидно, що існували протистояння, бували невдачі, як наприклад, у Китаї 1989 року, але рух до демократії, здавалося, набув характеру нестримної глобальної припливної хвилі, що накочувалися від однієї перемоги до іншої. Цей демократичний приплив проявив себе спершу в Південній Європі. Через три місяці після португальського перевороту впав військовий режим, що правив у Греції з 1967 року [...]. 20 листопада 1975 року, лише за п'ять днів до того, як Еаніш розгромив марксистів-леніністів в Португалії, смерть генерала Франко поклала край його тридцятишестилітньому правлінню в Іспанії».

Запитання: Чому, на ваш погляд, авторитарні режими не вічні? Чому демократія не перемогла у всіх країнах?

У той час, коли у світі...

1967 – 1974 рр. — військова диктатура в Греції («режим полковників»)
25 квітня 1974 р. — Революція гвоздик, повалення авторитарного режиму в Португалії
1936–1975 рр. — авторитарний режим Ф.Франко в Іспанії
1978 р. — конституційне закріплення в Іспанії демократичної парламентської монархії

Тоді на теренах України...

1964–1972 рр. — Петро Шелест був Першим секретарем ЦК КП УРСР
1974 р. — затверджено положення про паспортну систему в СРСР, за яким селяни могли отримати паспорти
1976 р. — утворено Українську Гельсінську групу (УГГ)
1978 р. — ухвалено четверту, останню, Конституцію УРСР

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/0wNz3wIG>

«Полювання на відьом».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/WecMSZxj>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть, як ви розумієте поняття «громадянське суспільство».
3. А. Укладіть словник ключових термінів параграфа. Б. Простежте за доступною сучасною політичною картою світу місця подій, згаданих у параграфі.
4. Проаналізуйте роль етнонаціоналістичних рухів в історії Канади, Великої Британії, Іспанії.
5. Зіставте й порівняйте процеси повалення авторитарних режимів у Португалії, Греції, Іспанії.
6. Підготуйте повідомлення «Демократія та етнонаціоналізм» з прикладами демократичного, мирного вирішення мовних, економічних та національних питань у сучасному світі.

§ 8–9. Соціально-економічні перетворення

Чи знаєте ви, що...

... Стефан Терлецький, британський політик, радник М. Тетчер, прем'єр-міністра Великої Британії, характеризував УСРСР як «діамант у короні советської імперії»;

... німці називали тишу, яка настала після битв за Берлін, «Stunde Null» («година нуль»), моментом «абсолютного розриву з минулим і радикально нового початку».

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Економічне диво — стрімке економічне зростання неочікувано великих масштабів у ФРН, Італії та Японії в 1950–1960-х роках.

Неоконсерватизм — політичний напрям, представники якого намагаються пристосувати традиційні цінності консерватизму до викликів постіндустріального суспільства (економічний реалізм, скорочення соціальних витратів, підтримка приватної ініціативи).

Неолібералізм — політичний напрям, який передбачає свободу ринку і приватної власності, мінімізацію державного втручання в економіку та верховенство права.

Рейганоміка — економічна політика президента США Рональда Рейгана, спрямована на підтримку вільного ринку, стимулювання приватної ініціативи, збалансування федерального бюджету, зниження податків, зменшення державного регулювання економічних процесів.

Тетчеризм — економічна політика британської прем'єрки Маргарет Тетчер, що передбачала підтримку вільного ринку, обмеження державних витратів на соціальні програми, зниження податкового тиску на бізнес, жорсткий контроль над грошовою масою (*монетаризм*).

8–9. 1. Як відбувалося відновлення економіки та зменшення соціальної нерівності після війни?

Незрячий
(праворуч)

і його супутник на руїнах у
Берліні невдовзі після
закінчення війни
<https://cutt.ly/GeRnHda4>

Тотальний характер і значна тривалість Другої світової війни призвели до **безпрецедентних матеріальних збитків**. Руйнування інфраструктури, крах міжнародної торговельної системи, чергове перекроювання кордонів, мільйони убитих та скалічених чоловіків і жінок, поява великої кількості біженців та переміщених осіб творили сумні перспективи швидкої відбудови економіки. Економічні наслідки війни були не однаковими для різних держав. Якщо Канада і США отримали від військової кон'юнктури зиск, не зазнавши безпосередніх руйнувань, то Європа скидалася на руїну. До

невпізнанності було зруйновано Берлін, чималої шкоди завдано Лондону, Дрездену та Роттердаму. Руйнування в Центрально-Східній Європі, зокрема в Польщі та Україні, були ще більшими. Незрівнянно більших збитків, аніж в роки Першої світової війни, зазнали транспортні мережі (залізниці, дороги, мости) та житлові об'єкти: у Німеччині зруйновано 40 % усього житла, у Великій Британії — 30 %. У скрутному становищі перебувало сільське господарство, наслідком чого стала нестача продуктів харчування. Україн важкою і напівголодною видалася зима 1946–1947 рр. для Північно-Західної Європи. **Ознаками повсякденного життя європейців у перші повоєнні роки стали інфляція, різкий спад виробництва, безробіття, нестача товарів першої необхідності.**

Плакат, створений у США для пропаганди «плану Маршалла» в Європі, 1950 рік

До 1947 р. у відбудові економіки Європи спостерігався незначний поступ. Не виправдались сподівання, що Велика Британія та Франція за допомогою колоній швидко відновлять свою економіку, давши цим імпульс у господарському відродженню усієї Європи. Натомість такий **поштовх зуміли дати США**, що були стурбовані не так розладом структури європейської економіки, як небезпекою поширення комунізму. Американська політико-економічна потуга виступила стабілізаційним чинником для всієї світової ринкової економіки. Станом на 1945 р. Сполучені Штати виробляли понад 50 % світової продукції (приблизно учетверо більше, ніж ССРСР), американський долар більшість країн почали активно викорис-

товувати не тільки для міжнародних торговельних розрахунків, але й для накопичення валютних резервів. Упродовж 1945–1947 рр. США через приватні фірми на основі продовження угод лендлізу спрямували в Західну Європу близько 9 млрд дол. Водночас **«план Маршалла» стимулював відновлення європейської економіки і сприяв господарському піднесенню.** Реалізація подібних проєктів несла позитив і для американської економіки, звільняючи внутрішній ринок Сполучених Штатів від «зайвих» товарів, а отже — запобігаючи перевиробництву.

Якнайшвидше відновлення економіки було важливим з огляду на потребу уникнення соціальних потрясінь. По війні були розвинуті закладені ще в міжвоєнних основи сучасної соціальної держави, або **«держави добробуту».** Саме в цьому контексті й варто розглядати повоєнні соціальні реформи у Великій Британії («Обличчям до майбутнього» Клемент Еттли), США («Справедливий курс» Гаррі Трумена), ФРН («Добробут для всіх» Людвіга Ергарда). Економічне піднесення 1950–1960-х років дало змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. Тож **на Заході вдалося створити**

ефективні системи соціального забезпечення, що передбачали соціальну допомогу і страхування громадян. Працездатне населення було охоплене різноманітними видами страхування: на випадок безробіття, від нещасного випадку, на випадок хвороби, пенсійним забезпеченням тощо. Залежно від країни, соціальні видатки становили 50–60 % національного бюджету. Розквіт американської «держави добробуту» припав на 1960-ті рр., що пов'язано з економічними успіхами країни та реформами адміністрацій Дж. Кеннеді та Л. Джонсона (програми перетворень «Нові рубежі» та «Велике суспільство» відповідно).

Дещо іншим шляхом у ліквідації соціальної нерівності пішли країни, де при владі перебували комуністи. Порівняно більша роль держави в економічних процесах давала змогу безболісно перерозподіляти ресурси на користь соціальної сфери. І хоч плата за комунальні послуги була невеликою, медицина й освіта безкоштовною, зарплата стабільною — соціальні стандарти життя населення в країнах соцтабору залишалися на невисокому рівні. Про цілковите викорінення соціальної нерівності в Советському Союзі говорити теж не доводиться, позаяк **партійна номенклатура** (партійні працівники, керівництво республік, областей, районів) перетворилася на привілейовану верству населення, представники якої володіли широкими можливостями.

Таким чином, післявоєнна система добробуту гарантувала мінімальний рівень справедливості, зменшила соціальну нерівність і зміцнила політичну стабільність.

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, керівництво Великої Британії, США, ФРН значну увагу в повоєнний період приділяло становленню «держави добробуту»?
2. Яку роль відігравав «план Маршалла» для розвитку господарства європейських країн та для американської економіки?
3. Порівняйте вигляд італійських та советських автомобілів, висловте припущення про лідирування / відставання економіки комуністичних країн від ринкових економік.

Автомобіль
ФІАТ 500,
символ
італійського
«економічного
дива»,
1957 рік

Автомобіль
ЗАЗ 965
«Запоро-
жець», СРСР,
ЗАЗ «Кому-
нар»,
1961 рік

Автомобіль
ФІАТ 124,
Італія,
1966 рік

Автомобіль
ВАЗ 2101
(Лада 1200),
СРСР,
1966 рік

8–9. 2. Які причини, особливості та наслідки «економічних див» у ФРН та Італії?

На зламі 1940–1950-х років економіка країн Заходу розвивалася доволі швидкими темпами. Американські кредити і значний товарний попит зумовили в західноєвропейських країнах помітну ділову активність, що в дечому нагадувало еру проспериті 1920-х рр. (*пригадайте, що таке «проспериті»*). Країни Заходу вступили в смугу стрімкого економічного зростання.

Конрад Аденауер,
канцлер ФРН,
1952 рік, світлина
Кетрін Янг

Найдивовижніші темпи зростання демонструвала західнонімецька економіка. «Економічне диво» у ФРН стало можливим завдяки комплексу факторів: допомозі за «планом Маршалла», приборканню інфляції, незначним військовим витратам, дешевій робочій силі — гастарбайтерам (наприклад, з Туреччини та Югославії), врешті-решт, німецькій згуртованості. Частка Західної Німеччини в промисловій продукції країн з ринковою економікою зросла з 3 % у 1946 р. до 9,4 % у 1955 р. Темпи економічного зростання були вищими, ніж у Великій Британії, США та Франції. Німецькі товари (автомобілі, електротехніка) стали символом якості. «Економічному диву» сприяла політика урядів Конрада Аденауера (1949–1963) та Людвіга Ергарда (1963–1966), які представляли партію Християнсько-демократичний союз (ХДС). Швидке зростання економіки ФРН можна вважати справжнім дивом ще й тому, що до червня 1971 р. країна сплачувала чималі суми репарацій країнам-переможцям у війні (від 1953 р. — 2,4 млрд дол. щорічно). Бурхливий економічний розвиток ФРН давав змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. Реального змісту набула концепція «соціальної ринкової економіки», головними рисами якої стали приватна власність, вільна конкуренція, соціальний захист населення, стабільність грошової одиниці, виважена економічна політика уряду та господарський порядок.

Як і ФРН, високі темпи економічного зростання демонструвала Італія. Завдяки зовнішнім інвестиціям, що сприяли модернізації технологій, неоліберальним реформам уряду Альчіде де Гаспері, структурній перебудові економіки, державній підтримці приватного підприємництва, країні вдалося відновити господарський потенціал і продемонструвати «економічне диво». Упродовж 1953–1962 рр. обсяг промислового виробництва Італії зріс утричі, а за темпами економічного зростання в той час країна посіла перше місце в Європі та друге у світі після Японії. Зниження податків сприяло зміцненню великих фірм, на кшталт «Монтекатіні» (хімічна промисловість), «Оліветті» (електроніка) чи «Фіат» (автомобілебудування). Дещо нижча, ніж в інших країнах Європи, заробітна плата зменшувала

собівартість продукції на зовнішньому ринку, що сприяло зростанню експорту товарів. Італійська продукція, зокрема одяг, побутова техніка, продукти харчування, користувалася великою популярністю у світі.

Отже, надання допомоги за «планом Маршалла», достатня кількість трудових ресурсів (передусім завдяки імміграційним потокам), вдала реформістська політика урядів стали чинниками «економічного дива» в низці країн, передусім у ФРН та Італії.

Міркуємо і діємо!

1. Визначте чинники, які зумовили стрімке зростання економік ФРН та Італії. 2. У чому, на вашу думку, полягають особливості «економічного дива» Західної Німеччини? Назвіть ознаки «соціальної ринкової економіки». Яку роль у ній відіграє втручання держави в господарські процеси? 3. Як Італія та ФРН скористалися плодами економічного зростання?

8–9. 3. Що таке глобалізація економіки і транснаціональні корпорації?

Після Другої світової війни утвердилась **глобальна економіка** — економіка без конкретних територіальних меж, яка суттєво впливає на національні господарські системи, роблячи їх взаємозалежними. Світова економіка перетворилася в єдиний організм, де стан одного органу (країни) неминуче позначався на стані іншого. Глобалізація проявилась у стандартизації технологій, діяльності централізованих фінансових інститутів (як-от МВФ), уніфікації вимог до податкової політики та політики зайнятості. У швейцарському Давосі в 1971 р. відбувся перший **Всесвітній економічний форум**, що зібрав керівників близько пів тисячі європейських компаній для обговорення перспектив розвитку світової економіки (невдовзі стали запрошувати і найвпливовіших політиків, економістів). Відтоді проведення таких симпозіумів стало традиційним і перетворилося на одну з найпомітніших подій в економічному житті світу. Щороку на давоських зустрічах, у неформальній обстановці, розглядають ключові питання розвитку економіки, налагоджують бізнесові контакти. Водночас для **координації економічних дій у 1975 р. уперше зібралася «велика сімка» (G-7)**, до складу якої увійшли найрозвиненіші на той час держави — Велика Британія, Італія, Канада, США, Франція, ФРН та Японія. Новий етап глобалізації почався з революцій 1989–1991 рр. у Центральній-Східній Європі, які відкрили країни колишнього соцтабору для надходження зовнішніх інвестицій та збіглися зі створенням Всесвітньої павутини (мережі «Інтернет»). У 1995 р. на основі міжнародних повоєнних домовленостей про тарифну і митну політику утворено **Світову організацію торгівлі (СОТ)**.

Логотип Всесвітнього економічного форуму

Прапори країн G-7

Логотип Світової організації торгівлі

Нові рівні взаємозв'язку сприяють глобалізації, надають чимало нових можливостей людству. Розповсюдження нових промислових технологій і, як наслідок, підвищення продуктивності праці сприяли зменшенню відсотка населення світу, яке живе в бідності. Обмін медичними знаннями різко зменшив кількість захворювань, які раніше вважалися смертельними. Економічна взаємозалежність між країнами стала перешкодою для великих воєн між ними. Проте глобалізація також спричиняє негативні наслідки у всьому світі. Наприклад, глобалізація загрожує збереженню національних культур і традицій. Тому зародився **антиглобалізм** — *рух, представники якого спрямовують свою критику проти нерационального використання фінансів багатими країнами, а також проти надмірної «американизації» світу.*

Однією з характерних рис глобальної економіки стало виникнення великих **транснаціональних корпорацій (ТНК)**, передусім американських, німецьких, британських, японських («Кока-Кола», «Дженерал Моторс», «Фольксваген», «БАСФ», «Шелл», «Ліптон», «Філіпс» та ін.). ТНК — це компанії, які зареєстровані та працюють у декількох країнах одночасно. Зазвичай корпорація має свою штаб-квартиру в одній країні та управляє дочірніми компаніями, що повністю або частково належать їй в інших країнах. ТНК провадять всеохопну рекламну кампанію своєї продукції, розгортають глобальні структури збуту. Створивши ТНК, підприємці не лише розширили ринок збуту своїх товарів, а й перенесли виробництво ближче до сировинної бази, залучили дешевшу робочу силу (Азію, Латинську Америку). Критики ТНК зазвичай розглядають їх як економічний, а часто й політичний засіб чужоземного впливу.

Міркуємо і діємо!

1. Наведіть приклади проявів глобалізації у світовому господарстві.
2. Яку роль у світових економічних процесах відіграють Всесвітній економічний форум в Давосі, G-7, СОТ? 3. Поміркуйте, які аргументи можуть використовувати антиглобалісти, вбачаючи в посиленні глобалізації політичну, культурну та економічну загрозу.

8–9. 4. Чим характерні «рейганоміка» та «тетчеризм»?

Кризові явища, що виникли в країнах з ринковою економікою в 1970-х роках, були пов'язані з нестабільністю міжнародної фінансової системи та суттєвим збільшенням цін на нафту. «Держава добробуту»

і кейнсіанські підходи в управлінні все більше викликали нарікання прихильників вільного ринку та необмеженої конкуренції. Саме на цій хвилі наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр. у більшості західних країн до влади прийшли **неоконсерватори** — **Рональд Рейган** у США, **Браян Малруні** у Канаді, **Маргарет Тетчер** у Великій Британії, **Гельмут Коль** у ФРН та ін. Концепція «держави добробуту» еволюціонувала до концепції «доброго уряду», який піклується про гарантії соціальних прав своїх громадян, але економно. Така політика мала відродити стимул працювати, а не покладатися лише на державу. Лейтмотивом цього підходу були слова М. Тетчер: *«Безкоштовний сир буває лише в мишоловці»*.

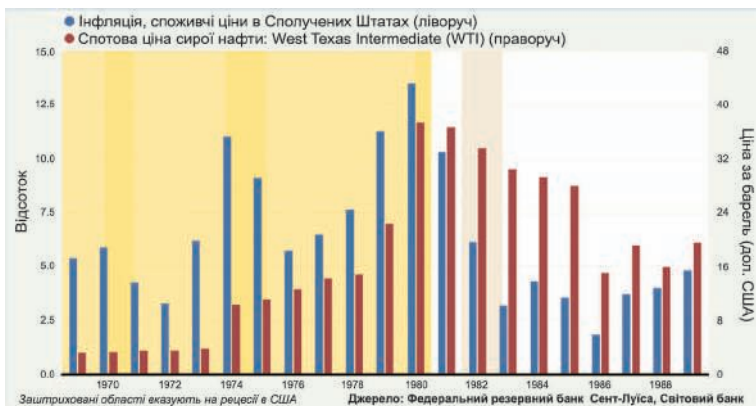

*Лідери зустрічі G-7 в Токіо (зліва направо):
Жак Делор, Беттіно Краксі, Рудольф
Любберс, Гельмут Коль, Рональд Рейган,
Ясухіро Накасонє, Франсуа Міттеран,
Маргарет Тетчер,
Браян Малруні, 5 травня 1986 року*

*Маргарет Тетчер
і Стефан Терлецький,
1980-ті роки
<https://cutt.ly/seRnj8c9>*

У Великій Британії в час урядування представниці консервативної партії **Маргарет Тетчер (1979–1990)** відбувся перехід до нової економічної політики, названої **тетчеризмом**. У центрі уваги опинилися **фінансова стабілізація і боротьба з інфляцією**. Тетчер відмовилася від практики попередніх британських урядів й до мінімуму обмежила втручання держави в економіку (*«Кращий уряд — той, який менше керує!»*). Грошову масу стали розглядати як визначальний фактор впливу на економіку та формування цін (**політика монетаризму**). Було закрито і продано в приватну власність тисячі **нерентабельних підприємств** (наприклад, «Брітіш Телеком», «Ролс-Ройс», «Брітіш-Стіл» і т. д.). Уряд ініціював реконструкцію базових галузей економіки, скорочення чиновницького апарату, узгодження (**оптимізація**) **соціальних програм з економічними можливостями держави**. Зважаючи на непоступливість і вольовий характер за М. Тетчер закріпилося прізвисько **«залізна леді»**.

Докладніше
діаграму можна
розглянути тут:
<https://cutt.ly/yeRdqzeA>

*Інфляція та ціна на сирю нафту, 1969-1989 (роки до Рейґана виділені жовтим),
діаграма Федерального резервного банку Сент-Луїса та FRED*

Президент США, колишній актор Голлівуду, республіканець **Рональд Рейґан (1981–1989)**, на відміну від тогочасного британського уряду, менше уваги приділяв збалансуванню державного бюджету. Видатки з держбюджету на чверть перевищували доходи. Уряд вдався до поступової **девальвації (зниження курсу) долара**. Це, закономірно, позитивно вплинуло на торгівлю, адже американські товари ставали дешевшими, ніж продукція європейських чи азійських конкурентів. Проте головною складовою рейганівської програми «Відродження Америки» було **зниження податків**, що дало змогу підприємцям **скерувати зекономлені кошти на модернізацію і розширення виробництва**. Послаблення податкового тягаря, так само як і політика стимулювання ринкової пропозиції, сприяли збільшенню споживання серед населення. Водночас скерування значних коштів на оборонні замовлення мало не лише негативні наслідки, як-от **скорочення соціальних програм**, а й позитивні, бо вдалося здійснити технологічний прорив. Урізання соціальних програм призвело до стрімкого падіння популярності Р. Рейґана. Втім, про ефективність кроків республіканської адміністрації свідчать економічні показники: рівень безробіття та інфляції знизився.

Міркуємо і діємо!

1. Сформулюйте основні риси політики неоконсерватизму.
2. Простежте взаємозалежність у ланцюжку «добрий уряд» — «зменшення втручання держави в господарство» — «оптимізація соціальних програм» — «зменшення популярності консервативних політиків» — «зростання економічних показників». 3. Поміркуйте, як скорочення чи зростання соціальних програм впливає на ситуацію в економіці. Проаналізуйте за діаграмою співвідношення рівня інфляції та цін на сирю нафту до президентства Р. Рейґана і в роки рейганоміки. Сформулюйте висновки.

Уривок із книжки Нормана Дейвіса «Європа: Історія», переклад з англійської. — Київ: Основи, 2000. С. 1111: «Повоєнне соціальне життя стало куди вільнішим та егалітарнішим, ніж раніше. Війна діяла як великий вирівнювач: давня класова, професійна та родова ієрархія остаточно не зникла, проте люди стали мобільніші, а дедалі вищий рівень життя спричинився до того, що багатство й прибуток стали, як і в Америці, головними критеріями суспільного статусу [...]. Низка структурних змін справила глибокий вплив на соціальні звичаї. «Держава добробуту», що забезпечувала широкий діапазон послуг через свої інституції, як-от Британську національну службу здоров'я (1948 р.), західнонімецьку вірцеву пенсійну систему або масові французькі проєкти побудови HLM (Habitations à loyer modéré — дешевого житла) — позбавила людей значної частини традиційних переживань з приводу кепського здоров'я, безробіття, бездомності й старості. Але така держава створила ще й певну психологічну залежність, коли люди стають жертвою отупіння, сподіваючись, що держава няньчитиме їх від колиски до могили».

ієрархія остаточно не зникла, проте люди стали мобільніші, а дедалі вищий рівень життя спричинився до того, що багатство й прибуток стали, як і в Америці, головними критеріями суспільного статусу [...]. Низка структурних змін справила глибокий вплив на соціальні звичаї. «Держава добробуту», що забезпечувала широкий діапазон послуг через свої інституції, як-от Британську національну службу здоров'я (1948 р.), західнонімецьку вірцеву пенсійну систему або масові французькі проєкти побудови HLM (Habitations à loyer modéré — дешевого житла) — позбавила людей значної частини традиційних переживань з приводу кепського здоров'я, безробіття, бездомності й старості. Але така держава створила ще й певну психологічну залежність, коли люди стають жертвою отупіння, сподіваючись, що держава няньчитиме їх від колиски до могили».

Запитання: У чому, на ваш погляд, плюси й мінуси «держави добробуту»? Чому західні уряди були зацікавлені, щоб їхні громадяни були соціально захищені?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1981–1989 р. — президентство Р. Рейґана в США
1979–1990 р. — урядування М.Тетчер у Великій Британії

1972–1989 рр. — Володимир Щербицький був Першим секретарем ЦК КП України

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/WwNz3aIC>

«Залізна леді».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/necMHVOi>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть, як ви розумієте поняття «економічне диво». 3. А. Візуалізуйте послідовність або синхронність подій, пов'язаних із соціально-економічними перетвореннями післявоєнного світу. Б. Укладіть глосарій нових понять теми.
4. Схарактеризуйте транснаціональні корпорації як елемент глобальної економіки. 5. Зіставте й порівняйте особливості «економічного дива» у ФРН та Італії. 6. Укладіть добірку фактів / світлин (не більше п'яти), які відображали б діяльність Конрада Аденауера, Марґарет Тетчер, Рональда Рейґана, Гельмута Коля, Браяна Малруні (на вибір або жеребкуванням).

§ 10. Рухи за громадянські права

Чи знаєте ви, що...

... львівські послідовники руху гіпі створили неформальне об'єднання «Святий Сад», яке діяло з 1968 до 1982 року, підтримуючи контакти з гіпі-угрупованнями республік Балтії і навіть Владивостока;

... Роза Паркс стала першою жінкою, церемонія прощання з якою відбулася в ротонді Капітолію, — честь, якої дотепер удостоювалися лише президенти, конгресмени та воєначальники.

10. 1. Як розгортався рух афроамериканців США за громадянські права?

Після Другої світової війни в США все гучніше стали лунати заклики покласти край расовій дискримінації афроамериканців, до яких нерідко ставились як до людей другого гатунку. Участь афроамериканців у війні та спортивні досягнення змістили расове питання в іншу площину, руйнуючи суспільний стереотип про «чорних ледарів і злочинців». Афроамериканці, які складали бл. 10 % населення країни, зазнавали дискримінації на виробництві, при користуванні громадським транспортом, у школах, коледжах, університетах (особливо на Півдні). Існувала **сегрегація** (з лат. відокремлення) — одна з форм расової дискримінації, що полягала в примусовому відокремленні афроамериканців від білих (наприклад, у шкільних класах, транспорті).

Роза Паркс із доктором Мартіном Лютером Кінгом, близько 1955 року

Справжнім детонатором активізації руху за права афроамериканців став **інцидент у 1 грудня 1955 р. в м. Монтгомері** — чорношкіра громадська діячка **Роза Паркс** відмовилась звільнити місце в автобусі білому пасажирові. Її вчинок надихнув афроамериканців штату Алабама вдатися до бойкоту місцевих автобусів і звернутися до суду з позовом про порушення громадянських прав. У листопаді 1956 р. суд постановив, що **сегрегація в автобусах є неконституційною** відповідно до 14-ї поправки до Конституції США (про рівність у правах).

Виступи проти сегрегації спричинили рішучий спротив расистів, зокрема організації **Ку-Клукс-Клан** — погроми, побиття афроамериканців, що примусило американську владу вдатись до рішучих дій. У 1957 і 1960 рр. **Конгрес США ухвалив закони антидискримінаційного характеру** (I і II Закони про громадянські права), які передбачали заходи із забезпечення виборчих прав чорношкірих громадян, а також обмеження расової дискримінації при оренді житла та в навчанні. Проте, незважаючи на

кроки уряду, напруга в суспільстві наростала. У 1960-х рр. набули поширення «сидячі демонстрації» та «рейси свободи». Лідером руху афроамериканців за громадянські права був баптистський проповідник, правозахисник Мартін Лютер Кінг, котрий пропагував ненасильницькі методи боротьби (за свою діяльність удостоєний Нобелівської премії миру).

Статуя Рози Паркс у Національному музеї громадянських прав, м. Мемфіс, штат Теннессі, США

Президент Барак Обама в автобусі «Роза Паркс» біля музею Генрі Форда, м. Дірборн, штат Мічиган, США, 2012 рік

Водночас, на засадах силового вирішення проблеми стояла організація «Чорні пантери». У 1963 р. войовничі групи афроамериканців відмовились від мирної боротьби, що спричинило масові вуличні безлади (Гарлем 1964 р., Лос-Анджелес 1965 р., Вашингтон 1966 р. і т.п.). У 1964 р. ухвалено III Закон про громадянські права, що заборонив расову дискримінацію в громадських місцях та при наймі на роботу. Ці кроки, однак, не відразу знизили напругу в суспільстві. У 1967 р. виступи чорношкірих охопили понад сотню міст США («довге гаряче літо»). Нова протестна хвиля прокотилася Сполученими Штатами вже навесні наступного року — після вбивства лідера руху М. Лютера Кінга. США опинились на порозі громадянської війни, але з часом рух афроамериканців поступово пішов на спад.

Рух афроамериканців за громадянські права досяг більшості поставлених цілей: сегрегація відійшла в минуле, зменшення дискримінації при прийомі на роботу зумовило підвищення заробітної плати, освітні можливості розширилися, зі збільшенням участі афроамериканців у виборах зросла і кількість темношкірих обранців (найбільше досягнення — обрання у 2008 р. президентом США чорношкірого політика від Демократичної партії Барака Обами).

Міркуємо і діємо!

1. Визначте причини розгортання руху афроамериканців за громадянські права.
2. Укладіть перелік антидискримінаційних заходів, здійснених владою США. Чи були вони успішними?
3. Дізнайтеся з доступних джерел про діяльність Мартіна Лютера Кінга та ненасильницькі методи боротьби, які він пропагував.

10. 2. Чому поширилися молодіжні протестні рухи в 1960-х роках?

На тлі економічного піднесення та лібералізації суспільного життя в країнах Західної Європи та Північної Америки відбувся злам у свідомості молодого покоління, яке відчувало духовну кризу й поринуло в пошуки сенсу власного існування. Зростання чисельності студентів у західних університетах унаслідок бейбі-буму — після-воєнного демографічного вибуху, спричинило більшу конкуренцію між випускниками за престижні робочі місця. Ця молодь стала справжнім **«бунтівним поколінням»** і помітно відрізнялася від **«мовчазного покоління»** 1940-х років, яке здебільшого сповідувало офіційні цінності, сформовані масовою культурою. Молодь 1960-х років збунтувалася проти ненависного їм **«істеблішменту»**, традиційної освіти та культури. Як альтернатива постав новий тип молодого людини з особливим світоглядом, стилем життя, поведінкою, зовнішнім виглядом.

Як протест проти життєвої сірості, у середині 1960-х років в американському Сан-Франциско зародився рух гіпі (*«тих, хто усвідомив»*) — молодіжна контркультура, представники якої виражали протест проти загальноприйнятої моралі й економіки споживання. Самі себе гіпстери називали *«прекрасними людьми»* або *«дітьми квітів»*. Найважливішими цінностями гіпі вважали свободу, любов, самопізнання і пацифізм. Вони жили за принципом *«тут і зараз»*. Основною формою проведення їхнього дозвілля стали *«тусовки на квартирах»* з дискусіями і музикою. У серпні 1969 р. у Вудстоку під гаслами ненасильства відбувся великий рок-фестиваль (пів мільйона учасників), що став символом тогочасної молодіжної культури. Зазвичай засоби масової інформації показували негативні сторони життя гіпі — бідність, бродяжництво, залежність від наркотиків, сексуальну розкутість.

Група відвідувачів фестивалю Вудсток на багажнику автомобіля, світлина Ріка Меннінга, 18 серпня 1969 року

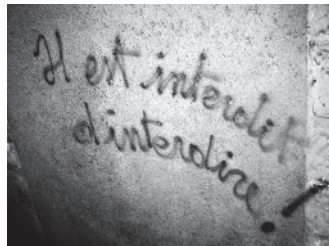

Гіпі у «Святому Саду», Львів, світлина Аліка Олісевича, 1970-ті роки

Піднесення молодіжного руху в США розпочалося в першій половині 1960-х років, тоді як у Європі воно припало на кінець десятиліття. Пошуки світоглядних орієнтирів і наявність низки соціальних проблем, у поєднанні з достатньо широкою демократією американських університетів, створили підґрунтя студентського протесту. Він був частиною ширшого руху за громадянські права та протесту проти непопулярної серед молоді війни у В'єтнамі. Учасники цього руху висували різні вимоги, зокрема припинення будь-яких форм дискримінації, розширення академічних свобод, рівний доступ до освіти. Найпоширенішою формою протестного руху став т. зв. *сіт-ін* (*сидячий страйк*), тісно пов'язаний з рухом за громадянські права афроамериканців.

Перекинуті автомобілі в
Латинському кварталі Парижу,
травень 1968 року

Гасло 1968 року «Il est interdit d'interdire!»
(«Забороняти заборонено!», без
апострофа), графіті 2006 року

На європейському континенті найпотужнішим став молодіжний рух у Франції. Його основу складала переважно молодь із доволі забезпечених сімей і навіть представники вищих суспільних верств та урядових кіл (діти міністрів, начальників поліції). У Франції більше ніж деінде, молодіжний рух був спрямований на **привернення уваги до потреби реформування освітньої системи**. Вищі в цій країні вирізнялися відвертим консерватизмом, а студенти були відсторонені від участі у вирішенні університетських справ. Бойкот іспитів (не кажучи вже про лекції) за підвищення якості освіти швидко поширився усією Францією. Студенти об'єднувались у «вільні університети», де заняття проводились у формі *тіч-інів* (самонавчання) — вільних дискусій. «Викладачами» виступали самі студенти. Поряд з *тіч-інами* набули поширення *лав-іни* — політизовані студентські «тусовки» з музикою. Французьку молодь непокоїли й **автократичні риси режиму президента Шарля де Голля (1959–1969)**. Найбільшого розмаху виступи студентів досягли в **травні 1968 р.**, коли вони, почавши з Нантера та Сорбонни, захопили з пів сотні університетів. Ці події увійшли в історію як «**червоний травень**» (з огляду на сповідування окремими керівниками студентства лівих поглядів). Ситуацію додатково загострив страйк робітників. Париж уперше з 1930-х років був охоплений наймасовішими заворушеннями. Влада Ш. де Голля встояла, проте

вже через десять місяців невдала спроба генерала через національний референдум реорганізувати Сенат й змінити адміністративний устрій країни провалилася. Наступного дня після невдалого референдуму Ш. де Голль подав у відставку.

До початку 1970-х років молодіжні протести вщухли. До цього привела гнучка політика західних урядів, зокрема застосування різноманітних соціальних програм з метою інтеграції «бунтівної молоді» в суспільне життя.

Міркуємо і діємо!

1. У чому, на вашу думку, виражаються характерні ознаки «бунтівного покоління»? **2.** Якщо серед ваших знайомих дорослих є такі, чия юність припала на 1960-70-ті роки, розпитайте їх про формальне та неформальне життя молоді в СРСР. Порівняйте західні тенденції із советськими реаліями. Отриману інформацію зафіксуйте (тезами чи в інший спосіб), щоб використати під час вивчення тем наступного розділу. **3.** Що спричинило події «червоного травня» 1968 року?

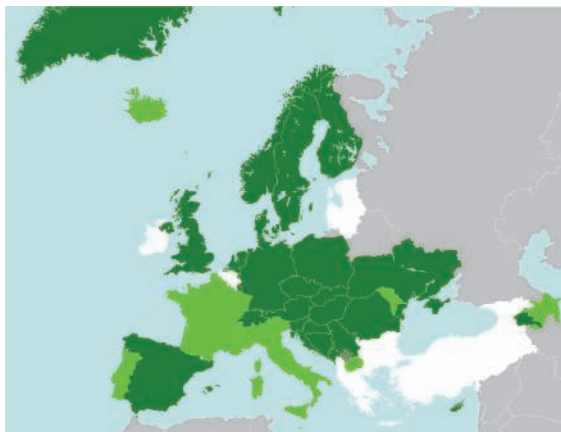
10. 3. Як відбувалася боротьба за права меншин?

Меншини — це групи людей, які відрізняються від більшості за однією або кількома ознаками. Зазвичай з меншинами панівна більшість боролася асиміляцією та утисками. Звичним явищем була **дискримінація «інших»** — за расовою, конфесійною, мовною чи іншою ознакою. Приплив після війни в західні країни емігрантів з африканських та азійських країн загострив сприйняття «інакшості». «Видимі меншини» з власною культурою, релігією і традиціями викликали настороженість. Політика «плавильного казана» без порушень прав тої чи тої етнічної групи в державах ліберальної демократії уже не працювала. Одна за одною західні країни почали вдаватися до політики багатокультурності (мультикультуралізму), яка передбачала, що етнічні, культурні, релігійні меншини заслуговують на особливе визнання їхніх відмінностей у межах панівної культури. Таке визнання передбачало захист і матеріальну підтримку культур національних меншин, що стало своєрідною компенсацією за колишню дискримінацію. Водночас у 1992 р. була ухвалена Європейська хартія регіональних мов, метою якої є захист і розвиток регіональних мов і мов національних меншин на континенті.

Новим викликом для переважно християнської Європи стало зростання еміграції з мусульманських країн, представники яких намагалися зберегти свою культурну ідентичність. Мотиви еміграції були різними, але домінували дві: європейські економіки потребували більше робочих рук (ФРН, Швейцарія), а вихідці з мусульманських країн шукали кращої долі на тлі постійних соціальних проблем і військових конфліктів у себе вдома. Повоєнна еміграція мала ще одну особливість: населення європейських країн зростало за рахунок мешканців колишніх колоній (до Франції прямували алжирці, тунісці, марокканці, до Великої Британії — індуси, пакистанці,

бангладешці, до Нідерландів — суринамці. На початку XXI ст. у Європі проживало понад 40 млн мусульман, з них приблизно 25 млн у країнах Європейського Союзу. Після терактів 11 вересня 2001 р. у США, вчинених ісламськими радикалами, в усьому світі стрімко зросла ісламофобія. У 2009 р. швейцарці проголосували за заборону будівництва мінаретів; у 2010 р. у Франції заборонили жінкам-мусульманкам прикривати обличчя *нікабом* у громадських місцях тощо. Та вже у 2015 р. Європу сколихнула міграційна криза, спричинена масовим напливом біженців з охоплених війною країн Близького Сходу (переважно із Сирії).

Іншим викликом для західних суспільств стала сексуальна революція 1960-х років, яка, з-поміж іншого, привернула увагу до **прав сексуальних меншин**. Релігійні застереження проти статевих стосунків між особами однієї статі сформували негативний образ таких людей. З часом, у контексті боротьби за громадянські права, добровільні гомосексуальні зв'язки між дорослими вилучили зі сфери кримінального права в більшості країн Заходу. У 2013 р. Верховний суд США визнав право одностатевих пар на шлюб. У Європі питання легалізації одностатевих шлюбів викликало суспільні суперечки. Водночас у США, Канаді і країнах ЄС були **прийняті закони, що забороняють дискримінацію на основі сексуальної орієнтації**.

Докладнішу
інформацію можна
отримати тут:
<https://cutt.ly/decMJ55J>

Членство в Європейській хартії регіональних мов: темно-зелений — держави-члени, які підписали та ратифікували хартію; світло-зелений — підписали, але не ратифікували хартію; білий — не підписали та не ратифікували хартію; сірий — держави, що не є членами Ради Європи (на 12 березня 2022 року)

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, західні країни намагаються враховувати багатокультурність суспільства? 2. Чим було зумовлене зростання ісламофобії? 3. Послугуючись мапою, визначте європейські держави, які не підписали Європейську хартію регіональних мов. До яких держав, за легендою мапи, належить Україна, до яких — її сусіди?

Гасла революції 1968 року в Парижі. «ї»: Незалежний культурологічний часопис. — 2007. Чис. 46. С. 99–103:

«**Біжи, товаришу, старий світ уже позаду тебе!** ▪ Геть суспільство споживання. ▪ Добрий начальник — це той, хто сам собі начальник. ▪ Живи цим моментом. ▪ Забудьте все, чого вас вчили, почніть мріяти. ▪ Займайся коханням, а не війною. ▪ Майбутнє містить тільки те, що ми вкладаємо в нього зараз. ▪ Ми хочемо жити. ▪ Мистецтво мертво. Не споживайте цей труп. ▪ Нічого не вимагатимемо, нічого не проситимемо. Візьмемо, займемо! ▪ Під бруківкою — пляж. ▪ Право на життя не клянуть, його беруть. ▪ Природа не породила ні панів, ні слуг. Я не хочу давати чи отримувати накази. ▪ Робітники усіх країн, розважайтеся! ▪ Свобода — це усвідомлення необхідності. ▪ У будь-якому разі, не шкодуй ні про що!».

Запитання: Яке з перелічених гасел «червоного травня» найбільше вам імponує? Чому? Проти кого (чого) були налаштовані французькі студенти?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1955 р. — протест Розі Паркс проти сегрегації в транспорті.

травень 1968 р. — масові студентські виступи у Франції

1955 – 1968 рр. — правозахисна діяльність Мартіна Лютера Кінґа

1954 р. — повстання політичних в'язнів, зокрема українців, Степового табору в с. Кенгір (Казахська ССР)

1968 р. — вперше надруковано роман «Собор» Олеся Гончара

кінець 1950-х – 1960-ті рр. — зародження і формування дисидентського руху в Україні

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/lwNz3KVG>

Юність
львівського
ріні.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/KecMLWOd>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «права меншин». **3. А.** Складіть опорну схему / ментальну мапу, де відобразить різновиди рухів за громадянські права другої половини ХХ ст. **Б.** Розкажіть про наслідки «червоного травня» для Франції. **4.** Проаналізуйте причини зростання еміграції з мусульманських країн. **5.** Зіставте й порівняйте розгортання молодіжних рухів у Європі та США. **6.** Підготуйте повідомлення «Від Розі Паркс до Барака Обами»; за бажанням доберіть до нього ілюстрації, що відображають боротьбу афроамериканців за свої права.

§ 11. Становлення постіндустріального суспільства

Чи знаєте ви, що...

...великомасштабні інформаційні технології, які дістали назву «інформаційних воєн», мають тисячолітню історію;

... у 2021 році британський Центр досліджень проблем економіки й бізнесу (CEBR) прогнозував, що між 2021 і 2036 роками Україна підніметься з 55-го на 53-тє місце в рейтингу економік світу; однак за результатами 2022 року Міністерство економіки України оцінило падіння ВВП України на рівні 30,4 %.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Постіндустріальне суспільство — етап розвитку суспільства, в економіці якого переважає інноваційний сектор, а сфера послуг генерує більшу частку національного доходу, ніж індустрія (промисловість).

Соціальне ринкове господарство — економічний лад, у якому принцип свободи ринку (вільної ринкової економіки) поєднується із соціальною справедливістю.

11. 1. Що таке постіндустріальне (інформаційне) суспільство?

«Інформаційне суспільство»; створено за допомогою ШІ

Від середини ХХ століття почалася суттєва зміна технічної та технологічної бази господарства світу, зумовлена швидким розвитком науки — науково-технічна революція (НТР). Упровадження наукових досягнень у виробництво, в управління та навіть у побут сприяло якісному оновленню суспільства. У результаті науково-технічного поступу в країнах Заходу сформувався **інформаційне суспільство** — новий історичний етап розвитку цивілізації, де **головними продуктами виробництва є інформація і знання**. Знання стали своєрідною формою капіталу, а продукування ідей — основним способом розвитку економіки. **Цінність і важливість для економіки професійних фахівців, ІТ-фахівців різко зросла**. Ці зміни відбувалися через постійну потребу у вдосконаленні військової техніки в умовах «холодної війни». **Інформаційна революція сприяла переходові до постіндустріальної ери розвитку суспільства**.

Постіндустріальне суспільство характеризується: 1) розширенням сфери послуг; 2) домінуванням професійного і технічного класу; 3) пріоритетом теоретичних знань як джерела інновацій; 4) особливою роллю технологій. Найбільш помітно ці характеристики виявили себе в країнах, які першими пройшли промислову революцію (США, Західна Європа та Японія). Інформатизація посилила процеси глобалізації, спонукала до появи нових професій. Побічним наслідком інформатизації стала проблема цифрової нерівності (відсутність в

окремих незахищених груп населення доступу до цифрових технологій). Нового виміру також набули «інформаційні війни». Вислів «Хто володіє інформацією, той володіє світом» набув нового змісту (*поміркуйте, чому?*).

«Інформація та знання — основа сучасного суспільства»

«Володіння інформацією — шлях до успіху»

«Штучний інтелект»

Зображення створено за допомогою штучного інтелекту (ШІ)

На початку ХХІ ст. людство вступило в епоху активного розвитку штучного інтелекту (ШІ) — здатності машин виконувати завдання, які зазвичай вимагають людського розуму. Зокрема, набув популярності створений 2022 р. чат-бот із штучним інтелектом ChatGPT, який дозволяє користувачам створювати та перекладати тексти, виконувати різні завдання. Зазначені технологічні зміни привели до формування нового інформаційного простору.

Міркуємо і діємо!

1. Розкрийте основні ознаки постіндустріального суспільства.
2. Обґрунтуйте, чому постіндустріальне суспільство сформувалося спочатку в США, Західній Європі та Японії.
3. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає цінність інформації як товару, продукту.

11. 2. Що включає сфера послуг і як вона розвивалася?

Від 1930-х рр. існує наукова теорія (Колін Кларк, Алан Фішер, Жан Фурастьє), яка поділяє економічну діяльність на три сектори: *первинний* (видобуток сировини), *вторинний* (виробництво) і *третинний* (сфера послуг). Відповідно до трисекторної моделі основний фокус діяльності економіки зміщується від первинного, через вторинний і, нарешті, до третинного сектора. Країни з низьким доходом на душу населення перебувають на початковому етапі розвитку; основна частина їхнього національного доходу досягається за рахунок виробництва в первинному секторі. Країни з більшим показником розвитку, із середнім національним доходом генерують свої доходи переважно у вторинному секторі. У високорозвинутих країнах з високим рівнем доходу третинний сектор домінує в загальному обсязі виробництва економіки. Тому немає нічого дивного, що **найбільше сфера послуг розвинута в країнах «великої сімки»**.

«Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг», створено за допомогою ШІ

три чверті. На початку ХХІ ст. зростання сфери послуг продовжувалося; сьогодні в ній зайнято більше третини робочої сили в усьому світі. Так, станом на 2016 р. третинний сектор в економіці ЄС давав 74 % ВВП. Найпростішим поясненням зростання сфери послуг є те, що виробництво товарів стало більш механізованим. Оскільки машини дають змогу меншій кількості робочої сили виробляти більше товарів, то зросла роль сервісних функцій розподілу, управління і продажів.

Міркуємо і діємо!

1. Наведіть приклади діяльностей, що належать до третинного сектора економіки. 2. Чим зумовлений перехід від виробництва товарів до виробництва послуг? 3. Поясніть, від чого залежить зростання частки сфери послуг в господарстві країн.

11. 3. Що таке соціальне ринкове господарство? У чому особливість шведської соціальної моделі?

«Модель економіки, яка поєднує вільний ринок з регулюючою політикою держави»; створено за допомогою ШІ

Соціальне ринкове господарство — це така економічна модель, яка поєднує систему вільного ринку з державною політикою регулювання, покликаною встановити чесну конкуренцію на ринку і вибудовувати державу добробуту. Іноді її називають регульованою ринковою економікою. Соціально-ринкова держава піклується про зайнятість населення, дбає про систему охорони здоров'я, соціальне забезпечення громадян, підтримує малозабезпечені прошарки населення.

Соціальну ринкову економіку впровадив 1949 р. у Західній Німеччині уряд християнських демократів під керівництвом

Ще далі в розбудові соціальної держави пішли в країнах Скандинавії, зокрема в Швеції. **Шведська соціальна модель** почала формуватися ще в міжвоєнний період. Проте сповна вона проявила себе після Другої світової війни, головню — за багаторічного прем'єра, соціал-демократа Таге Ерландера (1946–1969). Аж до 1970-х років шведська модель була успішною з кількох причин. *По-перше*, у цей період економіка країни стабільно зростала; *по-друге*, Швеція не брала участі в Другій світовій війні, тому, на відміну від інших європейських країн, їй не довелося болісно оговтуватися від війни; *по-третє*, її оборонний бюджет був невеликий. Шведи пишалися тим, що їхнє демократичне суспільство знайшло «серединний шлях» між соціалізмом і капіталізмом.

Витрати на соціальне забезпечення складали більшу частину сукупних державних видатків.

«Шведська соціальна модель економіки»; створено за допомогою ШІ

1. У яких країнах насамперед сформувалася соціальна ринкова економіка? Які її ознаки? **2.** Схарактеризуйте шведську соціальну модель. **3.** Завдяки чому держава може збільшувати фінансування соціальних програм?

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Френсіса Фукуями «Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку», переклад з англійської. — Львів: Кальварія, 2005. С. 10–12: «Суспільство, вибудоване довкола інформації, більше схильне продукувати дві

вельми поціновувані сучасною демократією речі: свободу і рівність. Стрімко зросла свобода вибору — кабельних телеканалів, дешевих магазинів чи друзів через інтернет. Зазнають тиску і починають розпадатися ієрархічні структури всіх видів, як політичні, так і корпоративні [...]. Для людей інформаційна епоха асоціюється з появою інтернету в 1990-х роках, але відхід від індустріальної ери почався поколінням раніше [...]. Цей період — приблизно від середини 1960-х до початку 1990-х років — позначений також серйозним погіршенням соціальних умов у більшій частині індустріального світу. Почали зростати злочинність і порушення громадського порядку [...]. Занепад такої соціальної інституції як родина, який відбувався протягом більш ніж двохсот років, різко прискорився у другій половині XX сторіччя [...]. Нарешті, довіра до державних інституцій і впевненість у них зазнали глибокого занепаду».

Запитання: Які, на ваш погляд, основні ознаки інформаційної епохи? Які плюси і мінуси постіндустріального (інформаційного) суспільства ви можете виокремити?

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/YwNz353J>

Інформаційні
війни в історії
людства.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/5ecM1D9k>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «інформаційне суспільство». **3. А.** У зошиті складіть опорну схему, де відобразіть особливості шведської соціальної моделі. **Б.** Розкажіть про особливості інформаційного суспільства. **4.** Поясніть, чому шведську соціальну модель вважають «серединним шляхом» між соціалізмом і капіталізмом. **5.** Визначте плюси і мінуси постіндустріального суспільства. **6.** Доберіть приклади третинного сектору господарства вашого регіону (населеного пункту, громади, району, області). Визначте, використовуючи додаткові джерела інформації, співвідношення між первинним і вторинним секторами економіки місцевості, порівняйте свої результати з напрацюваннями однокласників і однокласниць.

§ 12–13. Від Європейського економічного співтовариства до Європейського Союзу

Чи знаєте ви, що...

... Україна межує з чотирма країнами-членами ЄС: Угорщиною, Польщею, Словаччиною та Румунією, загальна довжина кордону з цими державами становить близько 1358 км;

... 23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата в члени ЄС, а 14 грудня 2023 року Рада Європейського Союзу вирішила розпочати переговори щодо вступу України до Європейського Союзу.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Брексіт (від поєднання англійських слів «Британія» та «вихід») — вихід Великої Британії зі складу Європейського Союзу.

12–13. 1. Якими були передумови і початок повоєнної євроінтеграції?

Повоєнні євроінтеграційні ідеї своїм корінням сягають нового часу. Пригадайте з вивченого в попередньому класі, що таке пан'європейський рух? Через втому від двох світових воєн Європа відчувала гостру необхідність у нових ідеях, здатних запобігти потенційним глобальним конфліктам на своїй території. Саме тоді модифікована євроінтеграційна ідея набула популярності серед інтелектуальної та політичної еліти. Мотиваційним підґрунтям для її актуалізації стала «холодна війна», у результаті якої континент перетворився на епіцентр протистояння двох світових наддержав — СРСР і США. Європейський політикум все активніше звертався до ідеї єдиної Європи не лише як засобу уникнення надмірних впливів ззовні, але і як творення нового центру геополітичного впливу. Що ще штовхало до євроінтеграції? Це передусім бажання об'єднатися для економічного відновлення спільними зусиллями та запобігти відродженню реваншистських настроїв у Німеччині (як це склалося після Першої світової війни). Водночас особливе значення в євроінтеграції відіграв «план Маршалла», оскільки за його посередництвом Сполучені Штати використали свої важелі впливу для заохочення багатонаціональних інституцій, тіснішої співпраці та розвитку вільної торгівлі.

Контури майбутньої інтеграції накреслив перший Європейський конгрес у Гаазі в травні 1948 р. На цій зустрічі прихильники єдиної Європи виклали загальні принципи об'єднання, хоча й розділилися стосовно всеохопності інтеграції. Таким чином, складовою подальших інтеграційних процесів стало протистояння двох концепцій: «Європи батьківщин» (об'єднання з великою часткою самостійності) і «Батьківщини-Європи» (тісне об'єднання держав). Згодом усе очевиднішим ставало те, що американський план єдиної Європи, де б кожна країна була на зразок штатів у США, не влаштовувало ані

англіїців, які вважали свою державу великою, ані французів, які мріяли про сильну Францію. Щобільше, незважаючи на активну підтримку об'єднавчих процесів у Європі британськими політиками (як консерваторами, так і лейбористами), Лондон з часом став позиціонувати себе «*поза*» і «*над*» Європою.

Міркуємо і діємо!

1. Які чинники стимулювали посилення об'єднавчих тенденцій у Європі? 2. Обміркуйте варіанти ймовірної реалізації концепцій «Європи батьківщин» і «Батьківщини-Європи». Визначте можливості й ризики реалізації обох варіантів, скориставшись шаблоном SWOT-аналізу (сильних і слабких сторін, можливостей та загроз реалізації концепцій). 3. Порівняйте позиції Великої Британії та Франції щодо об'єднавчих процесів у Європі.

12–13. 2. Як виникло Європейське економічне співтовариство?

Скульптурне зображення Конрада Аденауера та Шарля де Голля, яке символізує відновлення франко-німецьких відносин після Другої світової війни, Берлін, світлина 2006 року

Європейське об'єднання було неможливе без участі у ньому Франції та Німеччини (пригадайте, як складалися франко-німецькі відносини в минулому). До того ж, такий крок був конче потрібний для обох країн: Франція бажала повернути собі міжнародний авторитет, втрачений унаслідок принизливої поразки ув 1940 р., і намагалась стати лідером у Європі; Західна Німеччина натомість прагнула завдяки європейському об'єднанню відновити права, втрачені в результаті капітуляції у Другій світовій війні, не допустити нейтралізації країни і стати повноправним політичним гравцем на світовій арені. Берлінська криза 1948 р. переконала французів у необхідності пошуку примирення з німцями. Французько-німецьке партнерство було потрібне для розв'язання міждержавних проблем, зокрема питання Саару. Саме тому 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Робер Шуман запропонував об'єднати вугільну та сталеву промисловість Франції і ФРН під зверхністю єдиного наднаціонального

органу. Нині 9 травня — оприлюднення «плану Шумана» — відзначають, як День Європи.

У квітні 1951 р. представники Франції, ФРН, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу та Італії підписали в Парижі договір про Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). У межах організації було ліквідовано обмеження, які перешкоджали вільному руху продукції вугільної і сталеливарної промисловості чи уповільнювали його. У 1955 р. під час зустрічі на найвищому рівні в Мессіні (Італія)

виник план перетворення ЄОВС на зону вільної торгівлі — різновид міжнародної інтеграції, за якого в країнах-учасниках скасовуються митні збори, а також кількісні обмеження у взаємній торгівлі.

Країни-засновниці ЄЕС:
Бельгія, Франція,
Нідерланди, Люксембург,
ФРН, Італія

Справу довершили підписанням 25 березня 1957 р. Римських угод — двох договорів про заснування Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейської комісії з питань атомної енергії (Євроатому). У цих угодах підписанти визначили засади існування спільного ринку: вільний рух людей, капіталів, товарів і послуг (це т. зв. «чотири свободи»). Тож, починаючи з 1957 р., на європейському континенті почали функціонувати три співтовариства економічного характеру, у яких брали участь шість країн т. зв. «Старої Європи»

— Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди і Люксембург.

Велика Британія 4 січня 1960 р. створила альтернативне економічне об'єднання — Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ), до якої увійшли Данія, Швеція, Норвегія, Португалія, Австрія, а згодом Фінляндія та Ісландія. Маневри Лондона лише ускладнили стосунки з континентальною Європою, зокрема Парижем. Майбутні спроби Британії приєднатися до ЄЕС зазнали невдачі, головню через спротив французького президента генерала Ш. де Голля, який вбачав у Великій Британії конкурента за лідерство у Європі та побоювався опосередкованого впливу США на європейські справи. Ситуація змінилася лише з відходом від влади цього політика. У 1973 р. Велика Британія, Данія, Норвегія та Ірландія приєдналися до ЄЕС.

Міркуємо і діємо!

1. У зошиті запишіть хронологічний ланцюжок подій, що передували створенню ЄЕС. 2. Коли, де та як було утворено Європейське економічне співтовариство? 3. З якою метою, на вашу думку, було утворено ЄАВТ?

12–13. 3. Як сформувався і розширювався Європейський Союз?

Поглиблення інтеграційних процесів у Європі відбувалося поетапно. Підґрунтям тіснішої співпраці стала Шенгенська угода 14 червня 1985 р. (набула чинності через десять років) — договір про скасування паспортного і митного контролю між країнами ЄЕС. Шенгенська зона починалася з п'яти держав-учасниць, а нині охоплює 27 європейських країн. Наступним етапом в євроінтеграції стало підписання 17 лютого 1986 р. «Єдиного європейського акту», який прискорив формування спільного ринку. У січні 1989 р. було

розроблено план поетапного створення економічного і валютного союзу європейських країн. Саме на підставі цих напрацювань 7 лютого 1992 р. у Маастрихті (Нідерланди) був підписаний договір про створення Європейського Союзу (документ набув чинності 1 листопада 1993 р.).

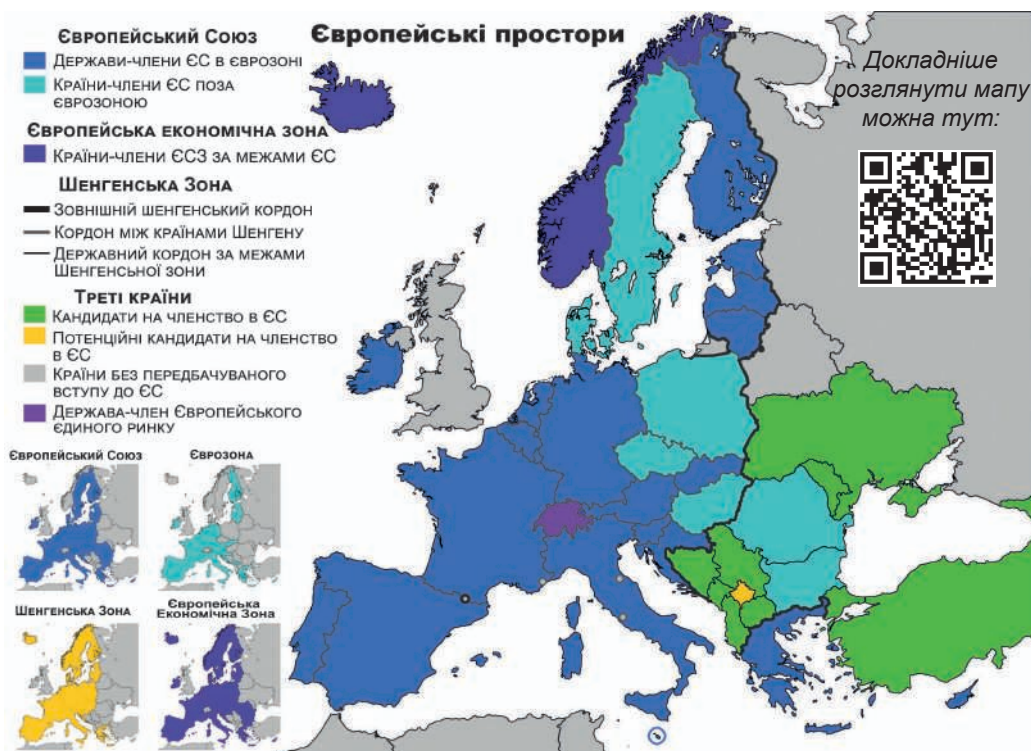
Приєднання країн
до Європейського Союзу
<https://cutt.ly/wecM0ltt>

Країни Євросоюзу станом
на 2023 рік

У ЄС немає чітко визначеної столиці, але таку роль де-факто виконує Брюссель, де базується більшість його керівних органів. Найвагомішу роль відіграють Рада Європейського Союзу, Європейський парламент (законодавчі функції, засідає у Страсбурзі), Європейська комісія (виконавчі функції), Суд Європейського Союзу (судові функції) тощо.

Невдовзі після підписання Маастрихтської угоди розпочалися переговори про вступ до ЄС чотирьох нових країн — Австрії, Швеції, Фінляндії та Норвегії. Якщо громадськість перших трьох країн на референдумах схвалила приєднання до Євросоюзу, то норвежці не підтримали такої ініціативи. Приєднання в 1995 р. до ЄС Австрії, Швеції та Фінляндії започаткувало нову сторінку в історії євроінтеграції. Це були країни, котрі першими виконали т. зв. «копенгагенські критерії» членства в ЄС. Вони, зокрема, передбачали: 1) стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (*політичні критерії*); 2) наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (*економічні критерії*); 3) здатність узяти на себе зобов'язання, що випливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу (*інші критерії*). У 2002 р. в обіг було запроваджено єдину грошову одиницю — євро. Єврозона нині охоплює 20 держав.

Європейські простори: <https://cutt.ly/lecM9Cag> Станом на кінець 2023 р. Україна та Молдова перейшли від країн-кандидатів до країн-кандидатів, які ведуть переговори. Грузія перейшла від потенційного кандидата до кандидата

Складним випробуванням для ЄС стала конституційна криза, пов'язана з невдачею в запровадженні спільної для Співтовариства Конституції. Її проект було розроблено 2002 р. і підписано два роки по тому в Римі, однак під час референдумів у Франції та Нідерландах жителі цих країн виступили проти впровадження конституції в дію. Волевиявлення французів і нідерландців засвідчило наявність **евроскептицизму** — сумнівів у доцільності глибокої євроінтеграції. Нарешті, 13 грудня 2007 р. відбулося підписання т. зв. Лісабонського договору («Угоди про заснування Європейської Спільноти»), покликаної замінити європейську конституцію. Країни-члени ЄС стали на шлях об'єднання зусиль для реалізації спільної зовнішньої політики і політики безпеки, єдиного європейського громадянства.

Банкноти євро

Вагомі геополітичні наслідки мало **розширення Євросоюзу на початку XXI ст.**, позаяк європейську інтеграцію — як напрям подальшого цивілізаційного розвитку — обрали країни колишнього соцтабору. У 2004 р. членами ЄС стали Польща, Угорщина, Чехія,

Словаччина, Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Кіпр, Мальта (це найбільше розширення Євросоюзу в історії); 2007 р. — Болгарія і Румунія; 2013 р. — Хорватія. Розширення ЄС на схід було складним. У листопаді 2013 р. колишні советські республіки Грузія та Молдова підписали угоду про асоціацію з ЄС, зобов'язавшись налагодити тісніші політичні та економічні зв'язки. Україна, яка мала підписати угоду, в останній момент відмовилася під тиском Росії. А вже 2015 р. євроспільнота зіштовхнулася з найбільшою після Другої світової війни **міграційною кризою** — напливом біженців з країн Близького Сходу та Африки, охоплених воєнними конфліктами. На тлі цих подій євроскептицизм охопив різні політичні сили в ЄС, зокрема Консервативну партію Великої Британії.

У червні 2016 р. відбувся референдум про вихід Великої Британії зі складу ЄС, на якому 51,9 % британців підтримали ідею **брексіту** (шотландці та північні ірландці здебільшого голосували проти). Після цього почалися тривалі й виснажливі переговори між Лондоном і Брюсселем про умови та часові межі виходу. Британський парламент тричі відхиляв план брексіту, запропонований прем'єр-міністеркою Терезою Мей. Це змусило її полишити посаду глави уряду, який очолив один із найяскравіших прибічників виходу Великої Британії зі складу ЄС, колишній мер Лондона і міністр закордонних справ **Борис Джонсон** (2019–2022). **31 січня 2020 р. Велика Британія офіційно вийшла з ЄС.**

Прем'єр-міністр Борис Джонсон підписує Угоду про вихід Великої Британії з ЄС, 24 січня 2020 року

Що сьогодні являє собою ЄС? Це велика геополітична потуга, наднаціональне утворення із 27 держав, площею 4,2 млн кв. км, населенням бл. 450 млн осіб, третя у світі економіка після США і Китаю.

Міркуємо і діємо!

1. Простежте за мапою етапи розширення Євросоюзу та зміни його складу. 2. Що називають Шенгенською зоною? Які держави належать до неї? 3. Визначте роль Маастрихтського договору та Лісабонської угоди в євроінтеграційному процесі.

12–13. 4. Як складалися відносини між ЄС і Україною?

Відносини між Україною та ЄС (на той час ЄЕС) започатковані в грудні 1991 р. після того, як представник головної в організації країни — Нідерландів від імені євроспільноти офіційно визнав незалежність України. **Правовою основою відносин України з ЄС стала «Угода про партнерство та співробітництво» від 14 червня 1994 р.** Курс України на євроінтеграцію був підтверджений у «Стратегії інтеграції України до ЄС» та «Програмі інтеграції України

до ЄС». Утім, серед європейських країн на початку ХХІ ст. не було єдиного бачення щодо перспектив України стати членом ЄС. Якщо «нові» учасники євроспільноти здебільшого підтримували євроінтеграційний курс нашої держави, то «старі» займали радше негативну позицію.

Євроінтеграційні прагнення України були втілені в ухваленому 1 липня 2010 р. «Законі про засади внутрішньої і зовнішньої політики», де зазначена мета політики нашої держави: *«забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС»*. У листопаді 2013 р. на саміті у Вільнюсі планувалося підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС, однак чинна тоді українська влада раптово змінила рішення. Вирішальним став російський чинник, адже Москва намагалася всіляко запобігти євроатлантичним прагненням України. Відмова підписати Угоду про асоціацію з ЄС спровокувала масові протести в Києві, а згодом в інших українських містах. Наслідком протестних акцій, що набули революційного характеру (Революція Гідності), стало самоусунення президента Віктора Януковича, зміна влади й віроломна російська агресія з подальшою анексією Криму та частини Донбасу.

Євромайдан 21 листопада 2013 року,
світлина Владислава Содея

Мітинг у Парижі на підтримку
українського Євромайдану,
24 листопада 2013 року, світлина
Артема Кононенка

Нова українська влада 21 березня 2014 р. підписала політичну частину Угоди про асоціацію з ЄС, а 27 червня того самого року — економічну частину. У 2017 р. запроваджено безвізовий режим між Україною і ЄС: громадяни України можуть в'їжджати до країн ЄС без попереднього оформлення візи (поїздки в межах безвізу повинні тривати не більше 90 днів протягом 6-ти місяців). Російська влада не стерпіла поглиблення євроінтеграції України і 24 лютого 2022 р. здійснила відкриту агресію супроти нашої держави. ЄС негайно засудив неспровокований напад і запровадив санкції проти російського керівництва. Уже 28 лютого 2022 р. Україна подала заявку на вступ до ЄС, а рівень підтримки євроінтеграції сягнув 90 %. Європарламент,

Єврокомісія та Європейська рада підтримали українську заявку — й наша держава отримала статус кандидата в члени ЄС.

Сьогодні Україна є одним із пріоритетних партнерів ЄС. Євроспільнота підтримує нашу державу в протистоянні російській агресії й побудові демократичного суспільства.

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, «нові» та «старі» учасники євроспільноти мали протилежні погляди щодо можливого членства України в ЄС?
2. Що стало причиною розгортання Євромайдану в Україні восени 2013 року?
3. Укладіть хронологічний ланцюжок розвитку відносин між ЄС (ЄЕС) та Україною від 1991 року до сьогодні.

Франсуа Міттеран та Гельмут Коль вшановують пам'ять жертв двох світових війн у Вердені, 1984 рік, світлина REUTERS

<https://cutt.ly/aecM47Y4>

Мовою оригіналу

Уривок з Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, 2014 р.: «Стаття 1. Цілі.

1. Цим документом створюється асоціація між Україною, з однієї сторони, та Союзом і його державами-членами, з іншої сторони.
2. Цілями асоціації є:
 - a) сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах;
 - b) забезпечити необхідні рамки для посиленого політичного діалогу в усіх сферах, які становлять взаємний інтерес;
 - c) сприяти, зберігати й зміцнювати мир та стабільність у регіональному та міжнародному вимірах відповідно до принципів Статуту ООН і Гельсінського заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року, а також цілей Паризької хартії для нової Європи 1990 року;
 - d) запровадити умови для посилених економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС, у тому числі завдяки створенню поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі...;
 - e) посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод;
 - f) запровадити умови для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес [...]».

Запитання: Що передбачає Угода про асоціацію між Україною і ЄС? Які переваги може отримати наша держава від зближення з ЄС?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

27 березня 1957 р. — укладення Римських угод

7 лютого 1992 р. — укладення Маастрихтського договору

1957 р. — утворено 11 адміністративних економічних районів (раднаргоспів) в УРСР

1992 р. — Україна вийшла з рублевої зони

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/SwNrZPfB>

Мости на купюрах євро.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/BecM7VjT>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.
2. Поясніть, як ви розумієте поняття «євроінтеграція».
3. **А.** У зошиті складіть асоціативний куш, де відобразить «копенгагенські критерії» щодо євроінтеграції.
4. Проаналізуйте «чотири свободи» як засади існування «спільного ринку». У чому полягає їхнє значення для господарства європейських країн?
5. Визначте важливість нормалізації стосунків між Францією та Німеччиною в побудові об'єднаної Європи. Дізнайтеся з доступних джерел про історію світлини, на якій Франсуа Міттеран і Гельмут Коль, узявшись за руки, вшановують пам'ять жертв Першої та Другої світових війн. Складіть три тези про символічність цього кроку, зображення, ідеї.
6. Укладіть добірку зображень з використанням європейської символіки в медіапросторі та в побуті. Обговоріть «колекції» з однокласниками / одно-класницями.

Узагальнення до розділу 2

«ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ:

ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА»

постіндустріальне суспільство	інформаційні війни	«держава добробуту»	Європейський Союз	народні демократії
Революція гвоздик	«червоний травень»	«ліберальна ера»	«економічне диво»	«режим полковників»
неоконсерватизм	неолібералізм	рейганоміка	тетчеризм	НТР
маккартизм	етнонаціоналізм	сегрегація	бунтівне покоління	глобалізація
Квебек	Ольстер	Країна Басків	мультикультуралізм	брексїт
соціальне ринкове господарство	Всесвітній економічний форум	Шведська соціальна модель	Європейське економічне співтовариство	сіт-ін тіч-ін лав-ін
Маастріхт, Лісабон	штучний інтелект	сфера послуг	транснаціональні корпорації	гіпі

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Назвіть:

- час Угорської революції, «Празької весни», утворення РЕВ; перебудови в Союзі Советських Соціалістичних Республік (Советському Союзу, СССР), «оксамитових революцій», розпаду СССР, Югославії та Чехословаччини.

Поясніть:

- *поняття*: «гласність», «оксамитова революція», «перебудова», «Празька весна», «самоврядний соціалізм», «соціалізм із людським обличчям», «шокова терапія»;
- *вплив* на розвиток регіону Центрально-Східної Європи політичних процесів в СССР та «холодної війни»;
- *особливості* втілення сталінської моделі соціалізму в державах Центрально-Східної Європи.

Зробіть:

- *визначте роль*: СССР у формуванні соціально-економічної і політичної ситуації в державах Центрально-Східної Європи в період сталінської диктатури та постсталінські часи; етнічних проблем у колишній Югославії; держав Центрально-Східної Європи в сучасних міжнародних відносинах;
- *використайте мапу як джерело інформації* про процес трансформації держав соціалістичного табору наприкінці 80-х років ХХ ст.;
- *установіть* причини революції в Угорщині, «Празької весни», розпаду СССР і падіння комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі;
- *порівняйте* трансформаційні процеси в державах Центрально-Східної Європи;
- *висловіть аргументовані судження* про діяльність Анджея Дуди, Вацлава Гавела, Далі Грибаускайте, Йосифа Броз Тіто, Леха Валенси, Олександра Дубчека.

Підготуйте матеріали для навчальних проєктів:

- ✓ «Празька весна» 1968 року.
- ✓ Роль лідерів (Вацлава Гавела, Леха Валенси та інших) у трансформаційних процесах у державах Центрально-Східної Європи на межі 1980–1990-х рр.
- ✓ Моделі історичної пам'яті про Другу світову війну та їхній вплив на формування громадянської ідентичності.
- ✓ Роль пропаганди в тоталітарному суспільстві (на прикладі гітлерівської Німеччини, сталінського СССР, путінської Росії та ін.).

Узагальнення-1
«Поняття-визначення»

<https://cutt.ly/cecM5NHd>

Узагальнення-2
«Дати-події»

<https://cutt.ly/HecM57sz>

Узагальнення-3
«Події-послідовність»

<https://cutt.ly/jecM6tcJ>

§ 14. Результати Другої світової війни для народів Центрально-Східної Європи

Чи знаєте ви, що...

... у 1945–1947 роках відбувався обмін населенням між Советським Союзом та Чехословацькою республікою (між Пряшівщиною та Закарпаттям і Волинню);

... після 1948 року Йосифа Броз Тіто, югославського комуністичного лідера, у советській пропаганді називали «кривавим катом югославського народу»;

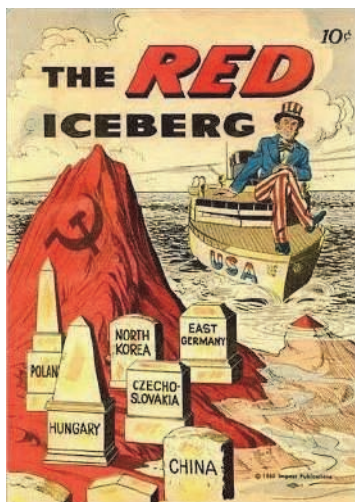
... Іван Павло II, перший в історії Папа-слов'янин (1978–2005), народився в Польщі, його справжнє ім'я — Кароль Войтила.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Самоврядний соціалізм — суспільно-політична та економічна модель самоуправління в Югославії (1949–1990), яка передбачала делегування частини владних повноважень регіонам (республікам, країям).

14. 1. Як насаджувалася сталінська модель соціалізму?

Американська карикатура
«Червоний айсберг»,
1960 рік

Упродовж 1945–1948 рр. у країнах Центрально-Східної Європи відбулося встановлення комуністичних режимів. Шляхи узурпації влади комуністами були різними, але повсюди (за винятком Албанії та Югославії) ключову роль відіграв советський чинник. Визволення Червоною армією регіону від нацистів фактично переросло в нову окупацію під виглядом «народної демократії». Комунізм у країнах Центрально-Східної Європи по війні набув своєї крайньої форми — **сталінізму**, складовими якого були націоналізація підприємств, колективізація, культурна революція, усунення політичних опонентів, однопартійна система, терор.

Польща вийшла з війни ослабленою, зазнавши великих людських і матеріальних втрат. Контроль над Польщею Сталін вважав необхідною частиною післявоєнного світопорядку. Щоб привести комуністів до влади у Варшаві, совети використали тактику «батого і пряника». Пильність поляків приспала позиція Москви на міжнародних конференціях, де совети обстоювали розширення території Польщі. І хоч комуністи в Польщі спочатку не мали визначального впливу, присутність советських військ і спецслужб забезпечила їм перевагу. Сталін спершу вимушено погодився на включення до Тимчасового уряду національної єдності представників емігрантського уряду Станіслава Миколайчика, який перебував у

Лондоні. Проте в січні 1947 р. комуністи в спілці з соціалістами перемогли на парламентських виборах, утворивши невдовзі Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП). Її лідером став Болеслав Берут, обраний президентом Польщі. Аби уникнути можливого арешту, С. Миколайчик із допомогою британців покинув польську територію. Польщі нав'язали сталінську модель соціалізму. На заваді советизації стояли міцний приватний сектор і католицька церква. Тож, щоб встановити повний контроль над суспільством, комуністичний режим вдався до репресій. Для повного контролю з боку Москви міністром оборони Польщі був призначений советський маршал Костянтин Роковський. У 1952 р. було ухвалено Конституцію Польської Народної Республіки, написану за взірцем сталінської конституції 1936 р.

Зі вступом на територію **Угорщини** Червоної армії був встановлений режим, очолюваний Матяшем Ракоші (Розенфельдом), названого *«крацим учнем товариша Сталіна»*. Проте всієї повноти влади комуністи ще певний час не мали, а на виборах 1947 р. отримали підтримку лише 22 % виборців. Відтак Ракоші вдався до тактики *«саламі»* — поступового, крок за кроком, винищення опонентів. Як і в Польщі, комуністи поглинули місцевих соціал-демократів, створивши Угорську партію трудящих. На виборах 1949 р., коли політичних опонентів не залишилося, за УПТ проголосувало вже 97 % угорців. М. Ракоші сконцентрував у своїх руках всю повноту влади, ретельно копіював сталінський режим, придушував будь-яке інакодумство за допомогою поліції держбезпеки. Через угорські в'язниці і табори пройшов кожен четвертий мешканець країни. У 1949 р. була прийнята Конституція, яка проголосила Угорську Народну Республіку *«країною робітників і селян»* та встановила однопартійну систему.

Після Другої світової війни довоєнна **Чехословаччина** була відновлена, але без Закарпаття, включеного до складу Української ССР. Тимчасовий парламент підтвердив президентські повноваження Едварда Бенеша, який користувався значною підтримкою населення. У відносинах із советами він займав гнучку позицію. Так, у 1947 р. під тиском Москви Чехословаччина відмовилася від ідеї приєднатися до «плану Маршалла». Бенешу доводилося лавірувати і всередині країни, де главою уряду був комуніст Клемент Готвальд. Комуністи розхитували ситуації зсередини, дискредитуючи своїх опонентів в уряді. Скориставшись політичною кризою, у лютому 1948 р. Е. Бенеша змусили піти у відставку, й комуністична партія за підтримки советів встановила в Чехословаччині свою владу. «Лютневий переворот» потрактували на Заході як доказ рішучості Советського Союзу знищити демократію.

Узурпація влади комуністами в **Болгарії** завершилась до 1948 р., чому посприяв контроль у коаліційному уряді над міністерством

внутрішніх справ і юстиції. Болгарські комуністи за советської підтримки діяли рішуче, щоб ліквідувати внутрішню опозицію. Головою Ради Міністрів став комуніст Георгій Димитров, якого називали «*болгарським Леніним*». У вересні 1946 р. на референдумі країна була проголошена республікою, а цар Симеон II подався в еміграцію. Головного опозиціонера, лідера аграрної партії Ніколая Петкова звинуватили в державній змові, заарештували і розстріляли. Соціалістична партія була поглинута Болгарською комуністичною партією, а менші політичні партії «саморозпустилися». Ухвалена в грудні 1947 р. Конституція, написана за советським зразком, забезпечила правову основу для перебудови держави на комуністичній основі. У Болгарії почалася советизація — насильницька колективізація, запровадження планової економіки, політичні репресії.

Комуністи прийшли до влади в Румунії внаслідок втручання Советського Союзу. Під тиском Москви румунський король Михайл призначив комуністичний уряд, а в грудні 1947 р. був змушений емігрувати з країни. Відтак комуністи прискорили советизацію суспільного життя, розправляючись з демократичною опозицією. Вже наступного року в Румунії було закладено основи тоталітарного режиму советського зразка. Ухвалена 1948 р. Конституція закріпила однопартійність й жорстке централізоване управління. Урядові установи слугували лише механізмом виконання рішень компартії, яку очолював Георг Георгіу-Деж. Таємна поліція секурітате розправлялась з найменшими виявами інакодумства.

Йосиф Броз Тіто,
1961 рік

Соціалістична Югославія була утворена після того, як Йосип Броз Тіто та очолювані ним партизанські загони звільнили країну від нацистського панування. Установчі збори в листопаді 1945 р. проголосили Югославію Федеративною народною республікою. Незважаючи на федеративну форму державного устрою, Югославія спочатку була централізованим утворенням. Тіто симпатизував Москві, однак не погоджувався на встановлення советського контролю. У 1948–1949 рр. дійшло до розриву у відносинах між двома країнами. Совети звинуватили керівництво Югославії в «*нерозумінні основ марксизму-ленінізму*». Югославія залишилася поза сферою советського впливу, попри шалений тиск і погрози Сталіна.

Розрив із Советським Союзом спонукав до пошуку нової моделі управління Югославії — **самоврядного соціалізму**, який передбачав передання частини владних повноважень робітничим радам, краям та республікам.

Отже, після Другої світової війни Советський Союз встановив контроль над більшістю країн Центрально-Східної Європи, яким нав'язав сталінську модель соціалізму.

1. У яких країнах Центрально-Східної Європи після Другої світової війни відбулося встановлення комуністичних режимів? Яку роль у цьому відігравала присутність советських військ та спецслужб?
2. Чому Югославія розвивала власну модель управління?
3. Розгляньте карикатуру «Червоний айсберг». Що, на вашу думку, символізують надгробки Польщі, Угорщині, Чехословаччині, НДР, Північній Кореї та Китаю?

14. 2. Як відбувалася інтеграція держав-сателітів Советського Союзу?

Советський Союз формалізував своє домінування в Центрально-Східній Європі за допомогою інтеграції держав-сателітів. Інтеграція відбувалася на кількох рівнях: *партійному, господарському і військово-політичному*. Вона безпосередньо залежала від політичних процесів у самому СССР та перебігу «холодної війни».

З метою *партійної* інтеграції у вересні 1947 р. було засноване **Комуністичне інформаційне бюро (комінформбюро або комінформ)**. До його складу увійшло дев'ять компартій, а саме: советська, болгарська, чехословацька, угорська, польська, румунська, югославська, французька, італійська. Комінформ слугував інструментом політики Москви, через який здійснювався вплив на зарубіжні компартії. Найбільш палкими прихильниками комінформу були югославські комуністи під керівництвом Й. Тіто, тому місцем розташування організації обрали Белград. Однак зростання напруги між Югославією та Советським Союзом призвело до виключення югославської компартії з комінформу, а його осідок перенесли до Бухареста (Румунія). Комінформ спрямував свої зусилля на боротьбу проти Тіто, проте ці зусилля не увінчалися успіхом. У квітні 1956 р. в межах примирення з Югославією совети ініціювали розпуск комінформу.

Для координації *економічної* діяльності всередині советського блоку в 1949 р. була створена **Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ)**. Її учасниками стали Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Албанія (до 1961 р.), НДР, Монголія, Куба (з 1972 р.), В'єтнам (з 1978 р.) і власне Советський Союз, на території якого містився секретаріат організації. Значною мірою це була відповідь на «план Маршалла», але реально організація запрацювала через десять років. Совети прагнули перетворити РЕВ на альтернативу ЄЕС. Пріоритетним напрямом розвитку було визначено економічну і науково-технічну співпрацю країн-членів РЕВ. Однак торгівля й надалі регулювалася двосторонніми договорами, єдиної цінової політики не існувало.

Військово-політична інтеграція увінчалася створенням у травні 1955 р. **Організації Варшавського договору (ОВД, Варшавський договір)** для протидії НАТО. Укладення договору стало відповіддю на

приєднання ФРН до Північно-Атлантичного альянсу. Країнами-учасниками ОВД стали Албанія (до 1962 р.), Болгарія, НДР, Польща, Румунія, Советський Союз, Угорщина, Чехословаччина. Держави-учасниці ОВД зобов'язувались у випадку збройного нападу на будь-кого з них допомагати всіма засобами, які вони вважають необхідними, включаючи застосування військ. Найпарадоксальніше, що війська країн Варшавського блоку вторгалися лише на територію своїх членів: 1956 р. — до Угорщини, 1968 р. — до Чехословаччини. Це зайвий раз засвідчує справжню мету створення ОВД — контроль над регіоном Центрально-Східної Європи і гарантування непорушності комуністичного правління.

У 1991 р. РЕВ і ОВД припинили своє існування, а країни Центрально-Східної Європи обрали шлях євроатлантичної інтеграції.

Політична мапа світу в 1950-х роках

Міркуємо і діємо!

1. Як відбувалася спроба інтеграції держав-сателітів Советського Союзу на партійному рівні? 2. Чи було метою Ради економічної взаємодопомоги забезпечення реальної економічної взаємодії країн соціалістичного табору? Чому, на вашу думку, Советський Союз намагався виступати «донором» для економік держав-сателітів? 3. Про що, на вашу думку, свідчить той факт, що кожна з країн Варшавського пакту за межами Советського Союзу, а також Литва, Латвія, Естонія впродовж двадцяти років після його розпаду приєдналася до НАТО?

14. 3. Як склалася доля українців у країнах Центрально-Східної Європи? Що таке операція «Вісла»?

Завершення Другої світової війни і зміна державних кордонів спричинили масштабні переміщення населення. Наприклад, згідно з «декретами Бенеша», 1945 р. з Чехословаччини були депортовані німці та угорці. Переміщення населення торкнулися й десятків тисяч

українців. На підставі двосторонніх домовленостей між Советським Союзом і Чехословаччиною в 1945–1947 рр. відбувся добровільний обмін населенням, відомий як «оптація українців». Водночас советські органи держбезпеки провели в Чехословаччині серію арештів українських емігрантів, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями. Так, були заарештовані посол УНР в Чехословаччині Максим Славінський (помер від тортур у Лук'янівській в'язниці Києва), поет Володимир Бірчак (загинув у концтаборі в Іркутській області), президент Карпатської України Августин Волошин (загинув у Бутирській в'язниці Москви) та сотні інших. У 1950 р. на Пряшівщині, яка була осердям українства, відбулася ліквідація греко-католицької церкви.

Згідно з переписом населення 1948 р., у Румунії проживало понад 37 тис. українців — переважно на прикордонні з Буковиною, Марамароцині, Північній Добруджі і Банаті (насправді реальна кількість українців була ледь не втричі більшою). До 1947 р. румунський комуністичний уряд узагалі не визнавав існування української національної меншини. Греко-католицькі парафії об'єднували з православними, арештовували всіх тих, хто мав стосунок до українських національно-визвольних змагань. Незважаючи на складні умови збереження національної ідентичності, українці продовжували видавати двотижневик «Новий вік» та підручники рідною мовою.

Українців у Югославії після війни налічувалося близько 40 тис. осіб. Вони були переважно селянами і проживали в Бачці, Сремі, Славонії та Боснії. Найбільше українців — понад 4 тис. — мешкало в м. Нови Сад — адміністративному центрі Воєводини. Після Першої світової війни в Бачці, Белграді, Загребі та Сараєві опинилися представники української політичної еміграції УНР і ЗУНР. У 1945 р. почалися репресії югославської поліції проти вояків Українського Легіону — формування, створеного ОУН в роки війни. Після югославсько-советського розриву 1948 р. частину ув'язнених українців випустили з в'язниць.

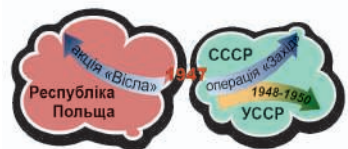

Докладніше мапу
можна розглянути
тут:

<https://cutt.ly/MecM687m>

Етнічна територія українців у швейцарському етнографічному атласі,
1918 рік. Фрагмент швейцарської етнографічної мапи Європи

Переміщення населення
на теренах ССРСР
і Республіки Польща

Радянсько-польський
обмін ділянками
територій, 1951 рік

Підляшшя) до її північно-західних земель. На «нових» місцях переселенцям діставалися залишені, часто поруйновані господарства. Українців позбавили можливостей розвивати власне суспільно-культурне життя. Зауважимо, що 3 серпня 1990 р. Сенат Республіки Польща засудив акцію «Вісла».

Переселення українців із Новосельця
до ССРСР, березень 1946 р.

Солдати польського війська фото-
графуються на фоні виселених ними
українців, які покидають своє село,
світлина Інституту національної
пам'яті Польщі,
автор невідомий, 1947 рік

Міркуємо і діємо!

1. З якими країнами Советський Союз «добровільно обмінювався» населенням? З якою метою, на вашу думку, відбувалися такі масові переселення? 2. Поміркуйте, чому примусове переміщення українців у межах Республіки Польща відповідало інтересам Советського Союзу. 3. Визначте особливості становища українців у Румунії та Югославії.

Мовою оригіналу

Уривок із праці Пьотра Вандича «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення». — Київ: Критика, 2004. С. 294.: «Стосовно Польщі, Угорщини та Чехословаччини, то Москва розраховувала на їхню вдячність, бо Червона армія не лише визволила їх від німців, але також «врятувала» їх від власної історії... З советського погляду, на 1945 рік вони дозріли для змін, і Советський Союз мав їх запровадити. Утім, Сталін був досить хитрий і зважав на місцеві умови. Регіон відрізнявся від Росії і спочатку мав пройти стадію коаліційного уряду — реального чи фіктивного — а згодом набути форми «народної демократії», перш ніж дорости до справжнього соціалізму».

Запитання: Як ви розумієте вислів автора «врятувала їх (країни Центрально-Східної Європи) від власної історії»? Чим, на вашу думку, відрізнявся центрально-східноєвропейський регіон від Советського Союзу?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1947 р. — депортація українців з південно-східних регіонів Польщі до її північно-західних земель (операція «Вісла»)

1949 р. — створення Ради економічної взаємодопомоги

1947 р. — депортація українців із Західної України до Казахстану та віддалених районів Сибіру
1949–1950 рр. — кампанія «добровільного» переселення українців із Заходу на Південь УССР

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/lwNz8sWo>

«Сталінізм по-албанськи».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/Mec1jnWb>

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «сталінська модель соціалізму». 3. Запишіть дати встановлення комуністичних режимів у Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії, Югославії та їхніх очільників. 4. Розкажіть про масштабні переміщення населення в повоєнні роки. 5. Зіставте й порівняйте шляхи приходу до влади комуністів у країнах Центрально-Східної Європи. 6. Визначте особливості процесів економічної та політичної інтеграції держав-сателітів Советського Союзу.

§ 15–16. Кризи комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи

Чи знаєте ви, що...

... 6 листопада 1968 р. в Києві на Хрещатику на знак протесту проти агресії СРСР щодо Чехословаччини та русифікації вчинив акт самоспалення колишній упівець Василь Макух;

... лідер «Солідарності» Лех Валенса, який був президентом Польщі та отримав Нобелівську премію миру в 1983 році, після поразки на виборах у 1996 році повернувся на свою колишню роботу електрика на корабельні;

... від 1992 року український військовий миротворчий контингент брав участь у багатонаціональних місіях ООН на територіях новостворених держав колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія під час Югославських воєн.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

«Празька весна» — період політичної лібералізації та реформ 1968 р. в Чехословаччині.

«Соціалізм із людським обличчям» — вислів, що означає помірковану демократизацію, економічну модернізацію та політичну лібералізацію періоду «Празької весни» 1968 р. в Чехословаччині.

«Оксамитова революція» — це повалення в 1989 р. комуністичного режиму в Чехословаччині ненасильницьким шляхом (термін також застосовують щодо більшості революцій 1989 р. у країнах Центрально-Східної Європи).

«Шокова терапія» — комплекс радикальних господарських реформ у Польщі, покликаних швидко вивести економіку з кризи (лібералізація цін, приватизація, закриття нерентабельних підприємств).

15–16. 1. Чому і як відбувалися антикомуністичні виступи в 1950-х роках?

«Молодь, вперед до боротьби за щасливе соціалістичне польське село», польський плакат, 1950-ті роки

Смерть Й. Сталіна, а згодом XX з'їзд КПРС у лютому 1956 р. сприйняли в країнах Центрально-Східної Європи як *«революційний крок до демократизації»*. Реакція на «хрущовську відлигу» не забарилася, але вона навряд чи задовольняла Москву.

Поміrkована лібералізація в **Польщі** розпочалася після загадкової смерті в березні 1956 р. Першого секретаря ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) Болеслава Берута. Однак суспільна лібералізація на тлі економічних труднощів призвела до відкритих виявів незадоволення серед населення. На заводі імені Й. Сталіна в Познані **28 червня 1956 року розпочався страйк** робітників, які вимагали підвищення соціальних стандартів життя й умов праці. Демонстрації відбувалися під гаслами *«Хліба і свободи!»*, *«Геть росіян!»*.

Намагання поліції запобігти громадській активності зумовило стихійні заворушення. Влада вдалася до силового придушення виступів (загинуло 58 осіб, ще 573 отримали поранення). Щоб не втратити контроль над ситуацією в Польщі, до Варшави на жовтневий пленум ЦК ПОРП прибула советська делегація в складі М. Хрущова, В. Молотова, Л. Кагановича та ін. Пленум ЦК ПОРП відбувався в умовах військового тиску, бо в ніч на 19 жовтня 1956 р. у бік Варшави рушили частини советської Північної групи військ. Однак рішучість поляків змусила М. Хрущова погодитися на виведення зі складу Політбюро сталіністів і призначення Першим секретарем ПОРП Владислава Гомулку. Він визнав «помилки і викривлення» правлячої партії в попередні роки, дозволив розформовувати колгоспи, припинив репресії. Розуміючи вагу католицизму для поляків, Гомулка розпорядився звільнити з ув'язнення кардинала Стефана Вишинського.

Події в Польщі стали каталізатором демократизації в Угорщині. Угорське партійне керівництво на чолі з Матяшем Ракоші тільки на словах підтримувало ініційовані лідерами КПСС зміни, а насправді відмовилося від запровадження їх у життя. Ба більше, звільнили Імре Надя, главу уряду, який ініціював реформи в різних сферах суспільного життя. На підтримку познанських страйкарів 23 жовтня 1956 р. в Будапешті відбулася багатотисячна студентська демонстрація, яка поступово переросла в Угорську революцію. Лунали гасла «Надя в уряд, Ракоші — в Дунай!», «Росіяни, повертайтеся додому!» (в Угорщині були розташовані советські військові частини). Повсталі зруйнували велетенський 25-метровий пам'ятник Й. Сталіну, захопили склади зі зброєю, мости, аеродром, поліцейські управління, казарми окремих військових частин. На їхній бік переходили урядові війська та курсанти військових навчальних закладів, яких направляли на придушення виступу. У пошуках компромісу І. Надя знову призначили главою уряду, і він мимоволі перетворився на лідера угорської революції.

Знищений танк Т-34-85 на площі Моріча Жигмонда в м. Будапешт, світлина невідомого автора, 1956 рік

«Угорська революція проти радянської окупації», автор світлини Габор Б. Рач, 1956 рік

Уранці 24 жовтня 1956 р. розпочалося введення в Угорщину **советських військ** (операція «Хвиля»), які захопили найважливіші об'єкти в столиці. На вулицях з'явилися барикади, зав'язалися бої з регулярними армійськими частинами. **Переломним моментом у розвитку подій став розстріл советськими військами демонстрації на площі перед парламентом, що сприяло поширенню спротиву по всій країні.** Імре Надь схилився до переговорів і пошуку компромісу, але коли довідався про вступ на територію Угорщини додаткових советських частин, оголосив про вихід країни з Організації Варшавського договору (ОВД). Москва пояснювала свої дії прагненням **придушити «контрреволюційний виступ».**

Першого секретаря одного з відділень Угорської партії трудящих (УПТ) **Яноша Кадара вивезли на советську територію і вже як очільника нового, «законного уряду Угорщини», переконали звернутися до Москви із «проханням про допомогу».** Уранці 4 листопада 1956 р. **совети розпочали нову військову операцію («Вихор»).** Відбувся штурм Будапешта, до якого відразу за советськими танками увійшов з новим промосковським урядом Я. Кадар. Імре Надю та його прихильникам совети обіцяли недоторканність, однак слова не дотримали (Надя стратили). Збройний опір угорців припинився через тиждень. Тисячі угорців зуміли покинути країну як політичні біженці. У результаті бойових зіткнень загинуло 2,6 тис. повстанців і понад 600 советських солдат. **У країні відновили комуністичну диктатуру. Після придушення революції почалися масові страти та арешти учасників повстання. Західні країни зайняли пасивну позицію в подіях 1956 р. в Угорщині.** Увагу світової спільноти від угорських подій також відволікла Суецька криза, у яку були безпосередньо втягнені Велика Британія та Франція.

Що продемонстрували антикомуністичні виступи в Польщі та Угорщині? Передусім те, що насаджені ззовні комуністичні режими можна повалити, але советська імперія не готова допустити виходу країн соцтабору з-під своєї опіки.

Міркуємо і діємо!

1. Порівняйте наслідки антикомуністичних виступів 1956 року в Польщі та в Угорщині. 2. Чому, на вашу думку, демонстрації в Польщі та Угорщині 1956 року, маючи антисовєтський характер, відбувалися під гаслами «Геть росіян!»? 3. Яку роль відіграв Янош Кадар у повторному застосуванні советських військ у Будапешті?

15–16. 2. Чому розпочалася та як була придушена «Празька весна» 1968 р.?

Чехословаччина в 1950-х роках уникла потрясінь, подібних до польських чи угорських. Проте нерозв'язаних проблем у країні було чимало. У січні 1968 р. партійний з'їзд місцевої компартії обрав своїм лідером **Александра Дубчека.** Він вдався до децентралізації

влади, ініціював посилення орієнтації економіки на споживача, обмежив цензуру, оголосив про реабілітацію жертв політичних репресій 1940–1950-х років. Ці реформи назвали «Празькою весною». А. Дубчек прагнув поєднати советський соціалізм із європейською соціал-демократією, називаючи нову ідеологію «соціалізмом із людським обличчям».

Александр
Дубчек, 1990 рік

У Москві зміни в Чехословаччині трактували «повзучою контрреволюцією». Війська ОВД 21 серпня 1968 р. розпочали вторгнення на територію Чехословаччини (операція «Дунай» — наймасштабніша для советів військова кампанія з часів Другої світової війни, за участі пів мільйона солдатів). Югославія, Румунія, Албанія не підтримали такого кроку. Одним з ініціаторів військового вторгнення до сусідньої країни був Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест. Як ви гадаєте, чому його лякала ситуація в Чехословаччині? Вторгнення здійснювалося з території НДР, Польщі, Угорщини і Советського Союзу. А. Дубчек у зверненні на радіо закликав жителів зберігати спокій і не допустити кровопролиття.

Придушення «Празької весни», світлина Йозефа Куделки, 1968 рік

Мешканці Чехословаччини чинили пасивний опір: з метою ускладнення пересування техніки були збиті (або замінені) всі вказівники з назвами вулиць, населення відмовлялося забезпечувати окупантів продуктами, масово виходило на вулиці і закликало окупантів повертатися додому. Проте жертв уникнути не вдалося: загинуло трохи більше сотні і були поранені понад пів тисячі громадян Чехословаччини. Фіксувалися втрати і серед солдатів ОВД, передусім советських. Окупанти подолали пасивний опір, ув'язнили лідерів чехословацької компартії. Їх доставили до Москви і змусили погодитися на розміщення советських військ на території Чехословаччини («тимчасова дислокація» тривала до 1991 р.). Почалися зачистки неугодовних режимові осіб. Замість А. Дубчека керівником чехословацької компартії став Густав Гусак, який

протримався очільником держави двадцять років. У 1969 р. в Празі студенти Ян Палах і Ян Заїц здійснили самоспалення на знак протесту проти советської окупації. Із західних країн лунала словесна критика дій Советського Союзу, але не більше.

«Празька весна», що протривала трохи більше семи місяців, завершилася придушенням народних протестів та відновленням советського контролю над Чехословаччиною. Надії на реформування комуністичної ідеології були марними. Події в Чехословаччині показали кризу зовнішньої політики СРСР, неготовність московського керівництва до вирішення нестандартних ситуацій. Саме під час серпневих подій 1968 р. була сформульована «доктрина Брежнєва» (за прізвищем Генерального секретаря ЦК КПРС). З-поміж іншого, вона передбачала право втручатися у внутрішні справи країн соцтабору, якщо ті відхилялися від окресленого Кремлем політичного курсу.

Міркуємо і діємо!

1. Скільки часу минуло від початку «Празької весни» до початку її придушення? 2. Чому, на вашу думку, чеський «соціалізм з людським обличчям» у Москві вважали «повзучою контрреволюцією»? 3. Визначте наслідки придушення «Празької весни».

15–16. 3. Що таке «оксамитові революції» в країнах Центрально-Східної Європи і до чого вони привели?

Пом'якшення контролю Москви над своїми східноєвропейськими сателітами в період горбачовської перебудови (детальніше про неї йтиметься в наступному параграфі) привело до наростання опозиційних настроїв у країнах Центрально-Східної Європи. На хвилі економічних негараздів восени 1989 р. регіон охопили акції протесту, що переросли в революції, спрямовані проти правлячих комуністичних режимів. Заклопотаний своїми проблемами, Советський Союз уже не був здатний запобігти хвилі революційних рухів, яку називають «осінню народів» (за аналогією до «весни народів» 1848–1849 рр.), або ж «оксамитовими революціями», тобто ненасильницькими.

Лех Валенса,
2009 рік

Намагання режиму генерала Войцеха Ярузелського (1981–1990) налагодити ситуацію в Польщі були не надто вдалим. Опозиційні настрої наростали. Країною в 1988–1989 рр. прокотилася хвиля страйків з вимогами збільшити заробітну плату і припинити репресії проти політичної опозиції. Під тиском протестувальників влада була змушена легалізувати незалежну профспілку «Солідарність» (створена ще 1980 р. у Гданську).

Упродовж лютого–квітня 1989 р. у Варшаві відбувся круглий стіл — перемовини між комуністичною владою й опозиційною «Солідарністю» за

посередництвом католицької церкви. Зустріч завершилася домовленістю про проведення політичної реформи. «Напіввільні» вибори у червні 1989 р. закінчилися переконливою перемогою опозиціонерів й формуванням уряду Тадеуша Мазовецького, який вдався до радикальних реформ. Таким чином, Польща стала на шлях відродження демократії та ринкової економіки. Переходу до ринку сприяли рішучі **реформи польського економіста Лешека Бальцеровича**, відомі як **«шокова терапія»**. Наприкінці 1990 р. президентом Польщі обрали лідера «Солідарності» **Леха Валенсу**.

На відміну від Польщі, в **Угорщині** не було яскравих лідерів опозиції. Проте **перехід до нової політичної системи також відбувався мирним шляхом — у результаті перемовин**. Цьому передувало усунення від влади у травні 1988 р. Я. Кадара. Глава угорського уряду Міклош Немет відмовився від комуністичної ідеології і пішов шляхом демократизації. Цьому сприяло й **усунення в травні 1989 р. «залізної завіси» між Угорщиною та Австрією**. Як і в Польщі, угорці провели Національний круглий стіл. Правляча Угорська соціалістична робітничка партія перейшла на соціал-демократичні позиції. Весною 1990 р. в Угорщині відбулися перші вільні вибори, у результаті яких до влади прийшла опозиція. Тоді ж розпочалося виведення советських військ з території країни (завершилося влітку 1991 р.).

*Вацлав Гавел,
2009 рік*

Події в **Чехословаччині** відбувалися ще динамічніше. У Міжнародний день студента, **17 листопада 1989 р.**, відбулася студентська демонстрація у Празі, яка набула політичного характеру. Протестувальники вимагали вільних виборів, скасування монополії комуністичної партії на владу. Поліція розігнала демонстрантів, застосувавши силу. Ця подія спричинила серію нових, значно масштабніших демонстрацій. Під тиском громадськості 24 листопада все керівництво чехословацької компартії подало у відставку, після чого було сформовано перший з 1948 р. некомуністичний уряд. Ще до кінця 1989 р. парламент обрав своїм головою натхненника «Празької весни» А. Дубчека, а президентом — драматурга, дисидента **Вацлава Гавела**. Так відбулася **оксамитова революція — мирний перехід влади від комуністів до демократів**. У червні 1991 р. останні советські війська були виведені з країни. Після падіння комуністичного режиму стало очевидним, що федеративна Чехословаччина не зможе існувати в попередньому форматі. Компромісу щодо збереження спільної держави чехів і словаків знайти не вдалося. Після оксамитової революції настало **«оксамитове розлучення» — 1 січня 1993 р. на політичній мапі Європи виникли дві окремі держави: Чеська Республіка та Словацька Республіка**.

У **Болгарії** впродовж жовтня-листопада 1989 р. відбулися демонстрації з вимогами політичних реформ. Багаторічного болгарського

лідера комуніста Тодора Живкова відправили у відставку однопартійці. Його наступником став поміркований політик Петер Младенов, який скасував обмеження на свободу слова та зібрань. Опозиціонери об'єднались у Союз демократичних сил (СДС) та вимагали ґрунтовних суспільних реформ. Відтак комуністів позбавили монополії на владу. За польським взірцем у січні–травні 1990 р. відбувся **круглий стіл**, на якому всі політичні сили досягли згоди щодо переходу до демократії.

Комуністичний режим у ***Румунії*** був повалений насильницьким способом — найпізніше з-поміж країн ОВД. **Заворушення розпочалися 16 грудня 1989 р. у м. Тімішоара**, звідки поширились на всю країну. Після кількох днів насилля (загинуло понад тисячу осіб) армія несподівано для влади почала переходити на бік протестувальників. Комуністичний диктатор **Ніколає Чаушеску** намагався утекти з країни, проте його схопили й після відкритого судового процесу стратили. Влада в країні перейшла до Фронту національного порятунку, який ініціював демократичні перетворення.

Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, не будучи частиною ОВД, збудувала власну версію комунізму — «**тітоїзм**» — за прізвиськом багатолітнього керівника країни Йосифа Броз Тіто. Це була багатонаціональна держава, у якій пропагували доктрину «**братерства та єдності**», однак національні розбіжності між народами Югославії мали давнє коріння. У 1980 р., після смерті Тіто, **напруга між етнічними групами загострилась**. Під час «осені народів» епіцентром невдоволення стала Словенія, де відбувалася поміркована лібералізація. У січні 1990 р. було скликано надзвичайний конгрес Ліги комуністів Югославії, щоб врегулювати суперечки між її партіями. Словенські та хорватські комуністи покинули конгрес, фактично поклавши кінець комуністичній партії Югославії. Вони ініціювали вільні багатопартійні вибори, на яких перемогу здобули демократичні сили, що виступали за незалежність. **25 червня 1991 р. Словенія і Хорватія оголосили про вихід зі складу СФРЮ**. Невдовзі шляхом незалежності пішли й інші суб'єкти СФРЮ — Македонія (Північна Македонія), Боснія і Герцеговина. У квітні 1992 р. була створена Союзна Республіка Югославія (СРЮ; включала 40 % території СФРЮ) у складі Сербії та Чорногорії, вона проіснувала до 2006 р.

Таким чином, у результаті «оксамитових революцій» у країнах Центрально-Східної Європи було повалено комунізм і регіон вступив в епоху суспільних трансформацій. Організація Варшавського договору і Рада економічної взаємодопомоги припинили своє існування. Багатонаціональні держави — Чехословаччина та Югославія — розпалися. На відміну від «оксамитового розлучення» Чехії та Словаччини, у хід подій на теренах колишньої Югославії втручалися миротворчі війська ООН і НАТО.

1. Назвіть опозиційних лідерів, які відіграли значну роль у ненасильницьких «оксамитових революціях».
2. У яких країнах і завдяки чому перехід влади від комуністичних до опозиційних сил відбувся шляхом проведення перемовин (круглих столів)?
3. Послугуючись додатковими джерелами інформації, порівняйте і визначте особливості подій листопада-грудня 1989 року в Чехословаччині та Румунії.

15–16. 4. Як трансформувалися країни Центрально-Східної Європи в першій чверті ХХІ ст.?

Суспільні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи передбачали радикальні економічні реформи, демократизацію політичного життя, відродження національних традицій і культурної спадщини.

Анджей Дуда,
2019 рік,
світлина

Якуба Шимчука

Демократизація в посткомуністичних країнах передусім означала запровадження політичного плюралізму й парламентаризму. Партійні системи були достатньо хиткими. Повноваження президентів часто обмежувалися на користь парламентів. Перехід від комунізму до ліберальної демократії був непростим, особливо в розумінні меж свободи і подолання травм тоталітарного минулого. Наприклад, у 2016 р. президент Польщі **Анджей Дуда** підписав закон про заборону пропаганди комунізму в назвах вулиць та інших громадських об'єктів.

Питання національних меншин у більшості країн Центрально-Східної Європи втратило гостроту, крім колишньої Югославії. **Розпад СФРЮ супроводжувався збройними конфліктами:** якщо війна в Словенії тривала недовго («десятиденна війна», 25 червня – 7 липня 1991 р.), то в Хорватії затягнулася на кілька років (1991–1995). Хорватам довелося боронити свою незалежність у війні проти союзної Югославської народної армії та місцевих сербських екстремістів. Протистояння завершилося на користь хорватів. Бойові дії точилися й на території Боснії і Герцеговини (1992–1995), куди ООН скерувала свої миротворчі загони.

Миротворцям не завжди вдавалося захистити цивільне населення від етнічних чисток. Найбільшою з них стала **різанина в Сребрениці** — масове вбивство боснійськими сербами близько 8 тис. боснійських мусульман у липні 1995 року. З ініціативи Великої Британії та США у 1995 р. сторони конфлікту підписали **Дейтонські угоди** й припинили бойові дії. Та вже через три роки почалася війна в Косово, складовою якої стало бомбардування Сербії військовими силами НАТО. У жовтні 2000 р. режим Слободана Мілошевича було повалено, а його самого передано під суд міжнародного трибуналу в Гаазі. У 2006 р. незалежність проголосила Чорногорія, а 2008 р. —

Косово, де переважали албанці. У 2007 р. Міжнародний суд ООН в Гаазі визнав різанину в Сребрениці геноцидом.

Економічні реформи включали побудову ринкового господарства, у якому вбачали синонім демократії і добробуту. Але перехід до ринкової економіки був часто болісним. Лібералізація цін, приватизація, податкова реформа, обмеження витрат були «шоковою терапією» в низці країн, передусім у Польщі. Трансформація центрально-східноєвропейських економік була б неможливою без участі глобальних інституцій, на зразок Європейського банку реконструкції і розвитку, МВФ, Світового банку. Рішучість у проведенні реформ дозволила залучити західні інвестиції, що сприяло зростанню виробничих можливостей і конкурентності товарів на міжнародних ринках.

Важливим наслідком трансформаційних процесів стало «**повернення до Європи**». Польща, Угорщина та Чехословаччина на початку 1991 р. створили **Вишеградську групу**, яка поставила за мету **євроатлантичну інтеграцію**. У 1999 р. членам НАТО стали Угорщина, Польща і Чехія; у 2004 р. — Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія; 2009 р. — Хорватія; 2017 р. — Чорногорія; 2020 р. — Північна Македонія. Боснії і Герцеговині надано план дій щодо членства в НАТО. Тривалі переговори щодо вступу колишніх комуністичних держав Центрально-Східної Європи до ЄС видалися складнішими, ніж припускали (особливо щодо сільського господарства). Зрештою, у 2004 р. Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія та три колишні советські республіки — Естонія, Литва та Латвія стали частиною євроспільноти. Дещо пізніше, у 2007 р. до ЄС приєдналися Болгарія і Румунія, а в 2013 р. — Хорватія. Євроінтеграція цих країн мала велике геополітичне значення, знівелювавши поділ Європи часів «холодної війни». Саме державні діячі / діячки Центрально-Східної Європи, як, наприклад, **Президентка Литви Даля Грибаускайте (2009–2019)**, виступали найвідданішими лобістами України на міжнародній арені. В умовах протистояння російській експансії нового змісту набув проєкт Балто-Чорноморської осі — Литви, Польщі та України.

Даля
Грибаускайте,
Президентка
Литви

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть країни, які започаткували «повернення до Європи», і країни, які долучилися до цього процесу в ХХІ ст. 2. Як багатоетнічність колишньої Югославії позначилася на характері і тривалості її розпаду? 3. Укладіть хронологічні ланцюжки входження колишніх країн соціалістичного табору до НАТО і ЄС.

Мовою оригіналу

Уривок із праці Володимира В'ятровича «Прага-68: вигляд із танка окупанта». Україна. Історія з грифом «Секретно». — Харків: КСД, 2015. С. 406: «Населення Чехословаччини негативно

сприймало непрочаних «гостей», і вони це швидко відчули. «Живемо в лісі у наметах, — писав солдат в Україну. — І далі блокуємо військове містечко. І далі отримуємо образи (Окупанти! Загарбники!) і погрози (Забирайтеся додому! та інші)». «Чехи налаштовані вороже, — згадував інший, — у контакт з нами не вступають, а якщо вступають, то лише для того, щоб чимось спровокувати. На цьому вже погоріло багато офіцерів. Менше людей загинуло при входженні, ніж зараз».

Запитання: Як населення Чехословаччини сприйняло советську інвазію у 1968 р.? Яким був спротив місцевих жителів?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1949 р. — створення Ради економічної взаємодопомоги

1956 р. — розгортання Угорської революції та її придушення

1968 р. — розгортання «Празької весни» та її придушення

1989 р. — оксамитові революції в країнах Центрально-Східної Європи

25 червня 1991 р. — вихід Словенії та Хорватії зі складу СФРЮ

1 січня 1993 р. — утворення Чеської Республіки та Словацької Республіки

1948 р. — введено в дію газогін Дашава — Київ

1956 р. — пуск газогону Шебелинка — Харків

1968 р. — написаний і вперше надрукований у часописі «Вітчизна» роман О. Гончара «Собор»

1989 р. — ухвалено Закон «Про мову в Українській ССР»

24 серпня 1991 р. — Акт проголошення незалежності України

1993 р. — роз'єднання енергосистем України і Росії.

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/OwNz8xAs>

«Матч на кривавій воді».

Корисна гра:

<https://cutt.ly/4ec1ktda>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «повернення до Європи». **3. А.** У зошиті складіть синхроністичну таблицю, де відобразить прояви кризи комуністичних режимів упродовж 1950-70-х років. **Б.** Розкажіть про особливості «оксамитових революцій» на рубежі 1980-1990-х років. **4.** Визначте роль етнічних процесів у війні в колишній Югославії. **5.** Зіставте й порівняйте трансформаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи в першій чверті ХХІ ст. **6.** Укладіть добірку тез, які відображали б причини падіння комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі.

§ 17–18. Союз Советських Соціалістичних Республік

Чи знаєте ви, що...

... низку українських етнічних територій керівництво ССРСР передало іншим союзним республікам: Берестейщину та Північне Полісся — Білорусі; Стародубщину, Таганрозьку та Шахтинську округи — РСФСР; Придністров'я (Подністров'я) — Молдавській ССР; ... Україна, одна з 15-ти союзних республік, виробляла чверть усієї продукції ССРСР, за економічними і демографічними показниками була другою після РСФСР, а за площею — третьою, після РСФСР та Казахстану; ... з України для освоєння цілинних земель Сибіру і Казахстану було вивезено близько 100 000 осіб, переважно молоді.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Перебудова — політичний курс советського керівництва, спрямований на реформування всіх сфер життя при збереженні соціалізму (1985–1991).

Гласність — складова політики перебудови, яка передбачала ослаблення цензури, поширення свободи інформації та відкритості.

17–18. 1. Як відбувалась повоєнна відбудова у Советському Союзі?

Перемога у Другій світовій війні далася Советському Союзу дорогою ціною: величезні руйнування (зруйновано 1,7 тис. міст і містечок, 70 тис. сіл, 32 тис. підприємств), 26,6 млн загиблих (більшість — серед цивільного населення). Загальні матеріальні збитки становили 2,6 трлн дол. — третину всього державного багатства. Величезних збитків зазнала Україна — 42 % від загальносоюзних: на її території було зруйновано 714 міст, 28 тис. сіл., 33 тис. навчальних закладів, 18 тис. підприємств. Великими були і людські втрати України: бл. 5 млн цивільних і до 4 млн військових.

У березні 1946 р. був ухвалений план відбудови на п'ять років, який передбачав перевернення довоєнного рівня розвитку промисловості та сільського господарства. Як і в довоєнний період, на першому місці у советського керівництва залишалась підтримка військово-промислового комплексу. Соціальна складова, зокрема будівництво житла, фінансувалась за залишковим принципом. На приєднаних територіях Західної України і Балтії советська влада розгорнула насильницьку колективізацію та індустріалізацію. Україну в 1946–1947 рр. охопив голод, що не стримувало советську владу саме в той час надавати допомогу країнам Центрально-Східної Європи, у яких «будували соціалізм». Наприкінці 1947 р. в Советському Союзі скасували карткову систему придбання товарів і провели грошову реформу, яка передбачала *деномінацію* (зміну номінальної вартості) та *конфіскацію* зайвої грошової маси. Ці зміни позитивно на добробут населення не вплинули. Відбудова базувалася на старій довоєнній

техніці та технологіях, що запрограмувало подальше відставання Советського Союзу від США і Західної Європи. Докорінно не виправили ситуацію і німецькі **репарації** — переважно техніка та обладнання, яке совети масово вивозили з окупованих територій. Нестачу робочих рук в економіці сталінський режим компенсував дармовою працею військовополонених і в'язнів ГУТабу. До початку 1950-х років відбудову зруйнованого в роки війни господарства було здебільшого завершено.

Советські агітаційні плакати («Відбудуємо на славу!», «Жінки в колгоспах — велика сила», «1 травня 1953»)

Сподівання на зміни в політичній системі внаслідок війни себе не виправдали. Політична система залишалася тоталітарною, на вершині якої перебував вождь — Йосиф Сталін, Генеральний секретар Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)), яка з 1952 р. мала назву Комуністична партія Советського Союзу (КПСС). Під час війни відбулося деяке пом'якшення в політичному житті, оскільки пропаганда вимушено переключилася на апелювання до патріотичних почуттів. Але на зламі 1945–1946 рр. відбулося посилення ідеологічного тиску та пошуки «ворогів народу». Ці процеси пов'язуємо з іменем члена Політбюро Андрея Жданова. Він ініціював ідеологічну кампанію проти діячів культури і науки, яка супроводжувалася невинуватеною критикою і репресіями («ждановщина»). Водночас советські каральні органи до середини 1950-х років долали збройний опір у Західній Україні, де ефективно діяла Українська повстанська армія, та в балтійських республіках, де советизації протистояли «лісові брати». Насадження советської влади на **новоприєднаних територіях** супроводжувалося масовими депортаціями населення. Депортації зачепили і цілі народи, яких сталінський режим звинувачив у колабораціонізмі (інгушів, чеченців, кримли та ін.). Небувало розмаху набрав російський шовінізм, посилювався антисемітизм. Прикладом останнього стала **«справа лікарів»** (1948–1953) — звинувачення лікарів єврейського походження у змові та вбивстві окремих советських лідерів. Антисемітський характер мала й **боротьба з космополітизмом**, скерована проти прозахідних тенденцій серед

інтелігенції. Усі ці явища ми окреслюємо поняттям «пізній сталінізм».

Війна справила колосальний вплив і на міжнародний статус Советського Союзу, який не лише розширив свої території, а й здобув міжнародне визнання як **наддержави**. Москва поширила свій вплив на країни Центрально-Східної Європи й окремі країни Азії, задекларувавши створення міжнародної соціалістичної системи. Поширення комунізму викликало спротив з боку західних держав, передусім США. Світ поринув у «холодну війну». *Пригадайте з попередніх параграфів, як почалася «холодна війна».*

Міркуємо і діємо!

1. Визначте особливості повоєнної відбудови господарства СССР.
2. Сформулюйте прикметні ознаки пізнього сталінізму, спробуйте візуалізувати їх у схемі, таблиці чи в інший доступний спосіб. Не забудьте виокремити процеси, що відбувалися на новоприєднаних до СССР західноукраїнських, західнобілоруських та балтійських землях.
3. Як змінилося міжнародне становище СССР по завершенні Другої світової війни?

17–18. 2. Що таке «хрущовська відлига»?

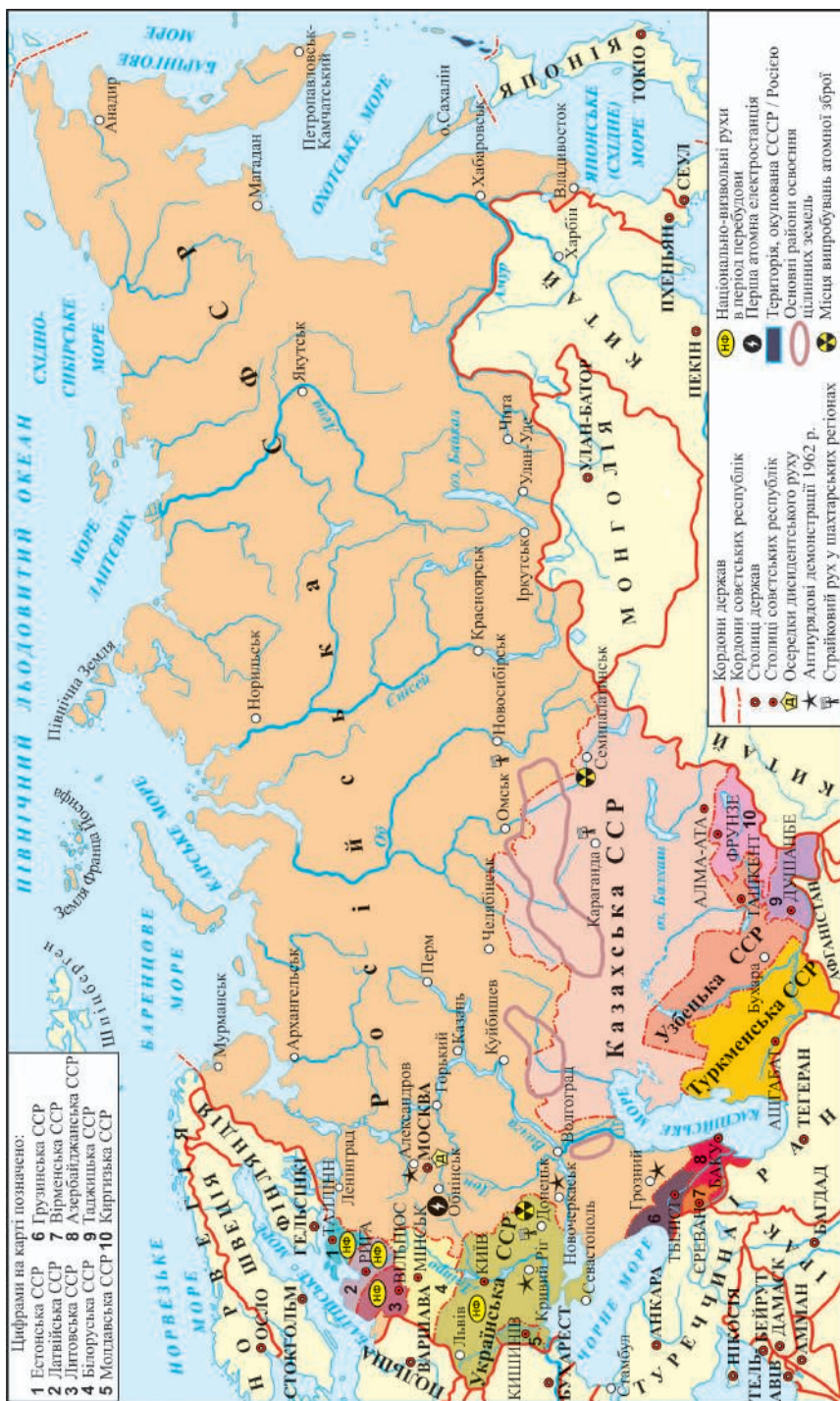

Обкладинка журналу «TIME», 1953 рік, підпис під зображенням Микити Хрущова: «Супербомби і зручне взуття»

Після смерті 5 березня 1953 р. Й. Сталіна у комуністичній партії розпочалася **боротьба за владу**. Найкращі стартові позиції мав очільник Міністерства внутрішніх справ Лаврентій Берія. Втім, конкуренти видалися спритнішими. Вони усунули Берію, попередньо звинувативши у спробі державного перевороту та шпигунстві. До влади прийшло колективне керівництво, де з часом на перший план висунувся **Микита Хрущов (1953–1964)**. *Пригадайте, як він свого часу був пов'язаний з Українською ССР.*

Прихід до влади М. Хрущова започаткував нову главу советської історії, відому як «**хрущовська відлига**». Цей період характеризувався **десталінізацією**, **звільненням частини ув'язнених**, **ліквідацією системи ГУТаб** (їй передувало повстання в'язнів 1953–1954), **помірною лібералізацією** (зменшенням державного тиску на всі сфери життя), **зміною тоталітаризму на дещо м'якшу диктатуру**. Відбулася **часткова реабілітація** (поновлення доброго імені несправедливо і безпідставно звинувачених осіб) жертв «великого терору» 1937–1938 рр. Хрущов також реабілітував більшість народів, депортованих сталінським режимом, але не зробив цього щодо поволзьких німців і кримли (кримських татар). «*Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські зв'язки між Кримською областю і Українською ССР*», у 1954 р. він ініціював передачу півострова під управління Києва.

Союз Советських Соціалістичних Республік у 1950-х – 1980-х роках:

Завдання: 1. Знайдіть Україну на карті ССРСР.

Порівняйте її площу з розмірами ССРСР. 2. Покажіть терени, де освоювали цілинні землі.

3. Знайдіть на карті: місця, де проводили ядерні випробування; осередки дисидентського руху; райони шахтарських страйків, антиурядових виступів.

На міжнародній арені М. Хрущов продемонстрував готовність йти на певні поступки. Як приклад, у 1955 р. совети вивели свої війська з Австрії, яка стала нейтральною державою. Курс на мирне співіснування було підтверджено в лютому 1956 р. на XX з'їзді КПСС. Тоді М. Хрущов у таємній доповіді засудив культ особи Сталіна, розсекретивши делегатам зібрання інформацію про численні сталінські злочини. Політична реабілітація прискорилась, але не зачепила осіб, звинувачених у *«причетності до українського буржуазного націоналізму»*. Новий партійний лідер визнав легітимність альтернативних шляхів побудови соціалізму, зокрема в Югославії. Проте як тільки керівництво деяких соціалістичних країн, як-от Угорщини, спробувало відмежуватися від Москви, цим спробам поклали край у брутальний спосіб. Відносини із західними державами на початку 1960-х років сягнули чергового витка напруження, апогеєм чого стали друга Берлінська та Карибська кризи.

Критика культу особи Сталіна не переросла в засудження комуністичної системи, яка її породила. Хрущовський соціалізм зберіг структури сталінізму: монополію комуністичної партії на владу, централізовану планову економіку, цензуру над ЗМІ, освітою та культурою. Проте помірна лібералізація надихнула окремих представників творчої інтелігенції вийти поза межі засудження сталінізму. Сформувалося **шістдесятництво** — покоління митців з громадянською позицією, які перебували в моральній опозиції до советської системи (наприклад Василь Симоненко, Ліна Костенко, Алла Горська, Віктор Некрасов, Булат Окуджава). Новим етапом інакодумства стало **зародження дисидентського руху**, учасники якого відкрито висловлювали свої погляди, що суперечили панівній комуністичній ідеології.

«Відлига» характеризувалась і спробами реформувати економіку. Передусім було проведено реформу управління промисловістю і будівництвом, задля чого створено **раднаргоспи** — державні органи територіального управління (існували впродовж 1957–1965). Вони помітно поліпшили керування економікою регіонів, сприяли децентралізації, але призвели до розриву зв'язків між окремими адміністративно-економічними районами.

Советський Союз повільніше, ніж західні країни, однак все ж впроваджував здобутки НТР у виробництво. **Особливо успішними совети були у галузі освоєння космосу**. У 1957 р. відбувся успішний запуск першого космічного супутника, а 1961 р. перший у світі політ людини в космічний простір. Одним із творців советської космонавтики був український науковець Сергій Корольов.

Не відмовившись від максимальної підтримки військово-промислового комплексу, М. Хрущов ініціював **реформи в сільському господарстві**. Неефективна колгоспна модель сільського виробництва за одночасного зростання кількості населення створювали проблеми у виробництві достатньої кількості продуктів харчування. Запропоно-

ване владою покращення мало **екстенсивний характер** (*пригадайте з вивченого в попередніх класах, у чому відмінність екстенсивного шляху розвитку від інтенсивного*). **Перша надпрограма М. Хрущова — «цілинна»** — передбачала розорати понад 40 млн га цілинних і перелогових земель у Казахстані, Сибіру, на Уралі. До уваги зовсім не взяли природні умови степів і придатність ґрунтів для обробітку. Освоєння цілинних земель вимагало значних капіталовкладень та великої кількості робочих рук (відправляли студентські загони, зокрема з України). Якщо в перші роки цілинна кампанія себе виправдовувала високими врожайами, то на початку 1960-х років через швидке виснаження угідь та ерозію ґрунтів уже не вдавалося компенсувати навіть посівний фонд. **Друга надпрограма відома як «кукурудзяна кампанія»** — різке збільшення посівів кукурудзи під впливом американського досвіду вирощування цієї культури. У гонитві за врожайністю кукурудзи із середини 1950-х років засівали велику частину полів (нерідко за рахунок зменшення посівів інших культур), не звертаючи уваги на кліматичні умови та якість ґрунтів. **Кукурудза стала «царицею полів» в Україні, Молдові та на Північному Кавказі.** Врожайність і справді зросла, проте кукурудзяне борошно поступалося якістю пшеничному та житньому. Із кукурудзяною кампанією була пов'язана і проголошена 1957 р. **третя надпрограма М. Хрущова — за три роки «наздогнати і перегнати Америку» у виробництві м'яса, молока і масла на душу населення.** Збільшення площ посівів кукурудзи як корму для худоби мало забезпечити реалізацію цих задумів. Советська влада намагалася переконати світову громадськість, що соціалістична модель господарювання ефективніша за капіталістичну. Та «наздогнати і перегнати Америку» так і не вдалося. Советський Союз на постійній основі став купувати зерно в Канаді.

«На цілині»

«Кукурудза – важлива сільськогосподарська культура»

«Тваринники

Воронежської області!
Отримаємо в 1957
році в колгоспах не
менше 27 центнерів
свинини на 100
гектарів оранки»

Завдання: Поміркуйте, про що може свідчити велика кількість жіночих образів у советських агітаційних матеріалах другої половини XX століття, зокрема, пов'язаних з важкою фізичною працею (див. с. 98).

Значно успішнішою була політика М. Хрущова в соціальній сфері: збільшено мінімальні зарплати та пенсії робітникам і службовцям, скорочено робочий тиждень, запроваджено пенсійне забезпечення для селян (пенсії, однак, були мізерними), врегульовано оплату праці в колгоспах, розгорнуто будівництво дешевого житла («хрущовок»). Наслідком грошової реформи 1961 р. стало зростання цін на товари першої потреби. Страйки невдоволених зростанням цін придушували, як, зокрема, у червні 1962 р. в Новочеркаську.

Микита Хрущов на засіданні Генеральної асамблеї ООН, 12 жовтня 1960 року

«Тобі, советська людино! 15 000 000 квартир до 1965 року», плакат І. Каленської, 1959 рік

14 жовтня 1964 р. пленум ЦК КПРС затвердив відставку М. Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради міністрів СРСР (заяву з проханням про відставку він вимушено подав унаслідок змови найближчого оточення). Новим главою компартії, а відтак і держави став виходець з Дніпропетровщини Леонід Брежнєв (1964–1982).

Міркуємо і діємо!

1. Складіть план підпараграфа. Визначте, які його змістові частини можна проілюструвати за допомогою мапи. **2.** Які зміни в суспільно-політичному житті СРСР відбулися в період «хрущовської відлиги»? Яких сфер життя держави зміни не торкнулися? **3.** Поміркуйте, чи можна вважати результати хрущовських економічних реформ високими досягненнями. Обґрунтуйте свої твердження. Визначте сфери, у яких СРСР був більш успішним.

17–18. 3. Як наростали системні кризові явища в 1970–1980-х рр.?

Перші роки перебування при владі Л. Брежнєва характеризуються спробами реформувати економічну систему держави. Ці зусилля пов'язуємо з іменем Голови Ради Міністрів СРСР Олексієм Косигініним (звідси й неофіційна назва «**косигінські реформи**»). Не посягаючи на планово-адміністративну сутність економіки, він у 1965 р. ініціював наділення підприємств більшою самостійністю (госпрозрахунок),

можливістю самостійно розпоряджатися прибутками і визначати механізми стимулювання працівників тощо. Крім того, було ліквідовано раднаргоспи й відновлена система галузевих міністерств. У результаті змін *«золота п'ятирічка»* (1966–1970; восьма за рахунком) була вельми успішною, проте з початку 1970-х років *«косигінські реформи»* почали згортати і повертатися до жорсткого директивного управління. Господарські зміни не були доповнені реформами політичної системи, а навпаки, проводилися в умовах згортання лібералізації.

У 1970-х роках Советський Союз остаточно скотився до **неосталінізму**. Оскільки обіцяний комунізм ніяк не вдавалося побудувати, влада впровадила термін **«розвинутий соціалізм»**. Поняття було закріплене в преамбулі Конституції СРСР 1977 р., названій *«брежнєвською»*. Тоді ж КПСС визнано *«керівною і спрямовуючою»* силою радянського суспільства (ст. 6), що безальтернативно закріпило однопартійну систему. Подальшого поширення набуло поняття *«советський народ»* — нової історичної спільноти людей, яка прагне побудувати комунізм. Це була штучна конструкція, покликана **денаціоналізувати різні народи Советського Союзу і приховати політику зросійщення**. Російську мову активно пропагували як мову навчання і спілкування. Надмірне поширення російської мови спричиняло спротив у советських республіках.

Брежнєвський режим, у край вороже налаштований до інакодумців, провів **дві великі хвилі арештів дисидентів — у 1965 і 1972 роках**. Та навіть попри це, ліквідувати дисидентський рух не вдавалося. Твори, які не могли бути надруковані в СРСР, поширювали в машинописному виді (**самвидав**) або таємно надсилали для видання за кордон (**тамвидав**). Після підписання в 1975 р. советською стороною у Гельсінкі Заключного Акта з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЕ) серед дисидентства виник **правозахисний рух**. Його учасники створили **Гельсінські моніторингові групи** для фіксації правопорушень і захисту юридично закріплених прав людини. Проте їх безжалісно переслідувала таємна поліція — Комітет державної безпеки (КДБ). Очевидно, для советської системи дотримування права на страйки, вільні зібрання, свободу думки чи релігії було згубним і несло очевидні загрози. Порушення прав людини стали проблемою у відносинах між Советським Союзом і країнами Заходу.

Брежнєвську епоху називають **«застоем»** — періодом, що характеризувався системною кризою суспільства, всеохопною кризою советського ладу. Жорстке державне планування не дозволяло вчасно й ефективно реагувати на виклики в економіці. Виробництво було затратним, але, з огляду на наявність великих ресурсів, на це не зважали. Советські **товари часто були невисокої якості**, та й тих не вистачало. Звичним супутником повсякденного життя став **дефіцит** — нестача певної продукції порівняно з необхідними потребами

(найчастіше це стосувалося одягу, продуктів харчування, побутової техніки). Проводили бездумну політику продажу за кордон дефіцитних природних ресурсів, а закуповували готові продовольчі та промислові товари. Цьому сприяло зростання цін на нафту на світовому ринку, чим скористалася советська сторона. Широкого розмаху набули **приписки на виробництві та хабарництво**. За відсутності ринку не існувало механізму координації економічної діяльності в інтересах суспільства.

Прорахунки планової економіки частково компенсував *«чорний ринок»*. Проблем у забезпеченні не відчували тільки представники **партійної номенклатури** — прошарку советського суспільства, який складався з керівників компартії, представників адміністрації різних рівнів.

Солдати на будівництві олімпійських об'єктів у Москві в травні 1980 року, світлина Бориса Юрченка

Становище Советського Союзу погіршилося внаслідок вторгнення советських військ наприкінці 1979 р. в Афганістан. Москва недооцінила місцевий рух опору й американську реакцію. З обранням президентом Р. Рейгана США збільшили витрати на оборону, чим втягнули советську сторону в гонку озброєнь. Різке збільшення воєнного бюджету виявилось згубним для економіки СССР.

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, було згорнуто «косигінські реформи», незважаючи на те, що їх експериментальне впровадження показало непоганий результат? 2. Визначте особливості економічного розвитку СССР у брежнєвську епоху. Поміркуйте, чому держава практикувала залучення солдатів до масштабних будівельних чи господарських робіт, як-от під час підготовки до Олімпіади-1980. 3. Поясніть, як ви розумієте поняття «системна криза суспільства».

17–18. 4. Що таке перебудова? Як розвалився Советський Союз і зародився російський експансіонізм?

На початку 1980-х років Советський Союз поринув в економічну стагнацію, яка супроводжувалася складною міжнародною ситуацією. Зважаючи на це, новий Генеральний секретар ЦК КПРС Михайл Горбачов (1985–1991) майже відразу проголосив необхідність **реформування системи під гаслом «прискорення соціально-економічного розвитку країни»**. Про комунізм знову не згадували, а лише декларували *«вдосконалення соціалізму»*. Комуністична ідеологія себе вичерпала. Чи не вперше за багато років влада визнала помилки в управлінні і розвитку економіки. Проте адміністративними заходами

кардинально виправити ситуацію не вдавалося. До усіх існуючих проблем додалося падіння світових цін на нафту, що завдало удару по советській економіці. Відтак М. Горбачов поставив завдання корінної **перебудови** управління економікою, що потягло за собою зміни в інших суспільних сферах. **У 1987 р. було проголошено політику гласності** — пом'якшення цензури, демократизації, зняття заборон на обговорення раніше замовчуваних тем. Знову постало питання про реабілітацію жертв сталінських репресій — нереабілітованих під час «хрущовської відлиги». Щоби «розворушити» економіку, влада дозволила приватне підприємництво у формі **кооперативів**, а отже, з'явилися елементи ринку. Паралельно провадилися боротьба з «нетрудовими доходами», а поширене в суспільстві пияцтво намагалися подолати «антиалкогольною кампанією» (призвела до вирубування виноградників у Криму, Молдові, на Кавказі).

Михайл Горбачов і його дружина Раїса Горбачова під час візиту в Польщу, 1 липня 1988 року

Президент Рональд Рейган та Ненсі Рейган з Михайлом Горбачовим і Раїсою Горбачовою під час Женевського саміту, 19 листопада 1985 року

Економічні негаразди вселили в М. Горбачова переконання, що протистояння з країнами Заходу згубно впливає на країну, оскільки потребує постійних військових витрат. **«Нове мислення»** передбачало зближення із Заходом, деідеологізацію міжнародних відносин, пошуки компромісів. Почався поступовий відхід від принципів «холодної війни». У рамках «нового мислення» було підписано «Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності», виведено війська з Афганістану (1989 р.), послаблено контроль над країнами Центрально-Східної Європи, що завершилося падінням комуністичних режимів.

У 1988–1989 рр. ситуація в Советському Союзі почала виходити з-під контролю: економічне становище погіршувалося, дефіцит товарів став хронічним, у республіках зміцніли відцентрові тенденції, а на Кавказі загострилися міжнаціональні відносини. Розпочався **«парад суверенітетів»** — проголошення незалежності советських республік. Першою шляхом суверенізації пішла Естонська ССР,

проголосивши 16 листопада 1988 р. суверенітет — верховенство республіканського законодавства над союзним. Тектонічні зміни в советській політичній системі започаткували в березні 1989 р. **перші вільні вибори народних депутатів**. Найвищим органом влади став З'їзд народних депутатів, до якого потрапили й окремі дисиденти. У березні 1990 р. З'їзд прибрав з Конституції статтю про *«керівну і спрямовуючу»* роль компартії, а також запровадив посаду президента Советського Союзу.

Оборона Білого дому в Москві,
серпень 1991 року

Першим і останнім президентом СССР був М. Горбачов (1990–1991). Він з усіх сил намагався запобігти відцентровим тенденціям, запропонував укладення нового союзного договору. Проте за день до його підписання, **19 серпня 1991 р., в Москві відбулася спроба державного перевороту («серпневий путч»)** — усунення від керівництва М. Горбачова й концентрація всієї повноти влади в руках Державного коміте-

ту з надзвичайного стану (ДКНС). Путч провалився через спротив громадськості і позицію республік — вони, зокрема Україна, не підтримали спробу перевороту через неконституційність, а навпаки, використали його як можливість позбутися влади Москви. **Проголошення 24 серпня 1991 р. Акта про державну незалежність України і проведення 1 грудня 1991 р. референдуму на його підтримку стали визначальними для розпаду советської імперії.** Три із чотирьох советських республік, котрі формалізували створення СССР — Росія, Білорусь і Україна (без Закавказької ССР, якої вже не існувало) 8 грудня 1991 р. підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 25 грудня 1991 р. М. Горбачов зрікся посади Президента СССР. Советський Союз перестав існувати як геополітична реальність, а п'ятнадцять його республік здобули незалежність.

Розпад Советського Союзу для російських еліт з їхнім імперським мисленням став катастрофою. Частина з них були певні, що це все тимчасово. Якщо в більшості колишніх советських республік намагалися порвати з комуністичним тоталітарним минулим, то в Росії навпаки — на повну взялися експлуатувати символи того часу. З приходом до влади колишнього офіцера КГБ Владіміра Путіна (при владі з 2000 р.) державна ідеологія вдалася до відродження старих советських міфів й пропагування відродження наддержави. Сформувався **рашизм** (від поєднання слів «російський» і «фашизм») — політична ідеологія, що ґрунтується на засадах *«особливої цивілізаційної місії росіян»*, запереченні ліберально-демократичних цінностей, шовінізмі, ідеалізації советського минулого, культі особи. Прикметно, що в зовнішній політиці Москви утвердився

експансіонізм, жертвами якого стали Грузія (2008 р.) і Україна (з 2014 р.), котрі заявили про свої євроатлантичні прагнення. Сподівання путінського режиму за лічені дні в результаті розпочатої 24 лютого 2022 р. широкомасштабної військової агресії встановити контроль над Україною провалилися. Країна, яка претендувала на роль наддержави, перетворилася на світового ізгоя.

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, намагаючись вивести країну з кризи, М. Горбачов започаткував проведення реформ в економічній сфері, не змінюючи політичної системи держави? 2. Як змінилася зовнішня політика СРСР у 80-х роках ХХ ст.? 3. Чому виникали «відцентрові рухи» в радянських республіках? Що стало їх наслідком?

Мовою оригіналу

Уривок із праці Сергія Плохія «Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу», переклад з англійської. — Харків: КСД, 2019. С. 427–429.: «Радянський Союз... помер смертю імперії, розколовшись по лініях, приблизно визначених етнічними та мовними кордонами... Реформи Горбачова були ще однією спробою наздогнати Захід, копіюючи його. Попри всі зусилля Горбачова довести інше, виборча демократія виявилась несумісною з подальшим існуванням радянської держави... Радянський гігант упав менш ніж через три роки після запровадження напіввільних виборів. Розпад Радянського Союзу став прямим наслідком українського референдуму 1 грудня 1991...».

Запитання: Чому, на ваш погляд, імперії не вічні? Чи може російська федерація повторити долю Советського Союзу і розпастися в найближчому майбутньому? Якою може бути роль України в цьому процесі?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1956 р. — засудження культу особи Сталіна на ХХ з'їзді КПСС

1985 – 1991 рр. — період «перебудови» в СРСР

19 серпня 1991 р. — спроба державного перевороту в СРСР

1957–1961 рр. — на території Львівської та Рівненської областей діяв Український Національний Комітет (УНК) — дисидентська підпільна організація

1987 – 1991 рр. — утворення неформальних громадських організацій в Україні та зародження політичних партій

24 серпня 1991 р. — ухвалено Акт проголошення незалежності України

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/lwNQAXpT>

«Політичні» анекдоти як віддзеркалення советської дійсності

Корисна гра:

<https://cutt.ly/3ec1k9JU>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «советський народ». 3. **А.** У зошиті складіть словник історизмів, за допомогою яких можна розповісти про чотири періоди розвитку СРСР у другій половині ХХ ст. **Б.** Розкажіть про основні ознаки рашизму. 4. Проаналізуйте напрями реформ Микити Хрущова. 5. Зіставте й порівняйте економічні процеси, соціальний розвиток та зовнішньополітичне становище СРСР у періоди застою та перебудови. За бажання укладіть таблицю або візуалізуйте узагальнену інформацію в доступний для вас спосіб. 6. Укладіть добірку фактів, які свідчать про експансіонізм у зовнішній політиці РСФСР. Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

Узагальнення до розділу 3 «ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ»

1956	1968	1989	2008, 2014	1991
Рада економічної взаємодопомоги	Комуністичне інформаційне бюро	Організація Варшавського договору	масштабні переміщення населення	«соціалізм із людським обличчям»
«оксамитова революція»	«шокова терапія»	«Празька весна»	«доктрина Брежнєва»	самоврядний соціалізм
«оксамитове розлучення»	«повернення до Європи»	«хрущовська відлига»	хрущовські надпрограми	Дейтонські угоди
гласність	«круглий стіл»	«Солідарність»	акція «Вісла»	ждановщина
перебудова	десталінізація	реабілітація	шістдесятництво	раднаргоспи
«косигінські реформи»	«розвинутий соціалізм»	правозахисний рух	«советський народ»	партійна номенклатура
неосталінізм	зросійщення	дисиденти	«застій»	рашизм
«серпневий путч»	Співдружність Незалежних Держав	«нове мислення»	прискорення	«парад суверенітетів»
Анджей Дуда	Вацлав Гавел	Даля Грібаускайте	Йосиф Броз Тіто	Лех Валенса
Олександр Дубчек	1949	1985–1991	1989–1992	1992

РОЗДІЛ 4

РОЗПАД КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ. КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ, ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Назвіть:

- час японського «економічного дива», реалізації курсу «трьох червоних знамен» і культурної революції Мао Цзедуна, здобуття незалежності народами Індії, утворення Ізраїлю та Пакистану, ісламської революції в Ірані, початку «Арабської весни», формування Ісламської держави Іраку і Леванту (ІДІЛ), деколонізації Африки, ліквідації апартеїду, революції на Кубі.

Поясніть:

- *поняття*: «апартеїд», «Арабська весна», «деколонізація», «ісламська революція», «ісламський фундаменталізм», «рік Африки», «рух Неприєднання»;
- *причини й особливості* «культурної революції» в Китаї, конфесійного протистояння в Південній Азії; Ісламської революції в Ірані, революції на Кубі; деколонізаційних процесів у світі; «японського економічного дива», «чотирьох модернізацій» Ден Сяопіна, «близькосхідної проблеми», «Арабської весни», воєн у Сирії;
- *вплив* воєн у Сирії та терористичної діяльності ІДІЛ на розвиток регіону і світу.

Зробіть:

- *установіть синхронність подій*, що відбулися в країнах Азії, Африки та Латинської Америки;
- *використайте* мапу як джерело інформації про процес деколонізації Азії та Африки, геофактори, що сприяли формуванню військово-політичних союзів та економічних регіонів у цих частинах світу;
- *визначте* можливі способи врегулювання «близькосхідної проблеми»; подолання наслідків апартеїду; особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн Латинської Америки; можливі способи врегулювання «близькосхідної проблеми»; подолання наслідків апартеїду; особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн Латинської Америки;
- *висловіть аргументовані судження* щодо громадсько-політичної діяльності Голди Меїр, Ден Сяопіна, Індіри Ганді, Мао Цзедуна, Нельсона Мандели, Фіделя Кастро, Хірохіто.

Підготуйте матеріали для практичного заняття:

- ✓ Моделі інноваційного розвитку нових азійських незалежних держав.

Здійсніть дослідження для написання есе:

- ✓ Сучасні країни Азії: діалог західної та східної цивілізацій.

Узагальнення-1 «Поняття-визначення»

<https://cutt.ly/Aec1Qm5i>

Узагальнення-2 «Дати-події»

<https://cutt.ly/lec1QPap>

Узагальнення-3 «Події-послідовність»

<https://cutt.ly/Tec1QZgD>

§ 19. Країни Південної та Східної Азії

Чи знаєте ви, що...

... імператор Японії Акіхіто, попри обмежені конституцією повноваження, опублікував кілька широкомасштабних заяв, звернених до країн Азії з каяттям за страждання, яких вони зазнали, перебуваючи під японською окупацією;

... у 1960 році під тиском «студентської революції» парламент Республіки Корея ухвалив резолюцію про відставку президента і призначення позачергових виборів;

... у період різкого погіршення советсько-китайських відносин у Китаї були перекладені й опубліковані праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1972 р.) та книга П. Шелеста «Україно наша Радянська» (1974 р.).

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Деколонізація — здобуття незалежності колоніями, домініонами, підмандатними територіями.

Рух Неприєднання — об'єднання країн світу, які декларують неприєднання до військово-політичних альянсів як один з основних принципів зовнішньої політики.

19. 1. Як відбувалося повоєнне реформування Японії? У чому особливості японського «економічного дива»?

Імператор Хірохіто
та генерал Макартур,
27 вересня 1945 р.

Друга світова війна завершилась 2 вересня 1945 р. капітуляцією Японії. Упродовж серпня 1945 — квітня 1952 рр. в її історії тривав окупаційний період. Верховне командування союзними силами (ВКСС) очолював американський генерал Дуглас Макартур, якому підпорядковувався місцевий уряд. До першочергових завдань ВКСС належали демілітаризація країни та покарання воєнних злочинців. На Токійському процесі (1946–1948) семеро японських воєнних злочинців отримали смертні вироки (зокрема прем'єр-міністр у роки війни Хідекі Тодзьо), шістьнадцять — довічне ув'язнення, троє померли у в'язниці,

тринадцятьох помилували, а ще ряд осіб отримали незначні терміни ув'язнення. Важливим напрямом окупаційної влади стала демократизація Японії. Зокрема, було скасовано обмеження релігійних свобод, дозволено діяльність колись заборонених політичних партій, надано виборчі права жінкам. Релігію (синтоїзм) відділено від держави. Економічна політика передбачала ліквідацію дзайбацу (великих промислових концернів), аграрну і податкову реформи. Хоча спочатку дзайбацу вважалися ледь чи не головними призвідниками війни, потреба в економічно життєздатній Японії змінила цей

погляд. При штабі ВКСС було створено спеціальне управління, яке займалося питаннями культури. Як реакція на посилення американських впливів, у суспільстві зросло зацікавлення власною культурною спадщиною (мистецтво ікебани, чайна церемонія тощо). У 1947 р. була ухвалена японська конституція, яка запровадила парламентську систему правління. Попри це, посаду імператора зберегли як символ державності і єдності народу. Імператор, яким залишався Хірохіто (1926–1989), володів лише номінальною владою. Попри це, він намагався брати активну участь у суспільно-політичному житті країни. Його наступник, Акіхіто, після тридцятирічного правління у травні 2019 року передав престол синові. Церемонія коронації нового імператора Нарухіто відбулася в жовтні 2019 року за участю лідерів понад 170 країн світу.

Імператор Хірохіто та імператриця Нагако, 1971 рік

Імператор Акіхіто та імператриця Міміко, 2014 рік

Імператор Нарухіто та імператриця Масако, 2019 рік

Із геополітичними змінами в регіоні, зокрема захопленням у 1949 р. комуністами влади у Китаї, змінилися засади окупаційної політики ВККС («зворотний курс»). **Пріоритетним стало відновлення економіки Японії.** Американці були більше стурбовані поширенням комунізму, ніж потенційною японською загрозою. З початком Корейської війни японські острови стали основним джерелом постачання для військ, що діяли під егідою ООН. Нарешті, **8 вересня 1951 р. у Сан-Франциско було підписано мирний договір з Японією.** Утім, три країни — Советський Союз, Чехословаччина і Польща відмовились його підписувати. Сан-Франциський договір набув чинності **28 квітня 1952 р., що означало завершення періоду окупації Японії.** Додатково США підписали з Японією двосторонній договір, за яким брали на себе зобов'язання із захисту країни від зовнішньої загрози.

До 1952 р. Японія відновила показники довоєнного промислового виробництва. Після цього розпочалося стрімке зростання економіки Японії (у середньому щороку на 10–13 %), назване згодом «японським економічним дивом» (середина 1950 — поч. 1970-х). Країна демонструвала найвищі темпи зростання у світі. Визнанням успіхів Японії стало запрошення її до «великої сімки». У чому полягали **причини «японського економічного дива»?** Їх відразу кілька: швидке освоєння нових технологій, низькі податки, дешева

робоча сила, довіра між владою і бізнесом, підтримка національних виробників, орієнтація на експорт товарів, політична стабільність (домінування Ліберально-демократичної партії). Якщо спочатку найбільше уваги приділяли розвитку металургії, нафтохімії і суднобудуванню, то в 1960-х роках акцент змістився на виробництво побутової електротехніки та автомобілебудування. Які **результати «японського економічного дива»**? Передусім зростання добробуту населення і **перетворення Японії на другу економіку світу** (другу після США). Японські товари стали символом якості і користувалися попитом на міжнародних ринках. Торгові бренди «Соні», «Панасонік», «Хітачі», «Ямаха», «Хонда», «Тойота», «Мазда» завоювали прихильність покупців у різних куточках світу. Водночас у країні пришвидшилася урбанізація. Наприклад, населення Токіо по війні становило близько 3 млн, а до 1970 р. уже сягало приблизно 9 млн осіб (на той час кожен дев'ятий японець жив у столиці). **«Нафтовий шок» 1973 р. — різке зростання цін на нафту на міжнародних ринках — завершив період «економічного дива»**. Проте, незважаючи на сповільнення економічного росту на зламі ХХ–ХХІ ст. (економісти навіть використовують термін «втрачене десятиліття»), японська господарська модель і надалі демонструвала достатню ефективність.

Пріоритети зовнішньої політики Японії визначені в Конституції країни: *«Щиро прагнучи до міжнародного миру, заснованого на справедливості та порядку, японський народ назавжди відмовляється від війни як суверенного права нації та від загрози силою або її застосування як засобу вирішення міжнародних суперечок»*. Основні принципи зовнішньополітичної стратегії Токіо полягають у підтримці процвітання світової економіки, забезпечення миру та стабільності у світі, просування таких універсальних цінностей, як свобода та демократія, розв'язання глобальних проблем, зокрема екологічних. З Україною в Японії склалося стратегічне партнерство. З часу широкомасштабної російської агресії супроти України Японія стала одним із найбільших фінансових донорів нашої держави.

Міркуємо і діємо!

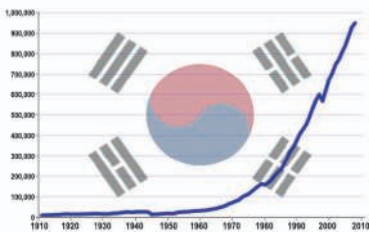
1. Чому період серпня 1945 – квітня 1952 рр. був для Японії окупаційним? Яка подія означала його завершення? 2. Визначте чинники, що зумовили японське «економічне диво». 3. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає відмінність «економічного дива» у Японії від німецького та італійського «економічних див».

19. 2. Яким був досвід демократизації Південної Кореї? У чому суть південнокорейського «економічного дива»?

Після завершення в 1953 р. бойових дій на корейському півострові дві ворогуючі держави — Республіка Корея (південна частина) і Корейська народно-демократична республіка (північна частина) були розділені 4-кілометровою демілітаризованою зоною

протяжністю 240 км. Якщо на півночі відбулося становлення тоталітарного режиму, то на півдні — періоди демократії чергувалися з періодами авторитаризму. **Проголошена в 1948 р. Республіка Корея** прийняла президентську систему правління, а першим президентом країни було обрано Лі Син Мана. *Перша республіка* поступово **рушила від демократії в бік авторитаризму**. На березневих виборах 1960 р. Лі Син Мана учетверте обрали президентом країни. Ці вибори супроводжувалися фальсифікаціями та переслідуванням опонентів. У відповідь у Сеулі розпочалися демонстрації, переважно за участі студентів. Після застосування сили до протестувальників антипрезидентські виступи стали ще масштабнішими. Почалася **«студентська революція»**. За цих обставин парламент ухвалив резолюцію про відставку президента і призначення позачергових виборів. Лі Син Ман покинув країну.

Друга республіка, яка постала в результаті «студентської революції» 1960 р., була заснована на демократичних принципах. Однак вона проіснувала менше року, поступившись місцем військовому уряду (1961–1963). Починаючи з *третьої республіки* (1963–1972), у Південній Кореї частково відновилось демократичне правління. За *четвертої республіки* (до 1980 р.) траплялися випадки арештів інакодумців і розправи над опозицією. Щоб запобігти антивладним виступам, президент — генерал Пак Чон Хі — впровадив у країні надзвичайний стан. У 1979 р. його убили, і владу захопив генерал Чон Ду Хван (*п'ята республіка*). Південна Корея знову поринула у хвилю протестів, які закінчилися 1988 р. становленням *шостої республіки*, яка започаткувала сучасний демократичний період в історії Республіки Корея.

Зміна ВВП Південної Кореї (ПКС) з 1911 по 2008 рік у мільйонах міжнародних доларів 1990 року, графік на тлі прапора Південної Кореї

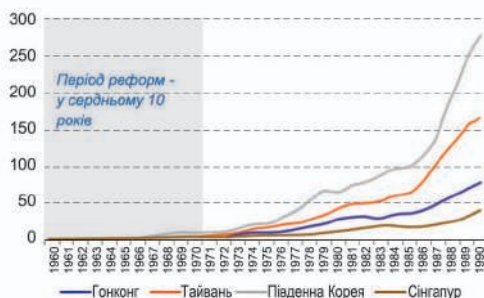
У 1950-х роках Південна Корея перебувала у складній економічній ситуації. Це були наслідки японського колоніального правління, Корейської війни 1950–1953 рр. і політичної нестабільності. Після поділу на дві країни основні промислові потужності залишилися у КНДР. Однак уже з 1960-х років південнокорейська економіка почала стабільно зростати. Південна Корея перетворилася на одну з найбільш індустріалізованих країн світу. Це зростання було зумовлене насамперед розвитком експортно-орієнтованих галузей промисловості, великою кількістю висококваліфікованої робочої сили, потужною державною підтримкою. **Фокус розвитку економіки змістився на такі високотехнологічні галузі, як автомобілебудування, електроніка та інформаційні технології.** Продукція фірм «Хюндай», «Самсунг», «Кіа» користувалася стабільним попитом на міжнародних ринках.

Валовий національний продукт у 1980-х роках зростав у середньому на 8–12 % щороку («південнокорейське економічне диво»). Піднесенню сприяли чималі закордонні інвестиції, урядова політика, дешева робоча сила. За значний стрибок в економічному розвитку Республіку Корею стали називати «східноазійським тигром» (поряд з Гонконгом, Тайванем і Сінгапуром). Стабільне зростання південнокорейської економіки призупинила фінансова криза 1997 р.

Міжнародна допомога на розвиток економіки Південної Кореї, % ВВП

Номінальний ВВП країн — азійських тигрів, млрд дол.

«Досвід азійських тигрів: Гонконгу, Південної Кореї, Сінгапуру, Тайваню», за матеріалами сайту Українського інституту майбутнього

Сьогодні Південна Корея — високорозвинена країна, учасниця «Великої двадцятки», яка посідає п'яте місце у світі за експортом високотехнологічної продукції. Пріоритетними для Республіки Кореї залишаються питання економічного процвітання регіону, ядерного роззброєння КНДР, миру на Корейському півострові. Водночас тоталітарна КНДР залишається в політичній ізоляції, підтримуючи стосунки переважно із собі подібними режимами, зокрема російським. Режим Кім Чен Ін своєю непередбачуваністю тримає регіон у постійній напрузі.

Міркуємо і діємо!

1. Які події призвели до утворення двох корейських держав? 2. Які економічні та політичні перешкоди здолала Республіка Корея на шляху до демократичної процвітаючої країни? 3. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає особливість «південнокорейського економічного дива». Що з корейського досвіду може використати Україна?

19. 3. Як відбулося проголошення Китайської Народної Республіки? Які особливості розвитку країни?

Із завершенням Другої світової війни громадянське протистояння в Китаї відновилося. Китайській республіці (уряду Гоміндану) допомогу надавали американці, китайським комуністам — совети. Навесні 1949 р. війська комуністів вступили в столицю гомінданівського Китаю — Нанкін. Війна перенеслася на південь

країни, а уряд Чан Кайші був змушений разом з частиною військ евакуюватися на **Тайвань** — острів, приблизно за 160 км від узбережжя південно-східного Китаю. Комуністи не наважилися силою встановити контроль над Тайванем, який став окремою державою з обмеженим міжнародним визнанням. **1 жовтня 1949 р. в Пекіні була проголошена Китайська Народна Республіка (КНР)**. Вже наступного дня Советський Союз першим визнав комуністичний уряд під проводом Мао Цзедуна й уклав з ним договір про дружбу. Наступні декілька років пройшли під знаком **ліквідації опонентів нового режиму** (ліквідовано понад 2 млн осіб) та регіональних вогнищ спротиву. Наприклад, восени 1950 р. війська КНР увійшли в Тибет, який рік перед тим проголосив незалежність.

КНР перейняла советську модель планової економіки, включно з п'ятирічними планами. Перша п'ятирічка не була надто успішною в економічному плані, проте зміцнила позиції Мао Цзедуна, навколо якого почав складатися **«культ особи»**. Зображення китайського лідера було повсюди — у громадських місцях і приватних помешканнях. Початкове загравання з інтелігенцією та декларування свободи висловлювань закінчилося репресіями проти критиків режиму. **«Великий керманич»**, як його стали називати, обґрунтував новий напрям марксизму — **маоїзм**, більш пристосований до китайських реалій. У травні 1958 р. китайські комуністи відмовились від советського досвіду будівництва соціалізму й проголосили **«курс трьох червоних знамен»**. Курс передбачав: 1) нову **«генеральну лінію»** на побудову соціалізму (фактично, утвердження на державному рівні маоїзму); 2) створення **«народних комун»** — об'єднання, які виконували адміністративні та господарські функції; 3) політику **«великого стрибка» (1958–1962)** — побудову індустріального суспільства. **«Великий стрибок»** реалізовували під гаслом *«Три роки наполегливої праці — десять тисяч років щастя»*. У сільському господарстві розгорнули **боротьбу з шкідниками**, передусім з горобцями. Але з'явилися інші шкідники (гусінь, сарана), які нищили посіви. Врожаї різко зменшилися. Намагання пришвидшити економічне зростання завдяки колективізації сільського господарства завершилось соціальною катастрофою. Жертвами голоду за різними оцінками стало від 15 до 55 млн китайських селян.

Щоб зміцнити свої позиції в державі після провалу політики **«великого стрибка»**, **Мао Цзедун ініціював «Велику пролетарську культурну революцію» (1966–1976)**. Її завданням було остаточне утвердження маоїзму і знищення політичних опонентів. Задля цього створювали загони студентської і шкільної молоді — **хунвейбінів**. З їхньою допомогою режим намагався викорінити **«чотири пережитки»**: старі ідеї, стару культуру, старі звичаї і старі звички. Відтак хунвейбіни громили храми, палили декорації і костюми театрів, нищили картини і книги. Натомість величезними тиражами поширювали **цитатник Мао («Червона книжечка»)** — коротку збірку

висловів «великого керманіча». Культурна і наукова діяльність у КНР була паралізована. Під час «культурної революції» репресій зазнало понад 5 млн осіб. На завершальному етапі «культурної революції» загострилися відносини КНР із СРСР. Дійшло навіть до прикордонного конфлікту в 1969 р. за спірний о. Даманський (площа менше 1 км²). Відтак Мао Цзедун пішов на обмежену співпрацю з країнами Заходу, кульмінацією чого стала його зустріч у 1972 р. з президентом США Річардом Ніксоном.

Мао Цзедун,
1959 рік

Масовий мітинг хунвейбінів на площі Тяньаньмень,
15 вересня 1966 року

Ден Сяопін,
1979 рік

Чоловік зупиняє танкову колону, площа
Тяньаньмень, 1989 рік, світлина Джеффа
Віднера (Associated Press)

Копія «Богині свободи», встановленої студентами на площі Тяньаньмень в травні 1989 року, що знаходиться в м. Ванкувер, Канада

Після смерті у 1976 р. Мао Цзедуна розпочалася боротьба за владу, у результаті якої перемогу здобули реформатори на чолі з Ден Сяопіном. КНР вступила у період глибоких трансформацій. Новий лідер проголосив політику «реформ і відкритості», ініціював реабілітацію репресованих. Короткочасна лібералізація отримала назву «Пекінської весни». Ден Сяопін проголосив програму «чотирьох модернізацій» — у сільському господарстві, промисловості, науці / технологіях, військовому секторі. В економіці розпочався відхід від

жорсткого планування, розпуск «народних комун» та впровадження ринкових механізмів господарювання (наприклад, **створення вільних економічних зон**). Нове керівництво проголосило курс на побудову соціалістичної ринкової економіки з китайською специфікою. Такі зміни Ден Сяопін пояснив фразою: *«Неважливо, якого кольору кішка, головне, щоб вона ловила мишей»*. Таким чином, відбулося згортання тоталітарної маоїстської системи управління, але цілковито стати на шлях демократизації КНР не судилося. Свідченням цього став **силовий розгін 4 червня 1989 р. студентської демонстрації на центральній площі столиці Тяньаньмень**. Тисячі протестувальників загинули або були поранені. На тлі загострення внутрішньополітичної ситуації Ден Сяопін пішов у відставку.

На зламі ХХ–ХХІ ст. Китай став «світовою фабрикою», посівши друге місце в світі за рівнем розвитку економіки (після США). Бурхливий економічний розвиток був пов'язаний з наявністю дешевої робочої сили та ресурсів, а також закордонними інвестиціями. У 1997 р. під китайський контроль повернувся Гонконг, а 1999 р. — Аоминь (Макао). Ці дві території певний час перебували відповідно під британським і португальським управлінням. Після приєднання до Китаю вони отримали особливий статус за принципом «одна країна — дві системи». Попри лібералізацію економіки, політична система КНР не зазнала радикальних змін. У 2012 р. новий лідер Китаю Сі Цзіньпін заявив, що компартія залишається основним чинником реалізації «китайської мрії», а побудова соціалізму є єдиним шляхом до відродження величі держави. **Сьогодні Китай прагне остаточно утвердитись як наддержава і провідна сила на світовій арені. Що цьому сприяє? Передусім наявність величезних ресурсів, адже КНР — найбільша з усіх азійських країн (за площею трішки менша за США та Європу); це також одна з найбільш густонаселених країн у світі (населення 1,4 млрд осіб).** Китайський лідер Сі Цзіньпін закликав відмовитись від менталітету «холодної війни» і політики сили. Однак досі невизначеною залишається ситуація навколо Тайваню. Непрості стосунки Китаю зі США, з якими час від часу виникають торговельні війни. **Наріжним каменем сучасної геостратегії країни є розширення сфери впливу (Азія, Африка).** Важливим у цьому напрямі став проєкт «Один пояс, один шлях» — своєрідне відродження Великого шовкового шляху. Китай активно використовує метод *«м'якої сили»*, що, зокрема, виявляється в наданні фінансової допомоги іншим державам.

Міркуємо і діємо!

1. Які наслідки мала політика «трьох червоних знамен» для Китаю?
2. Чому, на вашу думку, у здійсненні культурної революції Мао Цзедун опирався на молодь?
3. Поясніть стратегію «чотирьох модернізацій», проголошену Ден Сяопіном. Якою була «китайська специфіка» у створенні соціалістичної ринкової економіки?

19. 4. Як здобули незалежність Індійська республіка та Пакистан? Чому розгорталося конфесійне протистояння?

Індія і Пакистан

Після Другої світової війни британський політикум прийшов до усвідомлення неминучості деколонізації Індії. Ослаблена війною Велика Британія була вже не здатна втримати «найціннішу перлину» в короні імперії. Перемовини між представниками Лондона, Індійського Національного Конгресу (ІНК) і Мусульманської ліги про створення єдиної держави відбувались непросто. Аби уникнути загострення між різними етнічними і релігійними групами, намісник Індії лорд Луїс Маунбеттен запропонував у червні 1947 р. план розділення британських колоній на півострові Індостан. *«З ударом годинника опівночі, коли весь світ спить, Індія пробуджується до життя і свободи»*, — такими словами у ніч з 14 на 15 серпня 1947 р. лідер ІНК Джавахарлал Неру проголосив незалежність Індії. Саме він, як перший глава уряду незалежної Індії, пристав на британську пропозицію про поділ Індії в 1947 р. на дві окремі держави — Індійський Союз (державу індусів) і Пакистан (державу мусульман). Частина територій залишалась спірною. Провінції Пенджаб і Бенгалія були розділені й сьогодні належать почасти Індії, Пакистану і Бангладешу (колишньому Східному Пакистану). Засновник Пакистану Мухаммед Алі Джинна запевняв, що його країна *«житиме мирно і в дружбі із сусідами»*. Проте вже у 1947–1948 рр. відбулася індо-пакистанська війна через Кашмір — малу батьківщину родини Неру, у результаті чого більшість спірних територій опинилася у складі Індії. Область Кашмір досі залишається яблуком розбрату між сусідніми країнами, ставши причиною відразу кількох індо-пакистанських конфліктів (1965, 1971, 1984, 1999, 2019).

Індія — унікальна в релігійному плані країна, позаяк такого конфесійного різноманіття складно знайти деінде. Панівною релігією в країні залишався індуїзм, однак в окремих індійських штатах помітні позиції займали мусульмани, буддисти, сикхи. Конфесійне протистояння неодмінно супроводжувалося появою великої кількості біженців та соціальною напругою. Махатма Ганді, який після проголошення незалежності Індії не погодився на жодну урядову посаду, намагався своєю присутністю та впливом зупинити масові вбивства на релігійному ґрунті в Бенгалії. Після повернення до столиці Делі він надалі проповідував ненасильство, допоки його не вбив ортодоксальний фанатик індуїзму.

Незалежна Індійська республіка зіткнулася з різними труднощами — велика кількість неписьменного населення, кастові пережитки, повільний розвиток економіки. Однак велика популяр-

ність Дж. Неру, який сімнадцять років очолював державу, дозволяла згладжувати частину проблем. Уряд підтримував розвиток важкої промисловості, зокрема металургії й машинобудування. Неру відмовився визнати мову етнорелігійної групи сикхів офіційною мовою провінції Пенджаб. Він вважав, що це може призвести до подальшої фрагментації країни в «*пакистанському стилі*». Водночас, щоб покращити економічну ситуацію всередині держави, Неру спромігся «дружити» і з Советським Союзом, і з країнами Заходу. Популярними в той час стали «**П'ять принципів мирного співіснування**» («**панча шила**»): 1) взаємна повага територіальної цілісності і суверенітету; 2) ненапад; 3) невтручання у внутрішні справи; 4) рівність і взаємна вигода; 5) мирне співжиття. Індія виступила одним з ініціаторів руху Неприєднання.

Місис Жаклін Кеннеді та Індіра Ганді в Нью-Делі, Індія, 14 березня 1962 року

Подібною гнучкістю в політичному житті відзначалася і донька Дж. Неру — Індіра Ганді — прем'єр-міністр Індії у 1966–1977 і 1980–1984 рр. Її урядування збіглося із загостренням сикхського питання. Бажання етнорелігійної групи сикхів утворити окремий штат не підтримали інші регіони країни. Індіра Ганді 31 жовтня 1984 р. була смертельно поранена охоронцями-сикхами на виході зі своєї резиденції. Новим лідером Індії став син убитої прем'єрки — Раджив Ганді, який у 1991 р. став жертвою теракту, вчиненого смертницею терористичної організації «Тигри звільнення Таміл-Іламу» (виступали за створення незалежної тамільської держави на о. Шрі-Ланка).

Реформи уряду Нарасімха Рао в 1990-х роках сприяли модернізації економіки Індії і перетворили її на одну з найбільш динамічних економік світу. Країна пережила демографічний вибух, поволі наздоганяючи за кількістю населення Китаю. У той час Індія остаточно увійшла до «клубу ядерних держав» — держав, які володіють ядерною зброєю. Початок ХХІ ст. в історії Індії запам'ятався серією міжетнічних конфліктів між індуїстами і мусульманами (останні становлять 14 % населення Індії, або бл. 200 млн). Нині Індія залишається лідером у південноазійському регіоні, претендує на роль великої світової держави.

Міркуємо і діємо!

1. Коли було проголошено незалежність Індії та утворення держави Пакистан?
2. Як позначається релігійна та етнічна багатоманітність Індії на її економічному і внутрішньополітичному розвитку?
3. Поясніть, чому і як, на вашу думку, Індія утримує роль лідера в південноазійському регіоні.

Уривок із книжки Дарона Аджемоглу і Джеймса Робінсона «Походження влади, багатства та бідності», переклад з англійської. — Київ: Наш Формат, 2019. С. 366: «У 1958 році спроби індустріалізації перетворилися на сумнозвісний «великий стрибок» з

уведенням у дію другого п'ятирічного плану. Мао проголосив, що виробництво сталі подвоїться за рік завдяки малим плавильним печам. Він заявляв, що через 15 років Китай пережене Британію у виробництві сталі. Єдиною проблемою була нестача будь-яких реальних шляхів досягти цих цілей. Щоб реалізувати завдання п'ятирічного плану, потрібно було знайти металобрухт. Люди переплавляли свої чайники й пательні, навіть свій сільськогосподарський реманент — лопати і плуги. Робітники, котрі мусіли обробляти свої поля, виробляли сталь, знищуючи плуги, а тим самим — і майбутню здатність прогородувати себе і свою країну. Результатом був жахливий голод у сільських місцевостях».

Запитання: Чому, на вашу думку, «великий стрибок» став провальним для китайського керівництва? Чому влада за будь-яку ціну намагалася досягти запланованих показників п'ятирічки?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

середина 1950 — поч. 1970-х рр. — японське економічне диво

1947 р. — проголошено незалежність Індії; утворено державу Пакистан

1958 — 1962 рр. — курс «трьох червоних знамен» у Китаї

1966 — 1976 рр. — «Велика пролетарська культурна революція» в Китаї

середина 1950 — поч. 1960-х рр. — хрущовські економічні програми

1947 р. — операція «Захід», депортація населення Західної України

1959 — 1961 рр. — діяльність Української робітничо-селянської спілки

1965 р., 1972 р. — хвилі арештів українських дисидентів

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/0wNz8Wwf>

Українці в Корейській війні.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/yec1RA5J>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «культурна революція». 3. А. Укладіть словник понять-історизмів до теми. Б. Установіть послідовність і синхронність подій, що відбувалися в країнах Південно-Східної Азії. 4. Проаналізуйте причини й особливості «культурної революції» в Китаї. 5. Зіставте й порівняйте передумови та прояви японського та корейського «економічних див». 6. Візуалізуйте в зошиті чи за допомогою доступних вам графічних онлайн-застосунків особливості розвитку Японії, Китаю, Південної Кореї, Індії у формі опорних схем (на вибір).

§ 20. Країни Близького і Середнього Сходу

Чи знаєте ви, що...

... з часу проголошення державності Ізраїлю минуло понад 75 років, але його кордони досі не усталені через війни, договори та окупацію; ... через советсько-афганську війну пройшли понад 160 000 українців, це майже 25 % від загальної кількості військовослужбовців ССРСР; із них понад 3 тисячі загинули, десятки вважаються зниклими безвісти або тими, що потрапили в полон.

... війна 2015–2021 років в Афганістані — найдовша в історії США, вона тривала на 5 місяців довше, ніж війна у В'єтнамі 1959–1975 років; Талібан відновив владу після майже 20-річного опору.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Арабська весна — серія антиурядових протестів та збройних повстань в арабських країнах у 2010–2012 рр., у результаті яких були повалені багатолітні режими (Туніс, Лівія, Єгипет, Ємен).

Ісламська революція — повалення династії Пахлаві та проголошення ісламської республіки в Ірані на чолі з аятолою Хомейні.

Ісламський фундаменталізм — мусульманський релігійно-політичний рух та ідеологія, які ґрунтуються на ідеях повернення до практики раннього ісламу, зокрема суворого дотримання норм шаріату.

20. 1. Як виникла держава Ізраїль?

У чому суть «близькосхідної проблеми»?

План ООН щодо поділу Палестини

■ Арабська держава □ Єврейська держава ■ Міжнародне місто Єрусалим

План ООН щодо
Палестини, 1947 рік
<https://cutt.ly/Fec1EmSS>

Ідея створення держави Ізраїль на історичній батьківщині євреїв існувала не одне десятиліття і була пов'язана з сіоністським рухом (*пригадайте з вивченого в 10 класі, що таке сіонізм*). Після Другої світової війни сіоністи активізували пошуки міжнародної підтримки в реалізації свого задуму. Одним із вирішальних аргументів на користь створення єврейської держави стала трагедія Голокосту. Водночас Велика Британія прагнула відмовитися від мандату на Палестину, посиляючись на неспроможність побудувати «спільний дім» для євреїв та арабів. З відновленням еміграції євреїв протистояння між двома народами за контроль над палестинськими землями лише зростало. Відтак на Генеральній Асамблеї ООН 29 листопада 1947 р. був

ухвалений план поділу Палестини на дві держави — арабську (11 тис. кв. км) і єврейську (14 тис. кв. км). Єрусалим опинився під

зверхністю ООН. Якщо єврейська спільнота схвально поставилася до плану поділу Палестини, то арабська — ні. Останніх обурювало те, що: 1) документ суперечив Статуту ООН, де йшлося про *«право народів самим визначати власну долю»* і 2) згідно з резолюцією ООН, для єврейської держави відводилося більше території, ніж для арабської, хоч арабів там було удвічі більше (1,2 млн арабів проти 600 тис. євреїв).

Голда Меїр, 4-й прем'єр-міністр Ізраїлю (1969—1974), 1973 рік

За день до завершення дії британського мандату на Палестину, **14 травня 1948 р., Єврейська Національна рада під головуванням Давида Бен-Гуріона проголосила створення держави Ізраїль**. Першою державою, яка визнала Ізраїль — через 11 хвилин після проголошення Декларації незалежності — стали США. Через три дні єврейську державу визнав Советський Союз. Першим послом новоствореної держави в Москві стала уродженка Києва **Голда Меїр (Мабович)**.

Відразу після повідомлення про створення Ізраїлю п'ять арабських держав — Єгипет, Сирія, Ліван, Саудівська Аравія і Йорданія, котрі заперечували право на існування єврейської держави, оголосили їй війну. Вона відома як **Війна за незалежність Ізраїлю 1948–1949 рр.**

Незважаючи на початкові успіхи, коаліція арабських держав зазнала поразки (одна з причин — відсутність внутрішньої єдності серед союзників). У результаті війни Ізраїль приєднав ще 7 тис. кв. км — це 60 % територій, призначених для майбутньої арабської держави. Остання так і не була створена, а решту її земель поміж собою розділили Єгипет (сектор Гази) і Йорданія (західний берег р. Йордан).

Арабо-ізраїльський конфлікт — протистояння між арабськими країнами, з одного боку, і державою Ізраїль, з другого, продовжився на тлі **Суецької кризи 1956 р.** Президент Єгипту Гамаль Абдель Насер ініціював націоналізацію Суецького каналу, частина акцій на який належала британцям і французам. Відтак з метою відновлення контролю над каналом Велика Британія, Франція та Ізраїль розпочали військову операцію проти Єгипту. В умовах загрози великої війни, під тиском США, СССР й ООН, сторони конфлікту все-таки припинили протистояння. Війна завершилася без будь-яких територіальних змін. Проте за якийсь час президент Єгипту Г. А. Насер закликав арабські країни *«скинути євреїв у море»*. У 1964 р. була створена **Організація визволення Палестини (ОВП)**, яка представляла інтереси палестинців, що раніше покинули свої землі. Метою ОВП стала ліквідація Ізраїлю як держави, вигнання з Палестини всіх євреїв і створення там арабської держави. Діючи на випередження, 5 червня 1967 р. Ізраїль завдав ударів по Єгипту, Йорданії, Сирії та Іраку. За кілька годин ізраїльтяни знищили

військово-повітряні сили цих країн, а впродовж шести днів завдали їм остаточної поразки («шестиденна війна», 5–10 червня 1967 р.). У цій війні Ізраїль суттєво розширив свою територію — захопив сектор Гази і Синайський півострів (належали Єгипту), а також сирийські Голанські висоти, західний берег р. Йордан і східну частину Єрусалиму. Попри резолюцію ООН щодо необхідності звільнення захоплених територій, Ізраїль заявив, що зробить це після визнання всіма арабськими країнами права єврейської держави на існування. Цього однак не сталося досі, що й визначає сутність **близькосхідної проблеми**. Запорукою виживання Ізраїлю в оточенні арабських країн стала професійна армія — ЦАХАЛ — та зовнішня розвідка Моссад.

Країни Близького Сходу

Завдання: 1. Знайдіть і покажіть на мапі Ізраїль, Іран, Афганістан, Сирію.
2. Простежте за мапою територіальні зміни в ході арабо-ізраїльських воєн.
3. Про які події в регіоні Близького Сходу можна додатково дізнатися з мапи? Що вам відомо про ці події?

Чергове загострення арабо-ізраїльського протистояння відбулося 6 жовтня 1973 р., Єгипет і Сирія атакували Ізраїль на єврейське свято Йом-Кіпур (Судний день), коли віруючі ізраїльтяни перебували в синагогах. Війна, яку назвали **Війною Судного дня 6–26 жовтня 1973 р.**, для уряду Голди Меїр (1969–1974) стала несподіванкою.

Війська арабських країн за допомогою советської техніки зайняли практично весь Синайський півострів та Голанські висоти. Проте невдовзі ЦАХАЛ відновив контроль над цими територіями. Роздумуючи про арабо-ізраїльський конфлікт, Г. Меїр констатувала: *«Ми хочемо жити. Наші сусіди хочуть бачити нас мертвими. Це залишає не надто багато простору для компромісів»*. Єгипетсько-ізраїльські переговори в Кемп-Девіді 1978–1979 рр. за посередництва США, здавалося б, поклали край гострій фазі протистояння на Близькому Сході. Проте вже у червні-вересні 1982 р. Ізраїль провів військову операцію «Мир Галілеї» з метою ліквідації баз ОВП на території Лівану (**Ліванська війна**). Загони ОВП покинули країну, проте ізраїльське вторгнення сприяло активізації радикального шийтського угруповання «Хезбулла» («партія Аллаха»).

Іцхак Рабін і Ясір Арафат поруч з президентом Біллом Клінтоном тиснуть руки на підписанні угод в Осло, 13 вересня 1993 року

Після 1982 р. великих воєн між Ізраїлем і арабськими країнами не спостерігалось, головню через визнання сусідами військової переваги Тель-Авіва. Та від 1987 р. почалася **інтифада** — повстання арабів на раніше захоплених Ізраїлем землях. *Перша інтифада* завершилась 1993 р., коли Ізраїль та ОВП підписали мирну угоду, за якою на частині Західного берега р. Йордан та Сектора Гази було утворено **Палестинську національну адміністрацію (від 2013 р. — Держава Палестина)**. Після *другої інтифади*, у 2006 р. ХАМАС (Рух ісламського опору) виграв вибори до Палестинської законодавчої

ради, що призвело до чергового загострення ситуації в Секторі Гази. Вторгнення військових угруповань ХАМАСУ на території Ізраїлю 7 жовтня 2023 р. змусило ізраїльський уряд оголосити воєнний стан у країні. У відповідь на палестинський тероризм ЦАХАЛ провів військову операцію «Залізні мечі».

Таким чином, **арабо-ізраїльське непримиренне протистояння досі залишається однією з найскладніших проблем міжнародної політики**. Досягнення миру і порозуміння впирається в намагання палестинців діяти за принципом *«все або нічого»*. Інших **шляхів урегулювання** близькосхідної проблеми, крім перемовин і пошуків компромісу з обох сторін, не існує.

Міркуємо і діємо!

1. Коли і як виникла держава Ізраїль? 2. Сформулюйте суть близькосхідної проблеми. Що, на вашу думку, стоїть на заваді її мирного врегулювання? 3. Визначте, які країни підтримували арабів, а які — Ізраїль у близькосхідному протистоянні. Чому, на вашу думку, Советський Союз, який одним із перших визнав утворення держави Ізраїль, згодом підтримував арабські країни?

20. 2. Якими були причини та до чого призвела Ісламська революція в Ірані?

Післявоєнний Іран відзначався **політичною нестабільністю**: постійні зміни урядів, спроби державних переворотів, заколоти стали звичним явищем. Додатковим джерелом напруги виступало **втручання в іранські справи інших держав**. Наприклад, Советський Союз відразу по війні надавав підтримку національним рухам азербайджанців і курдів. Озброєні советською зброєю іранські комуністи на короткий час зуміли встановити свою владу на півночі країни. У 1951 р. прем'єр-міністром Ірану став лівий націоналіст Мохаммед Мосаддик. Ініційована ним **націоналізація нафтової промисловості** спричинила обурення британців. Вони відкликали своїх фахівців з нафтопереробних заводів Ірану й переконали західні країни відмовитися від купівлі іранської нафти. Викликане цим погіршення економічного становища країни загостило відносини між М. Мосаддиком і шахом Мохаммедом Резою Пахлаві. У цих умовах у 1953 р. спецслужби Великої Британії та США організували державний переворот, у результаті якого Мосаддика усунули від влади. Новий уряд генерала Фазлолли Загеді виступив за нормалізацію відносин із Заходом. **Іран приєднався до Багдадського пакту** — військово-політичного блоку, створеного 1955 р. для перешкоджання комуністичній експансії в регіоні.

З метою модернізації Ірану і за підтримки США шах Реза на початку 1960-х років ініціював низку реформ, відомих як **«біла революція»**. Найважливішою стала аграрна реформа, у результаті якої було обмежено розміри великих земельних володінь. Важливе значення для країни мали заходи з ліквідації неписьменності, боротьба з корупцією і покращення медичної допомоги. Трохи більше ніж за одне покоління Іран еволюціонував від консервативного, сільського до індустріального, міського суспільства. Проте **ортодоксальні кола шийтського духовництва вороже поставилися до змін «білої революції»**, зокрема до засилля (на їхній погляд) західної культури. Додатковим чинником, який спрацював проти шаха, стали його зв'язки з Ізраїлем, який у той час воював з арабськими державами. Опір змінам посилювався, особливо на тлі згортання демократичних прав і свобод. **Духовним лідером опозиції став аятола Хомейні**. У відповідь на образливу статтю про нього в січні 1978 р. в урядовій газеті, релігійно налаштована молодь вдалася до протестів. Так почалася **Ісламська революція (1978–1979)**. Спроба запровадити надзвичайний стан закінчилась загальним страйком, погромами і вуличними сутичками з правоохоронцями. Щоб нормалізувати ситуацію, шах на початку 1979 р. призначив прем'єр-міністром поміркованого опозиціонера Шапура Бахтіяра, а сам виїхав на лікування за кордон. Проте криза на цьому не завершилася, оскільки ортодоксальні релігійні кола не визнавали легітимність нового

прем'єра. Збройне протистояння вийшло поза межі Тегерану. Бахтіяр був змушений покинути країну, а влада опинилася в руках духівництва. Після референдуму 30 березня 1979 р. Іран було проголошено ісламською республікою.

*Жінки вперше голосують
в Ірані, 1963 рік*

*Хомейні звертається до своїх прихиль-
ників у Тегерані, світлина Ассошіейтед
Прес, 4 лютого 1979 року*

Після перемоги ісламської революції в країні утвердився **ісламський фундаменталізм** — ідеологія, в основі якої ідея повернення до джерел первісного ісламу часів пророка Мухаммеда. Світське законодавство замінили нормами шаріату, а шиїзм проголосили державною релігією. Носіння хіджабу стало обов'язковим для жінок. Кілька сот осіб, причетних до діяльності попереднього шахського режиму, було страчено. Новостворена організація **Корпус вартових ісламської революції** вчиняла розправи над противниками нової влади. Представники еліт, які здобули освіту на Заході, були змушені емігрувати з Ірану. **Ісламський фундаменталізм мав відверто антизахідний характер**: відносини зі США, які відмовились видати Резу-шаха, різко загострились. Релігійні фундаменталісти захопили американське посольство в Тегерані. Спроби американців з допомогою спецпризначенців повернути заручників завершилися невдачею (Іран повернув заручників лише на початку 1981 р.). Особливістю зовнішньої політики шийтського режиму стали **спроби експорту ісламської революції до інших країн Середнього і Близького Сходу**. Прикордонний конфлікт призвів до **ірано-іракської війни (1980–1988)**, яка не принесла здобутків жодній з країн. Навіть після смерті Хомейні Іран продовжував підтримку шийтських рухів у сусідніх країнах.

На зламі XX–XXI ст. під впливом нових засобів комунікації в Ірані розгорнулися рухи за свободу слова, прав людини, зокрема прав жінок. Президент Мохаммад Хатамі (1997–2005) задекларував побудову демократичного і толерантного суспільства, однак зіткнувся з опозицією релігійних консерваторів. За його наступників загострились відносини Ірану з країнами Заходу. Причиною цього

стала **ядерна програма** Тегерану. На Іран були накладені економічні санкції. У 2015 р. США, ЄС та Китай досягли угоди з Іраном щодо його ядерної програми і частину санкцій з країни зняли. Проте за президентства Д. Трампа США вийшли з ядерної угоди щодо Ірану і наклали на країну нові санкції. Водночас Іран почав зближуватися з російським диктаторським режимом, підтримуючи його у війні супроти України. **Сьогодні Іран є джерелом загострення ситуації в регіоні**, що в майбутньому може перерости у великий воєнний конфлікт.

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, ісламський фундаменталізм нерідко пояснюють через гасло «вперед, ву минуле»? **2.** Порівняйте особливості «білої» та «ісламської» революцій в Ірані та їхні наслідки. **3.** Поясніть відмінності в зовнішньополітичній орієнтації світської та ісламської іранських держав.

20. 3. Як Афганістан опинявся в епіцентрі геополітичних протистоянь?

Афганістан — багатоетнічна країна, розташована вздовж важливих торговельних шляхів, що з'єднують Південну та Східну Азію з Близьким Сходом та Європою. **Віддавна ця територія опинялася в центрі уваги великих імперій**, але її підкорення було геть непростим. Наприклад, у XIX ст. між російською та Британською імперіями точилася боротьба за контроль над Афганістаном, відома як «Велика гра».

У перші роки «холодної війни» головним економічним партнером Афганістану став Советський Союз. **У внутрішньополітичному житті країни панував хаос і партійна фрагментація.** Цією ситуацією скористався колишній прем'єр, генерал Мухаммед Дауд Хан, який 17 липня 1973 р. у результаті безкровного державного перевороту захопив владу. Він скасував демократичну Конституцію 1964 року, ліквідував монархію і проголосив Афганістан республікою. Дауд Хан зосередив у своїх руках всю повноту влади й розгорнув боротьбу проти політичних опонентів. Афганістан поглибив відносини з мусульманськими країнами, намагаючись позбутися своєї залежності від Советського Союзу. Проте невдачі в економічній політиці та корупція призвели до незадоволення владою. Афганістан був однією з найбідніших країн світу. **У квітні 1978 р. відбувся державний переворот (Квітнева революція)**, у результаті якого до влади прийшов один із лідерів Народно-демократичної партії Нур Мухаммед Таракі. Зміну влади підтримав Советський Союз, підписавши з Афганістаном договір про співпрацю й надіславши своїх радників. Після вбивства невідомими особами американського посла в Кабулі прем'єр-міністр Хафізулла Амін усунув просоветськи налаштованого президента Таракі від влади. У Москві зміну влади сприйняли як загрозу

власним інтересам. Відтак 27 грудня 1979 р. **совети організували військову операцію в Кабулі, унаслідок якої спецпризначенці усунули Аміна та його оточення.** Владу було передано Бабраку Кармалю, який звернувся до Советського Союзу по військову допомогу. Наприкінці грудня 1979 р. **советські війська («обмежений контингент»)** розпочали вторгнення на територію суверенної країни.

Советське керівництво прорахувалося в оцінці можливих дій Заходу, вважаючи, що вони будуть пасивними. Натомість совети отримали бойкот літніх Олімпійських ігор у Москві 1980 р., тимчасову заборону на постачання американського зерна і техніки. Нарешті, советська армія, за визначенням американського політика польського походження Збігнєва Бжезинського, потрапила в **«афганський капкан».** **Війна для советів затягнулася на десять років (1979–1989).** На початку 1980 р. декілька регіональних груп, відомих як **моджахеди** (від араб. *«ті, хто бере участь у джихаді»*), об'єдналися, щоб протистояти советським загарбникам і афганській армії, яку підтримувала Москва. Советські солдати називали їх **«душманами»** (араб. «ворог») або похідним від цього терміну жаргонним словом **«духи».** Пакистан разом зі США та деякими іншими країнами, зокрема Саудівською Аравією, стали надавати моджахедам фінансову та військову допомогу (наприклад, переносні зенітно-ракетні комплекси «Стінгер»). Умілі дії повстанців створювали багато труднощів для советської армії. Приховувати втрати ставало складніше (кількість загиблих сягнула 15 тис. солдатів). З приходом до влади в СССР М. Горбачова, який шукав порозуміння з країнами Заходу, визріло рішення про згортання воєнних дій у сусідній країні. Відповідно до Женевських угод, 1988 р. розпочалося виведення советських військ з Афганістану. **Останній советський солдат покинув афганську територію 15 лютого 1989 р.**

Афганські бійці опору повертаються до села, зруйнованого советськими військами, 25 березня 1986 року

2-й лейтенант шведської армії Пер Бурселл перевіряє кров'яний тиск афганського старійшини, 27 листопада 2006 року, світлина капрала армії США Берти А. Флорес

Війна в Афганістані, однак, не завершилася, набувши ознак громадянської. Промосковський уряд Наджибулли усунули від влади у 1992 р., але загальний мир і стабільність залишалися далекою надією. **Афганістан став країною, якою керували військові командири, що зловживали своїм становищем і нерідко курували наркотрафік.** У відповідь на цей хаос восени 1994 р. виникла організація **Талібан («Студенти»)**, яка декларувала наведення ладу. До 2001 р. влада Талібану поширилася на більшість території країни. Його дії зазнавали міжнародної критики через порушення прав людини. Через відмову Талібану видати очільника екстремістського утворення Аль-Каїда Усаму бен Ладена, причетного до організації терактів у США 11 вересня 2001 р., ООН наклала санкції проти режиму. За кілька тижнів після вересневих атак **2001 р. США та Велика Британія розпочали військову операцію проти Афганістану з метою ліквідувати центр міжнародного тероризму.** До кінця року Талібан втратив контроль над країною. У 2006 р. війська НАТО замінили очолювану США коаліцію в Афганістані. Хоча вони змогли витіснити талібів з багатьох раніше контрольованих територій, бойовики продовжували здійснювати напади на стратегічні об'єкти. Оскільки військове розв'язання конфлікту здавалося дедалі малоімовірним, а суспільна підтримка війни на Заході зменшилася, НАТО згорнуло свої операції до кінця 2014 р. Проте американські війська залишалися ще певний час в Афганістані, навчаючи урядові афганські сили і допомагаючи в антитерористичних операціях. Після виведення військ США у серпні 2021 р. Талібан встановив повний контроль над усією країною. Таким чином, **американські спроби демократизувати Афганістан зазнали невдачі.** Основними причинами цього стали: невдоволення населення присутністю чужоземців, корумпованість органів влади, нерозуміння ментальної специфіки країни.

Міркуємо і діємо!

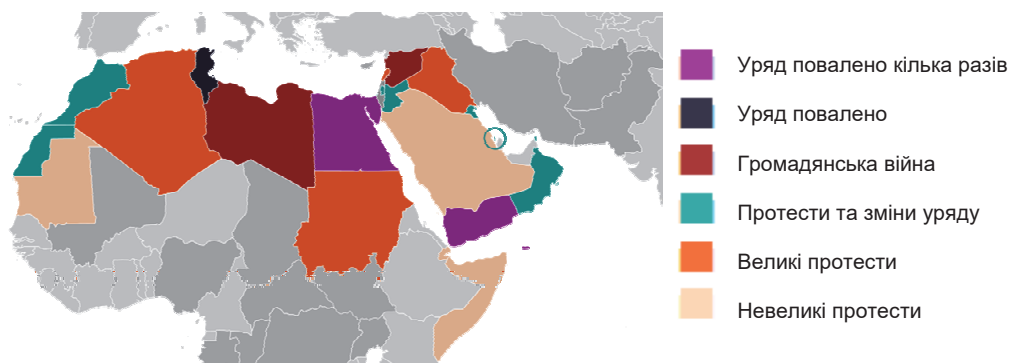

1. Які події стали для СРСР «афганською пасткою»? Чому? 2. Чим було зумовлено проведення США та Великою Британією військової операції проти Афганістану восени 2001 року? 3. Поясніть, чи відновився лад, який декларували в Афганістані таліби.

20. 4. Що таке «Арабська весна» і як почалася війна в Сирії?

У 2010–2012 рр. низку арабських країн охопила серія протестів і збройних повстань, спричинених владним свавіллям. Заворушення почалися в грудні 2010 р. в Тунісі, ставши відповіддю на розгул корупції і безчинства поліції. Під тиском вуличних протестів президент Зін аль-Абідін бен Алі, який понад двадцять років в авторитарному стилі керував країною, утік до Саудівської Аравії.

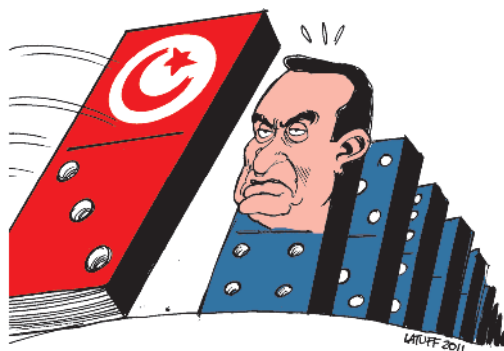
Натхненні реальною можливістю відсунути від влади корумпованих й авторитарних правителів, жителі інших арабських країн вийшли на протести у своїх країнах. Учасники цих масових рухів **вимагали дотримання громадянських прав і свобод**. З Тунісу протести поширилися на Лівію, Єгипет, Ємен, Сирію та Бахрейн. Здавалося б, незмінних правителів Лівії — Муаммара Каддафі (від 1969 р.), Єгипту — Хосні Мубарака (від 1981 р.) та Ємену — Алі Абдуллу Салеха (від 1978 р.) вдалося усунути від влади. Суспільні протести й зміна політичних режимів у регіоні отримала назву **«Арабської весни»** — за аналогією до революційної «Весни народів» 1848–1849 рр. у Європі. Крім перелічених країн, протести відбувалися в Марокко, Алжирі, Лівані, Йорданії, Кувейті, Омані та Судані; незначні маніфестації зачепили Мавританію і Саудівську Аравію.

«Арабська весна» і регіональні конфлікти станом на 2014 рік, мапа Яна Ремсена

Площа Тахрір у Єгипті, 8 лютого 2011 року, автор світлини Мона Сош

«Хосні Мубарак проти туніського ефекту доміно», карикатура Карлоса Латуфа, січень 2011 року

У Сирії ненасильницькі протести під час «Арабської весни» в 2011 р. переросли в тривалу **громадянську війну**. Влада, очолювана на чолі з президентом Башаром Асадом (сином попереднього

багатолітнього сирійського правителя), відреагувала арештами протестувальників. Спалахнули збройні сутички між прихильниками і противниками Асада, якого звинувачували в економічних негараздах, корупції, порушенні громадянських свобод, переслідуванні політичних опонентів. Ситуацію ускладнила **напружена релігійна атмосфера в країні**: більшість сирійців — мусульмани-суніти, але в сирійському уряді домінували шіїти-алавіти. США, Саудівська Аравія, Катар, Туреччина та інші західні країни підтримали помірковані повстанські групи; Росія, Іран і Хезболла стали на бік Б. Асада, посприявши збереженню його влади. **Громадянська війна спричинила гуманітарну катастрофу. Рятуючись від війни, мільйони сирійців ринули в Європу, чим спровокували там «імміграційну кризу».**

З початком війни у північно-східній частині Сирії та частково Іраку сформувалася невизнана **Ісламська держава Іраку і Леванту (ІДІЛ)**. У 2014 р. вона була проголошена як **всесвітній халіфат** — державою, яка керується ісламським правом (шаріатом). **ІДІЛ розгорнула терористичну діяльність** у різних куточках світу (Афганістан, Алжир, Нігерія, Індонезія). Відтак проти неї була сформована військова коаліція на чолі з США, котра до 2019 р. розбила основні сили ІДІЛ на території Сирії та Іраку. З моменту припинення вогню в Ідлібі в березні 2020 р. бойові дії в Сирії здебільшого трансформувалися в епізодичні сутички. **Втім, конфлікт не вичерпаний досі і в будь-яку мить може спалахнути з новою силою.**

Міркуємо і діємо!

1. Поясніть, чому події, які беруть початок з грудня 2010 року в Тунісі, отримали назву «Арабська весна». Назвіть країни, які вона охопила.
2. Що зумовило переростання ненасильницьких протестів у громадянську війну в Сирії? До яких наслідків вона призвела?
3. Коли і де було сформовано ІДІЛ?

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Міхаеля Бар-Зохара і Ніссіма Мішала «Моссад. Найвидатніші операції ізраїльської розвідки», переклад з англійської. — Київ: Наш Формат, 2022. С. 11: «...Арабська весна може перетворитися на арабську зиму... У 2011 році Європа й Америка святкували те, що там сприйняли як світанок демократії, свободи та прав людини на Близькому Сході. Сподіваючись здобути симпатії єгиптян, Захід тиснув на президента Мубарака — свого найвірнішого союзника в арабському світі, аби той зрікся влади. Але натовп на площі Тахрір відразу ж спалив американський прапор, а потім маніфестанти штурмували ізраїльське посольство... Вільні вибори привели до влади в Єгипті «Братів-мусульман», і сьогодні ця країна балансує на межі анархії та економічної катастрофи. Режим ісламських фундаменталістів пускає корені в Тунісі; слідом, схоже, готова піти і Лівія. У Ємені — суцільні заворушення. У Сирії президент Асад винищує власний народ. Поміркованіші режими на кшталт Марокко, Йорданії, Саудівської Аравії та еміратів Перської затоки почуваються так, ніби західні

союзники їх зрадили. А надії на права людини, гендерну рівність, демократичні закони та правову державу, які надихали ці епохальні революції, було зметено партіями релігійних фанатиків — краще організованими і ближчими до мас».

Запитання: Чи виправдались очікування європейців і американців від «Арабської весни»? Чому, на ваш погляд, розвиток регіону пішов саме таким шляхом?

У той час, коли у світі...

14 травня 1948 р. — проголошено створення держави Ізраїль

6–26 жовтня 1973 р. — війна Судного дня, Єгипет і Сирія атакували Ізраїль

1979– 1989 рр. — військове вторгнення ССРСР в Афганістан

1978–1979 рр. — ісламська революція в Ірані

11 вересня 2001 р. — терористичні акти Аль-Каїди на території США

2010–2011 рр. — «Арабська весна»

2014 р. — проголошено ІДІЛ

серпень 2021 р. — захоплення Талібаном влади в Афганістані

7 жовтня 2023 р. — вторгнення військ ХАМАСУ на територію Ізраїлю

Тоді на теренах України...

1949 р. — рейд Української повстанської армії в Румунію

1973 р. — пуск 10-ї черги теплової Криворізької ДРЕС-2

1979 р. — завершено будівництво Каховського каналу; **1988 р.** — перший пробний політ літака Ан-225 «Мрія»

26 вересня 1977 р. — пуск першого блоку Чорнобильської АЕС

3-27 червня 2001 р. — візит Папи Римського Івана Павла II в Україну

2010 р. — прихід до влади в Україні проросійських сил

2014 р. — російське збройне вторгнення в Крим та його окупація

23 серпня 2023 р. — Міжнародний саміт «Кримська платформа» в Києві

6 жовтня 2023 р. — черговий російський ракетний удар по Харкову

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/qwNz8Plh>

«Чорний тюльпан» та антисоветські західні плакати часів афганської війни

Корисна гра:

<https://cutt.ly/rec1TfeG>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «близькосхідна проблема». **3. А.** У зошиті складіть опорну схему, де відобразить синхронність і послідовність подій, що відбувалися на Близькому Сході та в Афганістані. **Б.** Розкажіть про особливості ісламської революції в Ірані. **4.** Проаналізуйте вплив воєн у Сирії та терористичної діяльності ІДІЛ на розвиток близькосхідного регіону і світу. **5.** Зіставте й порівняйте геофактори, що сприяли утворенню військово-політичних союзів та військово-релігійних формувань у мусульманських країнах. **6.** Визначте етапи розгортання близькосхідної проблеми та можливі способи її врегулювання.

§ 21. Країни Африки

Чи знаєте ви, що...

... Нельсон Мандела, президент Південно-Африканської республіки, 3 липня 1998 року був нагороджений найвищим на той час орденом України — Орденом князя Ярослава Мудрого I ступеня.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Апартеїд («роздільність») — політика расової дискримінації, яка існувала в Південній Африці та Південно-Західній Африці (Намібія) упродовж 1948 — початку 1990-х років, що забезпечила політичне домінування білого населення.

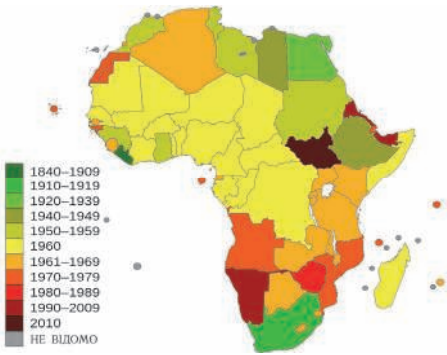
Рік Африки — кульмінаційний момент у деколонізації Африки, коли в 1960 р. незалежними стали 17 африканських держав.

21. 1. Як відбувалася деколонізація Африки?

Друга світова війна та розгортання національно-визвольних рухів в Африці спричинили **деколонізацію** — *перетворення колишніх європейських колоній на незалежні держави*. Що спричинило деколонізаційні процеси? Передусім **послаблення метрополій** (Велика Британія, Франція, Бельгія, Португалія), для яких часто бунтівні колонії ставали додатковим тягарем. Колоніалізм себе історично вичерпав. Сировина з віддалених територій вже не відігравала визначальної ролі для господарств європейських держав, оскільки ключове значення отримали технології. У колоніях сформувалася власна національна еліта, представники якої здобули якісну освіту в метрополіях і стали претендувати на керівну роль у себе вдома.

Деколонізація Африки тривала в основному із середини 1950-х до середини 1970-х років і часто затьмарювалась насильством, політичними заворушеннями та повстаннями. Наприклад, Франція втягнулася в затяжну й кровопролитну **війну в Алжирі (1954–1962)**. Алжир для французів мав як символічне (найстарша французька колонія), так і практичне значення (територія багата на нафту). Натомість Франція у 1956 р. відмовилася від протекторату над Марокко і Тунісом. Таким чином, **розпад колоніальних імперій розпочався з Північної Африки**.

Початком системної деколонізації Британської імперії можна вважати 1957 р., коли незалежність від Лондона здобула Гана — перша африканська країна на південь від Сахари. Прем'єр-міністр Великої Британії Гарольд Макміллан у лютому 1960 р. виголосив свою знамениту промову «Вітер змін», підкресливши, що «*над континентом віє вітер змін, і Британія мусить на це зважати*». Британський прем'єр хотів уникнути колоніальних воєн, на зразок тих, які провадила Франція в Алжирі чи Індокитаї. Відтак деколонізація Великої Британії відбувалася відносно швидко і мирно.

*Країни Африки та періоди
проголошення незалежності*

У Декларації ООН 1960 р. про надання незалежності колоніальним країнам і народам було зазначено, що колоніальна експлуатація є запереченням прав людини і влада повинна бути передана поневолею народам. Знаковим для Африканського континенту став **1960 рік**, названий згодом «**роком Африки**», оскільки саме тоді **17 колишніх колоній європейських держав** здобули незалежність (серед них Камерун, Конго, Кот-д'Івуар, Мавританія, Мадагаскар, Нігерія,

Сенегал тощо). Найдовше утримувала свої колонії Португалія, однак в результаті «революції гвоздик» 1974 р. і вона була змушена відмовитися від володіння Анголою, Мозамбіком, Кабо-Верде (Острови Зеленого Мису). Нарешті, у 1990 р. Південно-Африканська Республіка погодилась надати незалежність **Намібії** — останній великій колонії на континенті.

З якими труднощами зіткнулися новоутворені держави? Труднощі були різноплановими: 1) відсутність досвіду самостійного управління (звідси нестабільність політичних режимів, військові перевороти, авторитарні тенденції); 2) побудова африканських економік так, щоб вони приносили максимальну користь колонізаторам (у результаті нерозвиненість промислового сектору, потреба в інвестиціях, бідність, корупція); 3) наявність кордонів без врахування етнонаціональних особливостей (етнічні та мовні групи могли бути розділені між сусідніми державами і це призводило до воєн); 4) втягнення молодих держав у перипетії «холодної війни» та зміна балансу сил у структурі ООН (якщо в 1946 р. в ООН було 35 держав-учасниць, то в 1970 р. — 127). Часто африканські країни озвучували свою прихильність до США чи Советського Союзу, щоб отримати від них матеріальну підтримку.

Міркуємо і діємо!

1. Який рік і чому називають «роком Африки»? 2. Які чинники зумовили розгортання процесу деколонізації Африки? 3. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає відмінність у ставленні Франції та Великої Британії до процесу деколонізації.

21. 2. Що привело до краху апартеїду?

Упродовж майже пів століття відносини між білою меншістю і чорношкірою більшістю Південної Африки визначала **система апартеїду (1948–1994)**. Ця політика санкціонувала **расову сегрегацію та економічну дискримінацію чорношкірих південноафриканців**. З чого все почалося? Через потребу більшої кількості робочих рук на

промислових підприємствах Південно-Африканського Союзу (ПАС) до великих міст рушила велика кількість чорношкірих робітників. Невдовзі з ними стали пов'язувати погіршення криміногенної та соціальної ситуації (наприклад, нестачу доступного житла). Унаслідок виборів 1948 р. до влади в ПАС прийшла Національна партія на чолі з Даніелем Маланом. Саме за його прем'єрства було закладено основи апартеїду як державної системи. Зокрема, 1949 р. був ухвалений **Закон про заборону змішаних шлюбів**, а рік по тому — **Закон про реєстрацію населення**. Кожен мешканець ПАС зобов'язувався зареєструватися в спеціальному Бюро расової класифікації як представник однієї із трьох груп: **білі, кольорові (змішані) і чорні**. Пізніше додали ще четверту категорію — **азійську**. Тож політичні права і соціальний статус громадян безпосередньо залежав від місця в расовій ієрархії. Расова сегрегація існувала в громадських приміщеннях, у транспорті, в освіті, у володінні землею та веденні бізнесу. Щоб запобігти появі темношкірих на території для білих, уряд посилив пропускний режим. Водночас уряд відновив плеємні організації чорношкірих африканців (банту) і створив 8 (згодом 10) **бантустанів** — *своєрідних резервацій для чорношкірих*. Чорношкірі були позбавлені південноафриканського громадянства і у такий спосіб вилучені з політичного життя ПАС, перейменованого 1961 р. на Південно-Африканську Республіку (ПАР).

У ПАР існувала опозиція до апартеїду: групи чорношкірих африканців за підтримки білих активістів проводили демонстрації, а інколи вдавалися й до насильницьких протестів. Расова сегрегація отримала міжнародний осуд, зокрема, у **1973 р. Генеральна Асамблея ООН засудила апартеїд**. У 1985 р. Велика Британія та США запровадили вибіркові економічні санкції проти Південної Африки. У відповідь на цей тиск південноафриканський уряд частково скасував окремі обмеження. Однак фундаментальні зрушення відбулися за президентства **Фредеріка де Клерка (1989–1994)**, який **скасував більшість обмежень апартеїду**. До цього спонукали й нові міжнародні реалії: з розпадом Советського Союзу ПАР перестала бути для західних держав оплотом боротьби з комунізмом на Африканському континенті. Конституція 1993 р. надала виборчі права чорношкірим та іншим расовим групам. У **1994 р. першим темношкірим президентом ПАР став борець з апартеїдом, правозахисник Нельсон Мандела (1994–1999)**. За політичну діяльність, яку потрактували терористичною, у 1962 р. його засудили до пожиттєвого ув'язнення. Спершу Мандела був прихильником ненасильницької боротьби, очевидно, під впливом ідей Махатми Ганді, проте, розчарувавшись в їх ефективності, очолив збройний спротив. Через 27 років, за президенства Ф. де Клерка, його звільнили з тюрми. Мандела з цього приводу зазначав: *«Справжні лідери повинні бути готові жертвувати усім заради свободи своїх людей»*. У 1993 р. за правозахисну діяльність Н. Манделі вручили Нобелівську премію

миру. Таким чином, події 1990–1994 рр. ознаменували кінець апартеїду в ПАР. На початку ХХІ ст. незалежні правозахисні організації стали фіксувати в ПАР випадки дискримінації білих південноафриканців — нащадків нідерландських і німецьких колоністів.

Нельсон Мандела,
2000 рік

Стадіон «Нельсон
Мандела Бей», Порт-
Елізабет, Південна
Африка, 2009 рік
<https://cutt.ly/Bec1UytR>

Міркуємо і діємо!

1. Визначте хронологічні межі та причини розгортання політики апартеїду в ПАР. **2.** Пригадайте значення понять «сегрегація», «резервації». **3.** Поясніть, чому, на вашу думку, на зміну дискримінації чорношкірого населення в ПАР приходить обмеження прав білих південноафриканців.

21. 3. Які особливості розвитку країн Африки на зламі ХХ–ХХІ ст.?

Нині Африка — це континент, що динамічно розвивається, але характеризується наявністю багатьох проблем. У чому полягає потенціал континенту? Передусім це людський капітал та природні ресурси (40 % світових запасів золота, 90 % — платини). На 54 африканські країни припадає 17 % населення земної кулі (1,5 млрд осіб), а вік половини його населення — менше двадцяти років. За винятком декількох країн Північної і Західної Африки, держави континенту мають менш розвинені економіки. Унаслідок урбанізаційних процесів чисельність міських жителів сягнула 40 %, що штовхає до модернізації повсякденного життя (станом на 2021 р. понад 43 % африканців мали доступ до мережі «Інтернет»). Від 1960 р. частка сільського господарства у ВВП у середньому скоротилася до 41 % (на Півночі — до 9 %, але є країни, де цей відсоток становить і 80 %).

У 2019 р. почала функціонувати Африканська континентальна зона вільної торгівлі, у якій задіяно 53 із 54 країн (за винятком Еритреї). Офіційна мета Африканського союзу — створення до 2063 р. єдиного економічного і політичного об'єднання. Серед зовнішніх партнерів африканських країн зростає роль Китаю та Індії; традиційно, помітну роль у регіоні відіграють Велика Британія, США та ЄС. Водночас Росія є одним із найбільших поставників озброєння до африканських країн, продаючи його різним ворогуючим угрупованням. Російські приватні військові компанії також беруть участь у внутрішньодержавних конфліктах на території Африки, головно з метою контролю над видобутком дорожніх металів (Мозамбік, ЦАР, Судан).

Країни Африки вирізняє політична нестабільність. Основними причинами конфліктів є **боротьба за ресурси, прикордонні суперечки, втручання зовнішніх сил**. Кількість «сірих зон», не контрольованих урядовими силами, достатньо велика. Посилення конфліктів і насильства в регіоні негативно впливає на суспільний прогрес. Однією з найтрагічніших сторінок історії Африки стали міжетнічні конфлікти. Наприклад, у **1994 р. в Руанді відбувся геноцид, вчинений представниками хути відносно народу тутсі**. Загалом, загинуло бл. 800 тис. осіб, а бл. 2 млн вимушено покинули країну. Міжнародний трибунал із злочинів у Руанді засудив до довічного ув'язнення колишнього прем'єр-міністра країни Жана Камбанду, але багато винуватців залишилися непокараними.

Табір біженців для руандійців у Кімбумбі, східний Заір (нинішня Демократична Республіка Конго), після геноциду в Руанді, 1994 рік

Які ще проблеми сьогодні постають перед Африкою? Передусім це несприятливі кліматичні зміни, а як наслідок — опустелювання, стихійні лиха, дефіцит води і продуктів харчування. Гострими є проблеми, пов'язані з порушенням прав людини, розгулом злочинності, поширенням різноманітних хвороб, загрозами тероризму.

Міркуємо і діємо!

1. Які проблеми породжує нерівномірність економічного розвитку країн Африки? 2. Якими є інтереси США, ЄС та Росії на теренах Африки? 3. Визначте основні причини політичної нестабільності на африканському континенті.

Уривок із книжки Войцеха Тохмана «Сьогодні ми намалюємо смерть», переклад з польської. — Київ: Човен, 2023. С. 10:
«Книжки, міжнародні звіти та гугл підказують мені, що ця гордовита країна в Центральній Африці завбільшки в одне польське воєводство (хтось назвав Руанду кишеньковою державою) налічує десять мільйонів людей. Більшість із них живе в селах... Промисловості — жодної. Безробіття — у деяких місцях сягає навіть вісімдесяти відсотків. Бюджет держави — здебільшого спирається на закордонну допомогу. Кожна третя людина живе тут за менш ніж долар на день. Кожному другому — менше п'ятнадцяти років. Середня тривалість життя — п'ятдесят. Смертність новонароджених: сто на тисячу народжених».

Запитання: З якими проблемами стикається Руанда сьогодні? Що, на вашу думку, гальмує господарський розвиток країни?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1960 р. — 17 країн Африки стали незалежними

1990–1994 рр. — кінець апартеїду в ПАР

1994–1999 рр. — президентство Нельсона Манделі в ПАР

7 квітня — день пам'яті жертв геноциду народу тутсі 1994 року в Руанді

1959–1961 рр. — діяльність Української робітничо-селянської спілки

1991–1994 рр. — президентство Леоніда Кравчука в Україні

1994 р. — дострокові вибори до Верховної Ради України

1994–1999 рр. — президентство Леоніда Кучми в Україні

5 грудня 1994 р. — підписано Будапештський меморандум між Україною, США, Росією та Великою Британією

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/xwNz8Ke8>

Зура Карухімбі —
рятівниця тутсі

Корисна гра:

<https://cutt.ly/oec1I4LI>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «деколонізація». 3. У зошиті складіть опорну схему, де відобразить інтереси провідних країн світу щодо Африканського континенту. 4. Розкажіть про труднощі, з якими зіткнулися держави Африки після проголошення незалежності. 5. Проаналізуйте розгортання політики апартеїду та її крах. 6. Зіставте й порівняйте позиції метрополій щодо надання незалежності африканським колоніям. 7. Визначте потенціал та проблеми країн Африканського континенту.

§ 22. Країни Латинської Америки

Чи знаєте ви, що...

... у 2010 році в Бразилії проголошено 24 серпня національним Днем української громади, а в 2021 році українську мову оголосили офіційною мовою бразильського муніципалітету Прудентополіс;

... за час правління на Кубі Фіделя Кастро у США змінилося десять президентів.

22. 1. Якими були особливості розвитку Латинської Америки?

Латинська Америка

Значна частина історії Латинської Америки ХХ ст. характеризувалася **політичною нестабільністю, частими змінами урядів та військовими переворотами** (лише за 1945–1970 роки сталося 75 військових переворотів). Регіон не постраждав у роки Другої світової війни, що підсилило очікування на стабільний економічний розвиток. Економіка й справді зростала (найшвидше в Аргентині, Бразилії, Мексиці), але повільніше, ніж у більшості країн Європи чи Східної Азії, тоді як розрив у доходах на душу населення збільшився. Найбідніші країни Західної Європи мали більший дохід на душу населення, ніж найбагатші країни Латинської Америки. Промисловість була розвинута слабо, а в сільському господарстві залишався **латифундизм** — *система великих земельних володінь (латифундій)*. Перед латиноамериканськими країнами постав виклик — знайти свою нішу в глобальній економіці. Наприклад, Колумбія стала другим у світі експортером квітів, але водночас відігравала провідну роль у незаконній торгівлі наркотиками. Основним торговим партнером, джерелом позик, грантів й інвестицій майже для всіх країн регіону залишались США. Тож немає нічого дивного, що в «холодній війні» більшість латиноамериканських країн стали на бік Заходу. Спроби ж встановлення прокомуністичних режимів придушувалися: десь успішно, як у Гватемалі та Нікарагуа, або невдало, як на Кубі.

У вересні 1947 р. в Ріо-де-Жанейро було підписано Між-американський договір про взаємну оборону («пакт Ріо-де-Жанейро»), а 1948 р. створено **Організацію Американських Держав (ОАД)**. Задекларована мета ОАД, до якої увійшло 35 країн, включно зі США й Канадою, полягала в запобіганні конфліктам та мирному їх вирішенні на американському континенті. Президент США Дж. Кеннеді у 1961 р. ініціював програму «**Альянс заради прогресу**», покликану сприяти економічному розвитку та поширенню демократії в регіоні.

Економічні негаразди нерідко слугували джерелом суспільного невдоволення. Відтак країни Латинської Америки час від часу впадали в історичні крайнощі — встановлювали праві військові диктатури або ліві політичні режими. Основна причина запиту на «сильну руку» полягала в бажанні населення приборкати свавілля влади і латифундистів, а також побороти тотальну корупцію.

Хуан Домінго Перон
і Ева Перон,
1950-1952 роки

В Аргентині по війні до влади прийшов полковник Хуан Перон (1946–1955; 1973–1974). Він установив авторитарний режим, пізніше названий перонізмом, або хустисіалізмом (*justicia* — «справедливість» та *socialism* — «соціалізм»), який розглядали як альтернативу соціалізму і капіталізму. По суті, це був каудилізм (вождизм), який прикривався демократичною конституцією. Помітну роль у суспільно-політичному житті держави в той час відігравала дружина Х. Перона — Ева (Евіта), яку сприймали як «символ захисту пригноблених». Незадовго до її смерті аргентинський парламент надав їй титул «духовної лідерки нації». Евіта як особистість не лише затьмарила славою свого чоловіка, а й

привернула увагу митців, зокрема кінематографістів (як приклад, фільм Алана Паркера «Евіта», де головну роль зіграла Мадонна).

Аналоги перонізму, з більшими чи меншими домішками популізму, траплялись і в інших країнах Латинської Америки. Такими, зокрема, були режим Жетуліо Варгаса в Бразилії (1951–1954) та Переса Хіменеса у Венесуелі (1952–1958), для яких характерні націоналізм і патерналізм («батьківська» політика держави стосовно своїх громадян, коли влада сама визначає, що потрібно для блага народу). Один із найжорстокіших диктаторських режимів існував у Домініканській республіці, його очільником три десятиліття був Рафаель Трухільйо. Репресивний характер політики був властивий і режимові Альфредо Стресснера (1954–1989) у Парагваї. До початку 1980-х років демократично обрані цивільні уряди діяли лише в Колумбії, Венесуелі, Коста-Ріці та Мексиці. Проте впродовж 1980–1990-х років у країнах Латинської Америки відбувся поступовий перехід до більш демократичних систем із багатопартійними виборами. Що привело до цього? Передусім це економічні проблеми та глобальні тенденції з демократизації і розпаду диктатур на зразок Советського Союзу.

Міркуємо і діємо!

1. Які чинники зумовлювали політичну нестабільність в Латинській Америці після Другої світової війни?
2. Поміркуйте, за яких умов у суспільстві може виникати запит на «сильну руку» нової влади.
3. Укладіть перелік особливостей політичного та економічного розвитку країн латиноамериканського регіону.

22. 2. Як відбувалася і до чого призвела революція на Кубі?

За більшістю соціальних і економічних показників Куба до середини ХХ ст. була однією з найрозвиненіших країн Латинської Америки. Однак у післявоєнний період вона постраждала від економічної кон'юнктури та **корумпованої політичної диктатури Фульхенсіо Батісти (1940–1944; 1952–1959)**. США пильно стежили за ситуацією на Кубі й відмовилися від підтримки режиму Батісти. Власне, корупція і зловживання влади на Кубі призвели до революції. Боротьба проти авторитарного режиму Батісти розпочалася майже відразу після його другого приходу до влади. Невелика група опозиціонерів, очолювана молодим революціонером, правником за освітою Фіделем Кастро, 26 липня 1953 р. атакувала казарми Монкада в місті Сантьяго-де-Куба. Цю подію вважають початком **Кубинської революції (1953–1959), а фактично громадянської війни**. Повстанці були вщент розгромлені, а їхній очільник отримав 15 років ув'язнення (звільнений, однак, через два роки за амністією). Опинившись на деякий час у Мексиці, Ф. Кастро познайомився з

аргентинським радикалом, лікарем Ернестом Че Геварою, з яким створили опозиційний «Рух 26 липня». Восени 1956 р. Ф. Кастро з одностумцями повернулися на Кубу. Збройна боротьба проти режиму Батісти завершилася 1 січня 1959 р. перемогою революціонерів.

Спершу відносини нового кубинського уряду зі США не віщували проблем. Щобільше, Ф. Кастро відмежувався від комуністичного руху. Проте вже в травні 1959 р. на Кубі ухвалили Закон про аграрну реформу, у результаті чого відбулася націоналізація земель іноземних власників. Невдовзі націоналізація зачепила промисловість і банківську галузь. Такі кроки завдали збитків американським компаніям і погіршили відносини Гавани з Вашингтоном. Паралельно **Ф. Кастро почав зближення з совєтами**, що відверто обурило США. Советський Союз став надавати всебічну підтримку новому союзникові (до прикладу, совети купляли більшу частину кубинської цукрової тростини — стратегічного товару для Сантьяго). **Зваживши на потенційні вигоди від союзу з Москвою, Кастро постфактум проголосив революцію на Кубі «соціалістичною»**. У відповідь американська сторона не обмежилась накладенням на країну торговельного ембарго, а розірвала 1961 р. з нею дипломатичні відносини. Тоді ж американський спецназ провів невдалу військову операцію на Кубі, метою якої було усунення від влади Ф. Кастро. У 1962 р. Куба опинилася в епіцентрі міжнародної кризи, яка ледь не призвела до збройного зіткнення між США і Советським Союзом, а відтак і ядерної війни. *Пригадайте з вивченого у §5.3, що спричинило Карибську кризу і чим вона закінчилася.*

«Мені болить від цього більше, ніж тобі!», Микита Хрущов у ролі дантиста «виймає» ракети з рота Фіделя Кастро, карикатура Вольтмана, 30 жовтня 1962 року

Результати конфлікту навколо Куби в 1962 р. змусили американську сторону відмовитися від ідеї силою повалити революційний режим неподалік своїх кордонів. Американське втручання лише зміцнило режим Кастро й спровокувало репресії проти його опонентів. Особливою жорстокістю відзначався Че Гевара, який особисто брав участь у катуваннях і розстрілах політичних опонентів. Куба вважалася зразком у всій Латинській Америці для лівих політичних сил, котрі закликали побороти соціальну нерівність. Країна досягла значних успіхів у галузі охорони здоров'я та освіти, щоправда, високою ціною. Експропріація більшості приватних підприємств разом із диктатурою змусили багатьох представників середнього та великого бізнесу виїхати з країни. Це все позначилося на господарському стані. Падіння економіки компенсувала советська допомога.

Коли розпався Советський Союз, Куба втратила свого головного союзника. Після скорочення зовнішньої допомоги від Москви зріс дефіцит багатьох товарів, а ВВП обвалився на 30 %. Від повного економічного краху Кубу врятувала багата на нафту дружба Венесуела. Проте кубинська економіка потребувала кардинальних реформ. Новий етап в історії Куби розпочався в лютому 2008 р., коли Ф. Кастро заявив про свою відставку з посади голови Державної ради і головнокомандувача армії, й передав владні повноваження своєму братові Раулю. У 2019 р. на Кубі була ухвалена нова Конституція, у якій, однак, і надалі закріплена керівна роль компартії. Проте важливими змінами стали відмова від курсу на побудову соціалізму, дозвіл на підприємницьку діяльність і впровадження поста президента, якого можна обирати не більше ніж на два п'ятирічні терміни.

Міркуємо і діємо!

1. Визначте причини розгортання революції на Кубі. 2. Як і чому Советський Союз сприяв зміцненню режиму Фіделя Кастро? 3. Чому, на вашу думку, Кубу наділяють водночас епітетами «острів свободи» і «заповідник комунізму»?

22. 3. У чому особливості режиму Авґусто Піночета в Чилі?

Класичним прикладом пошуку оптимального шляху розвитку держави в Латинській Америці є історія Чилі. У 1970 р. на президентських виборах, набравши лише трохи більше третини голосів виборців, переміг лідер Соціалістичної партії Сальвадор

Альенде (1970–1973), який задекларував **«чилійський шлях до соціалізму»**. У своїх намірах він отримав моральну (і не лише) підтримку Куби та Советського Союзу. Зважаючи на це, Державний секретар США Генрі Кіссинджер риторично запитував: *«Я не розумію, чому ми повинні байдуже дивитися, як через безвідповідальність власного народу країна перетворюється на комуністичну?»* Започатковані в Чилі перетворення були популістськими й невдовзі призвели до падіння і так невисокої суспільної підтримки С. Альенде.

Військові, очолювані головнокомандувачем збройних сил країни генералом **Августо Піночетом, 11 вересня 1973 р.** здійснили державний переворот. Спершу А. Піночет просто залишався главою військової хунти, проте вже за рік без усіляких виборів проголосив себе президентом Чилі (1974–1990). Усі політичні партії були заборонені, розпочалося переслідування і знищення опонентів режиму. Свої дії А. Піночет тлумачив такими словами: *«Демократію потрібно час від часу купати в крові, щоб вона залишалася демократією»*. Систематичне порушення прав людини викликало осуд міжнародної спільноти, згодом у Гельсінкі створено Міжнародну комісію з розслідування злочинів чилійської військової хунти.

Досягнувши радикальними методами політичної стабільності, А. Піночет вдався до реформування економіки. **Господарські реформи в Чилі пов'язані з діяльністю американських фахівців-неолібералів Чиказької економічної школи.** Звідси денаціоналізація під гаслом *«Чилі — країна власників, а не пролетарів»*. Політика *«відкритих дверей»* та обмеження ролі держави в економічних процесах сприяла притоку інвестицій. Велику увагу було приділено експортним галузям виробництва. За певний час одна з найбідніших країн континенту перетворилася на економічно міцну державу.

На зламі 1970–1980-х років стали помітні спроби лібералізувати чилійський військовий режим. Зокрема, 1980 р. ухвалено нову Конституцію, а наступного року А. Піночета обрано президентом на загальних виборах. Таким чином, діючий режим був **плебісцитарно легітимізований і набув рис «обмеженої демократії»**. Якщо 1978 р. більшість чилійців на референдумі підтримали курс А. Піночета, то вже за десять років висловилися за перехід влади до цивільних політиків. Відтак 1990 р. Піночет передав повноваження демократично обраному президентові, християнському демократу Патрісію Айлвіну (1990–1994). Генерал прокоментував це словами: *«Слабкий завжди дає дорогу сильному, і лише найсильніший — дає дорогу всім»*. Так у країні було встановлено режим ліберальної демократії. Ще певний час А. Піночет зберігав за собою посаду командувача сухопутних військ, а згодом став *«довічним сенатором»*. Перебуваючи у відставці, Піночет став фігурантом розслідувань, пов'язаних з порушеннями прав людини в Чилі. Досі чилійське суспільство розділене в оцінці цього політичного діяча: одні вважають його диктатором, інші — рятівником нації.

1. До яких дій вдався Августо Піночет для забезпечення політичної стабільності та економічних реформ? 2. Поміркуйте, чи виправданою була модернізація країни такою ціною? 3. Чому чилійська військова диктатура була успішнішою за інші подібні режими в Латинській Америці?

22. 4. Перед якими викликами постали латиноамериканські держави в першій чверті ХХІ ст.?

На зламі ХХ–ХХІ ст. країни регіону зіткнулися з економічними труднощами, спричиненими як зовнішніми, так і внутрішніми обставинами. Найвищий рівень ВВП фіксувався в Чилі, найнижчий — у Гондурасі. **Латиноамериканські демократії були політично менш вразливими до економічних негараздів, ніж диктатури.** Чому? Тому що демократичні уряди, які втрачали довіру, змінювалися у результаті виборів, тоді як диктаторські режими падали під тиском народного невдоволення чи військових переворотів. Траплялися й випадки зовнішнього втручання задля зміни урядів. Наприклад, **США допомогли усунути військовий режим на Гаїті в 1994 р.**, де інститути громадянського суспільства були особливо слабкими й не могли протистояти диктатурі. Інколи й демократично обрані президенти зловживали владою, щоб зміцнити свої позиції (Перу, Аргентина, Бразилія). **На зламі тисячоліть найбільш проблемною країною з політичного погляду була Колумбія**, де демократичний уряд втратив контроль над значною частиною території. Наркоторговці та партизанські воєнізовані формування контролювали цілі райони.

Президентки Чилі та Аргентини Мішель Бачелет (праворуч) та Крістіна Фернандес (ліворуч), світлина Президентства аргентинської нації, 2009 рік

У країнах Латинської Америки відбувся т. зв. **«лівий поворот»**, коли до влади приходили ліві та лівоцентристські уряди (наприклад, Венесуела, Нікарагуа, Болівія). Уперше в історії Болівії на пост президента в грудні 2005 р. був обраний індіанець, потомок інків, Ево Моралес. У першій чверті ХХІ ст. в багатьох країнах регіону до влади прийшли екстравагантні популісти на зразок президента Аргентини Хав'єр Мілей (від грудня 2023 року).

На початку ХХІ ст. населення Латинської Америки та Карибського басейну становило понад 550 млн осіб, причому близько чотирьох п'ятих населення проживало в містах. Із соціально-економічною модернізацією змінилися й гендерні відносини. **Роль жінок у політичному житті зростає: від надання їм виборчого права —**

до державного лідерства. Жінки посідали президентські посади в Аргентині — Крістіна Фернандес (2007–2015), Чилі — Мішель Бачелет (2006–2010; 2014–2018), Коста-Рики — Лаура Чинчілья (2010–2014), Бразилії — Ділма Русеф (2011–2016) та ін. Спокійному розвитку країн Латинської Америки шкодять територіальні суперечки: між Перу і Еквадором, Венесуелою і Гаяною, Болівією і Чилі. Конфліктам покликані запобігати міждержавні об'єднання, на зразок ОАД чи економічного союзу МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилія, Парагвай, Венесуела, Уругвай), який охоплює 60 % території Латинської Америки і дає половину ВВП регіону.

Міркуємо і діємо!

1. Які політичні режими легше переживали періоди економічних труднощів? Чому? 2. Що свідчить про соціально-економічну модернізацію в регіоні? 3. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає роль міждержавних об'єднань.

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Сергія Плохія «Ядерне безумство. Історія Карибської кризи». — Харків: КСД, 2023. С. 28–29: «Кубинська революція перемогла, але що це означає, не розуміли до кінця ні її лідери, ні її прихильники та противники — і на Кубі, і за кордоном.

У перший рік правління Кастро зросли прямі американські інвестиції на острові, однак ситуація швидко змінилася, коли уряд узявся за дуже потрібну аграрну реформу... Під час візиту до США на запрошення Американського товариства редакторів газет у квітні 1959 року Кастро виступив із заявою, у якій дистанціювався від комунізму. «Я знаю, що про нас думає світ: що ми комуністи. І, звісно, я дуже чітко заявив, що ми не комуністи; дуже чітко». Однак ситуація дуже швидко змінювалася. У лютому 1960 року Кубу відвідав один із головних радників Микити Хрущова — старий більшовик і досвідчений політик Анастас Мікоян. Він переконав керівника в Москві надати молодому революційному режиму економічну допомогу. У травні Хрущов виступив із публічною заявою, погрожуючи Сполученим Штатам ядерною зброєю через незалежність Куби».

Запитання: Як ви гадаєте, чому Ф. Кастро обрав курс на побудову соціалізму / комунізму? У чому прорахувалися США в ситуації щодо Куби?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1953–1959 рр. — Кубинська революція

1953–1957 рр. — Олексій Кириченко
був Першим Секретарем ЦК КПУ

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/fwNQA500>

Евіта Перон

Корисна гра:

<https://cutt.ly/Uec10Ef4>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «сильна рука» влади. 3. Обчисліть тривалість правління на Кубі Фіделя Кастро. Зіставте її з часом і тривалістю інших авторитарних або тоталітарних режимів Латинської Америки чи світу. Візуалізуйте обчислення за допомогою графіка, діаграми, таймлайну чи іншим способом. 4. Визначте особливості соціально-економічного та політичного розвитку однієї з країн Латинської Америки (на вибір). 5. Сформулюйте тричотири виклики, які постали перед латиноамериканськими державами в ХХІ ст. 6. Укладіть і систематизуйте за країнами або за десятиліттями «каталог» понять і цитат, за допомогою яких можна актуалізувати доповідь про економічне та політичне становище в латиноамериканському регіоні.

Узагальнення розділу 4 «РОЗПАД КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ. КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ, ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ»

деколонізація	рух Неприєднання	Токійський процес	«нафтовий шок»	маоїзм
«японське економічне диво»	«південнокорейське економічне диво»	рік Африки	«східноазійські тигри»	Держава Палестина
«Арабська весна»	«курс трьох червоних знамен»	Талібан	хунвейбіни	«біла революція»
ісламська революція	Велика пролетарська культурна революція		ісламський фундаменталізм	«Вітер змін»
інтіфада	чотири модернізації «Пекінської весни»		«шестиденна війна»	Багдадський пакт
моджахеди	Організація Американських Держав	ХАМАС	Кубинська революція	апартеїд
латифундизм	«П'ять принципів мирного співіснування»	ЦАХАЛ	«близькосхідна проблема»	війна Судного дня
хустисіалізм	«лівий поворот»	КНДР	патерналізм	геноцид у Руанді
Фідель Кастро	«близькосхідна проблема»	Мао Цзедун	Нельсон Мандела	1947
Ден Сяопін	Ґолда Меїр	Хірохіто	Індіра Ганді	1948
2014	1958–1962	1960	2010–2011	1994
1978–1979	1966–1976	Іділ	1953–1959	ОВП

Назвіть:

- час «холодної війни», Берлінської і Карибської криз, війн у Кореї, В'єтнамі, Афганістані, проведення Гельсінської конференції.

Поясніть:

- *поняття*: «багатополярний світ», «Балканська криза», «Берлінська криза», «гібридна війна», «Карибська криза», «концепція русского міра», «міжнародний тероризм», «нове політичне мислення», «рашизм», «розрядка»;
- *причини, ознаки, динаміку та наслідки* «холодної війни», міжнародного тероризму; політики розрядки, Гельсінської конференції; імперської зовнішньої політики Російської Федерації та політики «умиротворення» агресора.

Зробіть:

- *використайте* мапу як джерело інформації про події «холодної війни»: Берлінську кризу, Карибську кризу, війну в Кореї, В'єтнамі, в Афганістані, Балканську кризу, війну в Україні, сучасну геополітичну ситуацію у світі;
- *поясніть* вплив Гельсінської конференції на міжнародні відносини на зламі XX–XXI ст.; процеси переходу від біполярності до багатополярного світу; вплив «нового політичного мислення» та розпаду СРСР на міжнародні відносини кінця XX — першої чверті XXI ст.;
- *схарактеризуйте* Берлінську кризу, війну в Кореї, Карибську кризу, війни у В'єтнамі та Афганістані як прояви загострення міжнародних відносин в умовах «холодної війни»;
- *визначте* характер російсько-української війни.

Підготуйте матеріали для практичних занять:

- ✓ Міжнародні відносини другої половини XX — початку XXI ст.: точки перетину інтересів.
- ✓ Демонтаж результатів періоду «розрядки»: причини і наслідки.
- ✓ Рашизм проти системи міжнародної безпеки і сучасного світоустрою.

Узагальнення
«Поняття-визначення»

<https://cutt.ly/8ec1PkGm>

Узагальнення
«Дати-події»

<https://cutt.ly/2ec1PEdy>

Узагальнення
«Події-послідовність»

<https://cutt.ly/fec1PKIK>

§ 23. Від розрядки в «холодній війні» до пошуків нових моделей світоустрою

Чи знаєте ви, що...

... замах на Всесвітній торговий центр 11 вересня 2001 року спричинив більше жертв та матеріальних втрат, ніж будь-який інший теракт в історії;

... упродовж 2013 року Україна вперше головувала в ОБСЄ.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Міжнародний тероризм — політика, що ґрунтується на системному застосуванні терору у світовому масштабі (викрадення і вбивства людей, руйнування інфраструктури) з боку терористичних угруповань / держав, метою якої є дезорганізація державного управління, внесення хаосу в суспільне життя заради досягнення власних цілей.

Розрядка — період зменшення напруги і протистояння між країнами Заходу та соцтабору під час «холодної війни» у 1970-х роках.

23. 1. Що привело до розрядки міжнародної напруги? Які питання вирішувала Нарада з безпеки і співробітництва в Європі?

Прояви міжнародної напруженості від початку «холодної війни»

1945	— перші прояви розбіжностей між союзниками антигітлерівської коаліції на Ялтинській та Потсдамській конференціях, «справа Гузенка».
1946	— «довга телеграма» Джорджа Кеннана; — фултонська промова В.Черчилля.
1947	— «доктрина Трумена» про стримування комунізму; — започатковано «план Маршалла».
1948	— перша Берлінська криза, советська блокада Західного Берліна, повітряний міст, утворення ФРН і НДР.
1949	— створено Північноатлантичний альянс (НАТО).
1955	— створено Організацію Варшавського договору (ОВД).
1950–1953	— Корейська війна.
серпень 1961	— друга Берлінська криза, будівництво Берлінського муру.
жовтень 1962	— Карибська криза.
1954–1975	— В'єтнамська війна.
1979–1989	— советська війна в Афганістані — один з етапів громадянської війни в Афганістані.
1991–2008	— Балканська криза (від початку розпаду СФРЮ до проголошення незалежності Косово).
2001–2021	— збройний конфлікт на території Афганістану між Міжнародними силами сприяння безпеці під проводом НАТО та ультрарадикальним ісламістським рухом Талібан.

В історії «холодної війни» траплялися як періоди загострення, так і певної розрядки у відносинах. Так, наприклад, після смерті в 1953 р. Й. Сталіна окресилися ледь помітні контури ослаблення напруги в міжнародних відносинах. З відходом у небуття диктатора в московській партійній верхівці розгорнулася боротьба за владу, унаслідок чого зменшилась агресивність советського зовнішньо-політичного курсу. Вираженням готовності до пошуку порозуміння став **Женевський саміт 1955 р.** — зустріч у Швейцарії президента США Д. Ейзенхауера, прем'єр-міністра Великої Британії Е. Ідена, голови Ради Міністрів СРСР М. Булганіна, прем'єр-міністра Франції Е. Фора. Учасники саміту вперше після Потсдамської конференції 1945 р. обговорили питання міжнародної безпеки і політики роззброєння. Та, як ми уже знаємо, буквально через рік Суецька криза та придушення советами Угорської революції нівелювали спроби порозуміння.

У першій половині 1960-х років відбулося відразу кілька визначальних конфліктів «холодної війни» (друга Берлінська криза, Карибська криза), що загрожували перерости в глобальне протистояння. Однак виснажлива для економік гонка озброєнь, досягнення ядерного паритету двох наддержав, советсько-китайський розкол і невдачі США у В'єтнамській війні підштовхнули опонентів до розрядки міжнародної напруги. Попередні угоди щодо озброєнь, зокрема Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою 1963 р. та Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., заклали підґрунтя пізнішої розрядки. У травні 1972 р. президент США Річард Ніксон зустрівся в Москві із советським генсеком Л. Брежнєвим. Лідери двох наддержав підписали угоди про обмеження стратегічного озброєння (ОСО-1) та про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО). У спільній заяві сторони відмовилися від застосування сили і визнали, що не прагнуть до знищення одна одної.

Ще одним проявом розрядки міжнародної напруги стала нормалізація відносин між ФРН і НДР — результат «**нової східної політики**» західнонімецького канцлера Віллі Брандта. Підписання у вересні 1971 р. чотиристоронньої угоди між Советським Союзом, США, Великою Британією і Францією — Угоди про Західний Берлін зняло напругу навколо берлінського питання. Обидві німецькі держави у вересні 1973 р. одночасно стали членами ООН. У рамках «**нової східної політики**» відбулася й нормалізація відносин ФРН з сусідами — Чехословаччиною і Польщею.

Найважливішою складовою розрядки стала Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ; 1972–1975), покликана сприяти побудові єдиної, мирної, демократичної Європи. Останній етап НБСЄ відбувався в Гельсінкі (Фінляндія). Тридцять три країни Європи (без Албанії), а також США і Канада 1 серпня 1975 р. підписали Заключний акт НБСЄ. Гельсінський акт став вершиною

дипломатичного компромісу, у якому **вдалося поєднати безпекові та гуманітарні питання**. Москва наполягала на визнанні західними державами територіальних змін, які сталися у Європі внаслідок Другої світової війни. Країни Заходу натомість вважали центральними питання дотримання прав людини. Зрештою, підсумковий документ поєднав у собі побажання двох сторін — питання європейської безпеки, співробітництва в галузі економіки, науки, техніки, охорони навколишнього природного середовища, вільний обмін інформацією. Уперше дотримання прав людини було покладено в основу європейської безпеки — і це визнали далекі від демократії країни соцтабору. Чи збирався Советський Союз дотримуватися взятих зобов'язань? Відповідь на це запитання дає історія з громадськими групами сприяння виконанню Гельсінських угод. Учасників таких груп переслідували, запроторювали за ґрати.

Президент Форд звертається до делегатів під час пленарного засідання Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ) у Гельсінкі, Фінляндія, 1 серпня 1975 року

Пам'ятна марка Фінляндії з нагоди Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ)

Розрядка міжнародної напруги завершилася в грудні 1979 р. унаслідок **советської інтервенції в Афганістан**. «Холодна війна» відновилася з новою силою. Кожна зі сторін намагалася витворити якомога загрозливіший образ ворога, звинувачуючи суперника у всіх негараздах. Вершиною словесного протистояння стала заява президента США Р. Рейгана 8 березня 1983 р., у якій він **назвав Советський Союз «імперією зла»**.

Міркуємо і діємо!

1. Пригадайте динаміку «холодної війни» і коротко схарактеризуйте події, наведені в таблиці на початку параграфа. За потреби поверніться до відповідних параграфів попередніх розділів. **2.** Який етап у розвитку «холодної війни» називають «періодом розрядки міжнародної напруженості»? Які події стали головними її проявами? **3.** Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає історичне значення Заключного акту НБСЄ?

23. 2. Як закінчилася «холодна війна»?

Горбачовська перебудова в Советському Союзі, зокрема реалізація політики «нового мислення» започаткували новий період в історії відносин між Советським Союзом і Заходом. Важливим чинником у нормалізації стосунків стали **зустрічі керівників США і ССРСР — Р. Рейгана і М. Горбачова**. На першій такій зустрічі в Женеві у 1985 р. керівники держав підписали заяву про те, що в ядерній війні не може бути переможців й альтернативи мирному співіснуванню немає. Щоправда, новий курс Москви в міжнародній політиці — **перехід від конфронтації до співпраці** — американці сприймали з недовірою. Чому? Тому що співробітництво із советами під час Другої світової війни завершилося насадженням комунізму в Східній Європі, «політика мирного співіснування» — Карибською кризою, а розрядка міжнародної напруженості — введенням радянських військ в Афганістан.

Внутрішні труднощі — економічна стагнація, наростання відцентрових тенденцій у республіках — змусили Москву **послабити контроль над Центральною і Східною Європою**. Там прокотилася хвиля революцій — «осінь народів», яка поклала край комуністичному пануванню в регіоні. **Знаковою подією стало падіння Берлінського муру — символу «холодної війни»**. Після того як у травні 1989 р. угорський уряд оголосив про відкриття кордонів й ініціював знесення укріплень на межі з Австрією, Берлінський мур втратив сенс існування. Увечері **9 листопада 1989 р.** східнонімецьке керівництво вирішило відкрити пункти пропуску між двома частинами Берліна. Тисячі людей рушили до пропускних пунктів, і під їхнім натиском прикордонники відкрили кордон. Берлінський мур розібрали практично повністю впродовж кількох місяців після його падіння, зокрема на сувеніри.

Бранденбурзькі ворота 1 грудня 1989 року (до споруди вже можна вільно дістатися зі сходу), світлина Міністерства оборони США

Падіння Берлінського муру започаткувало об'єднання Німеччини. Основу майбутнього об'єднання заклав Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини від 12 вересня 1990 р., що його часто називають «Договором 2+4» (ФРН та НДР, з одного боку, США, Велика Британія, Франція, СРСР, з другого боку). Советський уряд зобов'язувався до кінця 1994 р. вивести свої війська з німецької території. **3 жовтня 1990 р. Східна і Західна Німеччини об'єдналися в єдину державу.** Німеччина отримала повний суверенітет не тільки у внутрішніх, а й у міжнародних справах унаслідок відмови чотирьох держав від своїх прав і відповідальності щодо Берліна. На перших після Другої світової війни загальних виборах до Бундестагу 2 грудня 1990 р. перемогу здобула урядова коаліція християнських і вільних демократів. Першим федеральним канцлером об'єднаної Німеччини став Гельмут Коль, який до того очолював західнонімецький уряд.

Підтримуючи назагал об'єднання Німеччини, **західні лідери побоювались безконтрольного розпаду Советського Союзу** (суверенітет республік Балтії трактувався як даність). Показовою щодо цього стала промова президента США Джорджа Буша-старшого 1 серпня 1991 р. у Верховній Раді УРСР, у якій він наголосив, що *«американці не будуть підтримувати тих, хто шукає незалежності, щоб замінити віддалену тиранію на локальний деспотизм»*. Зважаючи на невдалі порівняння, промову Буша-старшого назвали **«котлетою по-київськи»**. Але події розвивалися настільки динамічно, що вже через п'ять місяців США визнали незалежність України. Для потенційних нових держав світова спільнота узгодила критерії офіційного визнання, зокрема дотримання положень Статуту ООН й Заключного акта НБСЄ.

Логічним підсумком завершення «холодної війни» став **розпуск влітку 1991 р. Ради економічної взаємодопомоги й Організації Варшавського договору**. У Протоколі про припинення дії Договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу (ОВД) вказано причину припинення діяльності організації — *«глибокі зміни, що відбуваються у Європі й означають завершення конфронтації і розколу континенту»*. Нарешті, у грудні 1991 р. й советська імперія припинила своє існування.

Міркуємо і діємо!

1. Чим була зумовлена зміна зовнішньополітичного курсу Советського Союзу від конфронтації до співпраці? **2.** Поміркуйте, чи падіння Берлінського муру пов'язане з «осінню народів»? Обґрунтуйте свої міркування. **3.** Які зміни в Європі означали «завершення конфронтації та розколу континенту»?

23. 3. Наскільки загрозливим став міжнародний тероризм?

Тероризм — це застосування насильства для створення загальної атмосфери страху поміж населення і, у такий спосіб,

досягнення певної політичної мети. У другій половині ХХ ст. відбулися значні зміни у використанні терору, який став візитівкою низки політичних рухів — від крайньоправих до крайньолівих. Значна частина терористичних угруповань сповідували релігійний фундаменталізм — переважно ісламський (наприклад, Організація визволення Палестини, ХАМАС, Аль-Каїда). Технологічні досягнення, такі як автоматична зброя та компактна вибухівка з дистанційним підривом, дали терористам нову мобільність і збільшили смертоносність. Деякі групи застосували тактику смертників, коли терористи намагалися знищити важливу для себе ціль, підірвавши вибухівку на собі.

Всесвітній торговий центр у Нью-Йорку, березень 2001 року

Руїни Всесвітнього торгового центру, вересень 2001 року

Небезпечними терористичними угрупованнями в міжнародному масштабі на початку ХХІ ст. вважаються **Аль-Каїда, Талібан та ІДІЛ**. Пригадайте з попередніх параграфів, яка мета їхньої діяльності. Найбільш смертоносними терористичними ударами стали напади **11 вересня 2001 р. на США**. Терористи-смертники, пов'язані з Аль-Каїдою, викрали чотири літаки й спрямували їх у вежі-близнюки Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку та будівлю Пентагону поблизу Вашингтона. У результаті терактів загинуло понад 3 тис. осіб. Через три дні після терактів 11 вересня 2001 р. Конгрес дозволив президентові застосувати військову силу проти тих, хто планував атаки та переховував нападників. Цей дозвіл забезпечив правову основу для операції в Афганістані. Коаліція під проводом США виступила не тільки проти Аль-Каїди, яка стояла за атаками 11 вересня, а й проти Талібану, який захищав терористичне угруповання в Афганістані. Війна в Афганістані тривала двадцять років (2001–2021), ставши найдовшою в історії США.

Ще до терактів 11 вересня існувало занепокоєння, що терористи можуть наростити свою руйнівну силу до значно більших масштабів, використовуючи зброю масового знищення, включно з ядерною,

біологічною чи хімічною. Ці побоювання посилилися після 11 вересня 2001 р., коли низку листів, заражених сибіркою, було доставлено політичним лідерам і журналістам у США. Президент Дж. Буш-молодший оголосив війну тероризму. У своєму виступі, присвяченому стратегії національної безпеки країни, він наголосив, що *«пріоритетом буде ліквідація терористичних організацій глобального масштабу, знищення їхніх керівників, систем управління, комунікацій, фінансової і матеріальної підтримки»*. На позначення режимів, які спонсорують міжнародний тероризм, з'явилося поняття *«вісь зла»*, куди були зараховані Ірак, Іран і КНДР. Окрім боротьби проти ІДІЛ в Іраку та Сирії, Сполучені Штати розширили антитерористичні операції по всій Африці, зокрема в таких країнах, як Лівія, Нігер і Сомалі.

Виступ Президента України Володимира Зеленського (через відеозв'язок) на сесії ПАРЄ, Страсбург, 13 жовтня 2022 року

«Пекельна кухня: Китай, Росія, Іран та Північна Корея розробляють огидний рецепт глобальної нестабільності», обкладинка американського журналу «Вашингтон Екзамінер», листопад 2023 року

Новим явищем сучасної історії стала поява понять **«державо-терорист»** і **«державо-спонсор тероризму»**. Зважаючи на російську агресію супроти України, Парламентська асамблея Ради Європи 13 жовтня 2022 р. ухвалила резолюцію про визнання Росії терористичним режимом, а згодом і Європарламент підтримав резолюцію про **визнання Російської Федерації державою-спонсором тероризму**. В українському законодавстві **державою-терористом вважається держава, «яка відкрито, з використанням власних збройних сил, інших збройних формувань, або приховано, з використанням збройних формувань, що діють від імені та (або) в інтересах такої держави, вчиняє терористичні акти, акти міжнародного тероризму»**. Парламентська асамблея НАТО закликала створити спеціальний Міжнародний трибунал для покарання винних у злочинах, скоєних російськими терористами (масові вбивства цивільних осіб у Бучі, Ірпені та ін. українських містах і селах,

ракетні удари по торговому центру в Кременчуку, обстріл житлових будинків у місті Часів Яр, авіаудар по пологовому будинку в Маріуполі та ін.).

Міркуємо і діємо!

1. Чому тероризм стає значно небезпечнішим?
2. Які угруповання найчастіше вдаються до терору як засобу досягнення мети?
3. Дізнайтеся з доступних джерел, чому Російську Федерацію визнано водночас і державою-терористом, і державою-спонсором тероризму.

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Збігнєва Бжезинського «Велика шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи», переклад з англійської. — Київ: Фабула, 2019. С. 11: «Гегемонія стара як світ. Але сучасне глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї з'яви, всесвітнім розмахом і способом застосування. Упродовж одного століття Америка [США] трансформувалась і самотійно, і під впливом міжнародних динамічних сил: з країни, відносно ізольованої в Західній півкулі, — до сили безпрецедентного всесвітнього розмаху та багатства».

Запитання: Що, на вашу думку, визначило лідерство США? Наведіть приклади, які підтверджують чи спростовують провідну роль США в міжнародній політиці.

У той час, коли у світі...

1972–1975 р. — Нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі
1975 р. — підписання Заключного акта НБСЄ

Тоді на теренах України...

1972 р. — хвиля арештів українських дисидентів
1976 р. — створення Української Гельсінської групи (УГГ)

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/OwNz8Viw>

«Руйнівники»
Берлінського муру.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/3ec1AUu3>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «вісь зла». **3. А.** Візуалізуйте процес переходу від біполярного до багатополярного світу доступним для вас способом. За бажання скористайтеся можливістю штучного інтелекту. **Б.** Простежте за допомогою мапи перебіг «холодної війни». **4.** Опишіть вияви загострення міжнародних відносин в умовах «холодної війни» (на вибір). **5.** Схарактеризуйте вплив Гельсінської конференції на міжнародні відносини. **6.** Визначте, як «нове політичне мислення» та розпад Советського Союзу вплинули на міжнародні відносини кінця ХХ — першої чверті ХХІ ст.

§ 24. Рецидиви «холодної війни».

Реакція світової спільноти на російську агресію супроти України

Чи знаєте ви, що...

... упродовж 2023 року росіяни завдали 2405 ракетних ударів по населених пунктах України та позиціях Сил оборони України, завдали 16 000 авіаційних ударів, здійснили 22 000 обстрілів із реактивних систем залпового вогню;

... станом на 2 листопада 2023 року було зареєстровано 107 863 військових злочинів проти України;

... за даними Нацполіції та Генпрокуратури України, кількість викрадених Росією дітей з Донецької, Луганської, Запорізької, Харківської та Херсонської областей України перевищує 19 546 осіб (станом на 7 грудня 2022 року);

... наприкінці 2022 року українська армія стримувала супротивника на ділянці суші завдовжки 3786 км, зокрема активна лінія фронту становить 1,5 тис. км.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Багатополярний світ — світолад, у якому кілька держав є великими геополітичними гравцями і мають рівний (співвідносний) військовий та економічний потенціал.

Гібридна війна — війна із поєднанням різних способів ведення дій, прихованих операцій (зокрема інформаційних диверсій, надання допомоги партизанським загонам чи сепаратистам), які застосовують задля досягнення головної мети — вивести з рівноваги противника і завдати йому поразки.

Концепція «русского міра» — неоімперська геополітична та культурна доктрина Російської Федерації, базована на месіанізмі — «визволення» російськомовного населення, де б вони не проживали.

Рашизм — різновид тоталітарного режиму, встановленого в Російській Федерації за президенства Володимира Путіна; ґрунтується на традиціях російського шовінізму, імперіалізму, практиках комуністичного режиму СРСР і націонал-соціалізму. Характерними його рисами є: зневага до прав людини і міжнародного права, культ сили, вождизм, використання російської мови і культури як інструменту експансії, підтримка незаконних збройних формувань, регулярні погрози ядерною зброєю.

24. 1. Які особливості світоладу після «холодної війни»?

Упродовж перших років після завершення «холодної війни» переважало переконання в можливості існування стабільної багатополюсної системи, заснованої на рівновазі сил. Але політична і моральна перемога у протистоянні із Советським Союзом ще більше зміцнила світове становище США. Зросло й переконання у винятковості американської нації й особливій місії щодо захисту та просування демократії у всьому світі. Президент Дж. Буш-старший на початку 1990-х років оголосив про потребу нового міжнародного порядку. Американське бачення нового світоладу ґрунтувалося на

тому, що **Сполучені Штати є єдиною глобальною наддержавою**, сила якої (військова, господарська) незрівнянно вища за можливості будь-кого з учасників міжнародних відносин — окремої держави чи навіть групи держав. США виступали своєрідним арбітром на міжнародній арені, втручаючись у справи інших країн (Афганістан, Гаїті, Ірак, Югославія). На зміну двополюсному (США — **Советський Союз**) прийшов однополюсний світ на чолі зі США.

«Карта отруйних грибів»,
ілюстрація в *The Times*, художник
Пітер Брукс, 2023 рік

«Ласкаво просимо до путінленду! Діди воювали... можемо повторити. Абхазія. Крим. Новачок. Донбас. Сирія», художник
Олексій Кустовський, 2018 рік

На початку ХХІ ст. центрами ухвалення рішень, важливих для безпеки, розвитку і стабільності в сучасному світі, стали також **ЄС та Китай**. Це засвідчило поступове перетворення світу першої чверті ХХІ ст. на **багатополюсний**. На противагу попереднім системам міжнародних відносин, наприклад Ялтинсько-Потсдамській, новий міжнародний порядок не став логічним наслідком класичної війни, а формується через еволюцію міжнародного середовища. Проте цей світопорядок не став простішим і зрозумілішим за попередній, а радше навпаки. Імперські вияви з боку Росії — **війни в Грузії та Україні** — похитнули Ялтинську-Потсдамську систему міжнародних відносин. ООН, покликана дбати про збереження миру, а за потреби врегульовувати наявні конфлікти, виявилась неспроможною це зробити. Період мирного співіснування після «холодної війни» завершився, а світ поринув у «**нову холодну війну**».

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть вияви однополюсності світу наприкінці ХХ століття. Які нові важливі центри ухвалення рішень (полюси) сформувалися на початку ХХІ ст.? 2. Пригадайте основні риси Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Яким шляхом формується новий світопорядок? 3. Укладіть перелік подій, які можуть свідчити про розгортання нової «холодної війни» у ХХІ столітті. Чи можуть запропоновані вище політичні карикатури слугувати ілюстраціями до подій, що в переліку? Поясніть.

24. 2. Коли та чому Росія вчинила військову агресію супроти України?

Спланована заздалегідь збройна агресія Росії супроти України розпочалася 20 лютого 2014 р. як військова операція із захоплення Криму — частини території України. Тоді британський принц, а сьогодні — король Чарльз III порівняв дії Володимира Путіна із завойовницькими кроками А. Гітлера. *Поміркуйте, чим подібні аншлюс Австрії та захоплення росіянами Криму.* Після збройної агресії Росії проти України в Криму окремі російські збройні формування вторглися на Донбас. У той час реалізувалися засади гібридної війни — Москва заперечувала участь в агресії, називаючи окупаційний контингент збройних сил Росії у Криму (до слова, без розпізнавальних знаків) термінами «ввічливі люди», «зелені чоловічки», «загони самооборони». Елементами гібридної війни також стали пропаганда, що базувалася на відвертій брехні, маніпуляціях, спотворенні історії та підміні понять.

Наслідки авіаудару по дитячій лікарні та пологовому будинку в Маріуполі, світлина Мстислава Чернова, 9 березня 2022 року

Житловий будинок в м.Умань (Черкаська область) після російського ракетного удару 28 квітня 2023 року, світлина ДСНС України

Починаючи з листопада 2021 р., Російська Федерація накопичувала війська на прикордонні, а також на тимчасово окупованих територіях України. При цьому московське керівництво запевняло у відсутності будь-яких намірів атакувати нашу державу. 21 лютого 2022 р. Росія офіційно визнала «державами» створені в окремих районах Донецької та Луганської областей України терористичні утворення «Донецька народна республіка» (ДНР) та «Луганська народна республіка» (ЛНР). Над ранок 24 лютого 2022 р. Росія розпочала широкомасштабний неспровокований військовий напад на Україну з декількох напрямків. Президент Російської

Федерації оголосив про початок т. зв. *«спеціальної військової операції»* під приводом здійснення *«демілітаризації та денацифікації України»*. Спротив з боку Збройних сил України, територіальної оборони та звичайних українських громадян зламав плани Кремля щодо здійснення бліцкригу, захоплення Києва за лічені дні і зміни влади в Україні. Для українців війна з російськими окупантами стала війною за незалежність та територіальну цілісність Української держави.

Київ після російського обстрілу 10 жовтня 2022 року (перехрестя вулиці Володимирської та бульвару Тараса Шевченка), світлина Національної поліції України (pri.gov.ua)

Майже кожен житловий будинок селища Бородянка неподалік Києва перетворили на братську могилу, світлина Олексія Самсонова (КМДА), 6 квітня 1922 року

Тож які причини російської агресії супроти України? Російська агресія стала останньою спробою не допустити євроатлантичної інтеграції України після перемоги Революції Гідності 2014 р. Москва зрозуміла, що втрачає вплив на Україну, тож вирішила діяти агресивніше. Саме рух України в напрямку ЄС і НАТО Російська Федерація використала як формальний привід для початку широкомасштабних бойових дій проти нашої держави. Путін потрактував розпад Советського Союзу як *«найбільшу геополітичну катастрофу сторіччя»* й вирішив взяти реванш за поразку в *«холодній війні»*. Російський диктатор заходився увійти в історію *«збирачем втрачених земель»*. Паралельно поширювалася теза про потребу захисту російськомовних в Україні (реалізація концепції *«русского міра»*). У свідомості кремлівського керівництва і значної частини російського населення їхня держава буцімто *«оточена ворогами»*, які прагнуть захопити російські природні ресурси. Для того щоб вистояти у протистоянні із Заходом і не допустити наближення НАТО до своїх кордонів, на думку кремлівського керівництва, Росія повинна відновити контроль над втраченими територіями Советського Союзу. Символічно, що широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну відбулося напередодні сотої

річниці створення ССРСР. Тож нинішня Росія з останніх сил прагне відродити утрачену імперську велич, а імперськість і війни — поняття невіддільні.

Міркуємо і діємо!

1. Skorистavшиcя знаннями про міжнародне гуманітарне право, отриманими з курсу «Захист України» та курсу «Громадянська освіта», доведіть, що від 2014 року на території України триває міжнародний збройний конфлікт, незважаючи на те, що офіційно оголошення стану війни не було. 2. Які елементи гібридної війни застосовано Росією у війні в Україні? 3. Поміркуйте, які складники концепції «руського міра» використовують у розпалюванні «нової холодної війни».

24. 3. Якою була реакція світу на російську агресію? Як склалася «антипутінська коаліція»?

Збройна агресія супроти України відбулася з порушенням Росією гарантій, наданих Україні, зокрема й самою Росією. Пригадайте з курсу історії України, про які двосторонні й багатосторонні документи йдеться. У межах міжнародних організацій та на міждержавному рівні були прийняті численні звернення та рішення на підтримку територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів. Події на Сході України обговорювала Генеральна Асамблея ООН, яка ухвалювала незобов'язальні резолюції. Зокрема, 27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ухвалила резолюцію, у якій підтвердила територіальну цілісність України. Резолюція стала основою для інших міжнародно-правових документів з питання російської агресії в Україні, зокрема незаконної окупації її територій. Спроби розглянути питання на Раді Безпеки ООН блокувала Російська Федерація, яка є постійним членом цього органу з правом вето. Таким чином, присутність агресора в Раді Безпеки нівелювала фундаментальні засади діяльності цього органу ООН.

Зустріч очільників країн НАТО та України на Уельському саміті НАТО, Ньюпорт, вересень 2014 року

Друга зустріч у Нормандському форматі, Мілан, жовтень 2014 року

За посередництва Організації Безпеки і Співробітництва в Європі (ОБСЄ), а також Німеччини і Франції, у 2014–2015 рр. були підписані Мінські протоколи (домовленості) щодо врегулювання ситуації на Сході України, які, однак, не виконувалися. Зустріч у Нормандському форматі (Німеччина, Україна, Франція, Росія) теж не мали успіху, головню через позицію російської сторони. Імітація діалогу використовувалася для затягування часу й з'ясування слабких місць опонентів. Складалося враження, що країни Заходу погодилися на «замороження конфлікту» й вдалися до політики «умиротворення агресора». *Чим завершилась подібна політика західних демократичних держав у 1930-х роках стосовно іншого агресора?* Це добре відомо — великою війною. Так сталося й цього разу — 24 лютого 2022 р. Більшість світового співтовариства виступила на захист суверенітету України, засудила російське вторгнення та впровадила **санкції** проти країни-агресорки.

Спроби Росії зруйнувати єдність, послабити та дискредитувати ЄС і НАТО фактично провалилися. Сама ж **Росія стала країною-ізгоем**, лідер якої зміг зустрічатися лише із собі подібними диктаторами (Білорусь, КНДР, Іран). Натомість Україна почала отримувати щораз більшу підтримку від західних партнерів. На базі повітряних сил США «Рамштайн» 26 квітня 2022 р. були започатковані зустрічі міністрів оборони майже пів сотні держав з метою синхронізації та прискорення надання військової зброї Україні. Так почала складатися міжнародна антипутінська коаліція, зосереджена на підтримці нашої держави. Приблизно половина допомоги припадає на США. З європейських країн дієву підтримку Україні надають Велика Британія, Німеччина, Данія, Польща, Нідерланди, Норвегія, Литва, Естонія, Латвія та ін. країни. Серед західних політиків, які зайняли найрішучішу позицію в підтримці України, вирізнявся британський прем'єр-міністр **Борис Джонсон**, який неодноразово відвідував нашу державу.

Перша зустріч у форматі «Рамштайн», авіабаза «Рамштайн», Німеччина, світлина Чада Макнілі, 26 квітня 2022 року

Експрем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон у Бородянці, світлина агентства Рейтер, березень 2022 року

Прагнучи агресивними діями запобігти наближенню ЄС і НАТО до своїх кордонів, російський уряд домігся протилежного. Україна 23 червня 2022 р. отримала статус кандидата в ЄС, що стало важливим кроком на шляху до членства в цій організації. Після російського вторгнення Фінляндія та Швеція, дві країни з довгою історією нейтралітету, заявили про свій намір приєднатися до НАТО. Водночас Україна у 2022 р. подала заявку на пришвидшений вступ до Північноатлантичного альянсу, котрий визнав безпеку нашої держави важливою для всього альянсу. На саміті НАТО у Вільнюсі у 2023 р. було підтверджено наміри майбутнього вступу України до організації.

Генеральний секретар НАТО та глави держав і урядів на Вільнюському саміті НАТО 2023 року, офіційна світлина НАТО

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, ООН, зокрема Рада Безпеки, виявилися неспроможними запобігти розгортанню широкомасштабної війни в Україні? 2. Назвіть причини недієвості політики «умиротворення агресора». До яких наслідків вона призвела у XX та XXI століттях? 3. Які завдання стоять перед країнами-членами «антипутінської коаліції»?

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Сергія Плохія «Російсько-українська війна. Повернення історії», переклад з англійської. — Харків: КСД, 2023.

С. 18, 20–21: «Вторгнення, яке Путін назвав «військовою операцією» і яке мало тривати лише кілька днів або принаймні кілька тижнів, переросло в найбільшу конвенційну війну на європейських теренах з 1945-го. Ця війна вже забрала десятки, як не сотні тисяч життів, багато з них — цивільні, а ще спровокувала найбільшу кризу біженців у Європі, знову-таки з часів Другої світової... Багато в чому поточний конфлікт — це старомодна імперська війна, яку ведуть російські еліти, що вважають себе за спадкоємців великодержавних експансіоністських традицій Російської імперії... Війна демонструє, що Європа та світ вичерпали дивіденди миру, отримані внаслідок

падіння Берлінського муру 1989-го, і вступають у нову, ще не визначену еру. У вогні нинішньої війни кується новий світовий порядок, який, може, повторить біполярний світ епохи холодної війни».

Запитання: Що, на вашу думку, має на увазі історик С. Плохій, коли у назві книги вживає фразу «повернення історії»? До яких наслідків у міжнародному масштабі може призвести російсько-українська війна?

У той час, коли у світі...

2014 р. — Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, у якій підтвердила територіальну цілісність України

2014–2015 р. — Мінські угоди про врегулювання ситуації на Сході України

26 квітня 2022 р. — початок формування антипутінської коаліції в межах «Контактної групи з питань оборони України» («Рамштайн»)

Тоді на теренах України...

2014 р. — початок російсько-української війни, тимчасова окупація Росією Криму, окремих районів

Донецької та Луганської областей, незаконна анексія Криму

24 лютого 2022 р. — початок широкомасштабного вторгнення військ Російської Федерації в Україну

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/gwNQSfRs>

Сучасна
політична
карикатура

Корисна гра:

<https://cutt.ly/Nec1B7kM>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «нова холодна війна». 3. **А.** Візуалізуйте схематично перехід світоладу від двополюсного до однополюсного, а згодом до багатопольного. **Б.** Розкажіть про наслідки політики «умиротворення агресора» в першій чверті ХХІ ст. 4. Поясніть, у чому, на вашу думку, полягає потенціал країн «антипутінської коаліції». 5. Зіставте й порівняйте інтереси ключових гравців на міжнародній арені в другій половині ХХ ст. та в першій чверті ХХІ ст. 6. Визначте особливості сучасної геополітичної ситуації у світі. Скористайтесь доступними додатковими джерелами інформації, щоб врахувати події, що відбулися вже після друку цього підручника.

Узагальнення до розділу 5 «МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ»

НБСЄ, ОБСЄ	«умиротворення агресора»	міжнародний тероризм	«Рамштайн»	державо-терорист
рашизм	«нова східна політика»	«Договір 2+4»	«руський мір»	державо-спонсор тероризму
розрядка	гібридна війна	багатопольярний світ	«імперія зла»	«вісь зла»

Назвіть:

- *видатних представників* науки, літератури, мистецтв і спорту другої половини XX — першої чверті XXI ст.;
- *базові художні принципи* провідних мистецьких течій сучасності.

Поясніть:

- *поняття*: «абстракціонізм», «високі технології», «неореалізм», «поп-арт», «постмодернізм», «соціалістичний реалізм», «функціоналізм»;
- *динаміку, напрямки і здобутки* НТР.

Зробіть:

- *схарактеризуйте* зміни в змісті та характері праці, соціальній структурі суспільства;
- *визначте* вплив основних досягнень НТР на життя суспільства; сучасні тенденції в освіті, літературі, образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці, театральному мистецтві, кінематографії й спорті; соціальні наслідки НТР;
- *порівняйте* зміст і характер праці, а також соціальну структуру модерного (індустріального) та постмодерного (інформаційного) суспільств;
- *визначте і поясніть* різницю в умовах розвитку культури на теренах ЄС та в інших регіонах світу (*на вибір*);
- *поясніть* взаємовпливи культури, спорту й політики.

**Підготуйте матеріали
для навчальних проєктів:**

- ✓ Людина другої половини XX і початку XXI ст.: творець, митець, захисник.
- ✓ Винаходи XX століття, які скоротили відстані та змінили світ.
- ✓ Галереї сучасного мистецтва або Олімпійські ігри в сучасному світі (*на вибір*).
- ✓ Визначні пам'ятки сучасної архітектури (створення інтерактивної мапи).
- ✓ Масова культура та ідеологія.

**Підготуйте
матеріали для
практичного заняття:**

- ✓ Модерне (індустріальне) та постмодерне (інформаційне) суспільства: тяглість та зміни.

Узагальнення-1

«Поняття-визначення»

<https://cutt.ly/wec1MzUK>**Узагальнення-2**

«Дати-події»

<https://cutt.ly/Nec1MRJ1>**Узагальнення-3**

«Події-послідовність»

<https://cutt.ly/kec1MHAм>

§ 25. Науковий поступ і повсякдення

Чи знаєте ви, що...

... Любомир Романків, провідний науковець компанії IBM у галузі комп'ютерних технологій, народився в містечку Жовква на Львівщині; його портрет розміщений у Залі національної слави США;

... Стівен Возняк, один із «батьків» персональних комп'ютерів, який має українські, польські та німецькі корені, під час виступу в Києві у 2017 році сказав: «Багато хто у мене запитує: "Стів, ти поляк?" Тому що моє прізвище Возняк. Я відповідаю: "Ні, я українець". Я завжди знав, що моє прізвище — українське. Все своє життя я хотів приїхати в Україну».

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Науково-технічна революція — форма технічного прогресу, внаслідок чого відбулися докорінні зміни виробництва за допомогою наукових досягнень.

Високі технології — технології сучасності, що їх використовують наукомісткі галузі промисловості для проектування і створення технічно складної продукції.

25. 1. У чому суть, напрями і здобутки науково-технічної революції?

Важливим чинником довгострокового технологічного зростання та змін в економіці стало впровадження **інновацій** (нововведень). Характерним явищем було бажання держав інституювати процес створення інновацій за допомогою заснування науково-дослідних центрів, як, наприклад, Силіконової (Кремнієвої) долини в США. Скоротився час впровадження науково-технічних відкриттів у виробництво, а готових товарів — у вільний продаж. З-поміж іншого, **цьому сприяла реклама через масмедіа. Що масштабніше впроваджувалися досягнення НТР, то швидше зростав рівень життя населення.**

Технологічний кластер Кремнієвої долини з висоти пташиного польоту, 2013 рік, світлина Патріка Нухайллера

Дружини Ніла Армстронґа, Базза Олдріна і Майкла Коллінза перед камерою, де їхні чоловіки відбувають карантин після повернення з космосу, 1969 рік

Створення та запровадження великої кількості інновацій **наприкінці 1950 — на поч. 1960-х рр. розпочало першу хвилю науково-технічної революції (НТР)**. Її характерними рисами стали освоєння нових видів енергії, виготовлення та застосування штучних матеріалів, автоматизація виробництва. Особливо швидко розвивалася хімія, атомна промисловість, космонавтика. На розвиток останньої суттєво вплинуло протистояння Советського Союзу і США. У 1957 р. совети запустили перший штучний супутник Землі (до його розроблення доклався українець, уродженець Житомира **Сергій Корольов**), а 1961 р. відбувся перший політ людини в космос; натомість американці Ніл Армстронг, Базз Олдрін і Майкл Колінз у 1969 р. здійснили висадку на Місяць. Мільйони телеглядачів спостерігали за цією подією наживо завдяки телебаченню.

У 1970-х рр. розпочався новий етап НТР — **інформаційна революція, яка триває досі**. Він характеризувався використанням найновіших досягнень науково-технічної думки з військовою (надточна зброя) та мирною метою (системи телекомунікації, біотехнологія). Якщо відразу по війні провідними галузями промисловості були електроенергетика, приладобудування, то з часом ними стали мікроелектроніка, інформаційна та аерокосмічна промисловість. **Високі технології (хайтек)** суттєво вплинули на господарський розвиток і розуміння навколишнього світу. Швидко розвивалися такі галузі високих технологій, як мікроелектроніка, програмування, нанотехнології. **Роботизовані системи** потрохи витісняли людину з виробничого процесу.

Apple I у Смітсонівському музеї (SAAM)

Apple II, 1977 рік

Перша модель персонального комп'ютера — IBM 5150, 1981 рік

Справжню революцію у галузі комп'ютерних технологій здійснили американці **Стівен Джобс і Стівен Возняк** (українського походження), які в 1976 р. **створили перший персональний комп'ютер (ПК) — «Apple»**. Канадець українського походження **Любомир Романків** доклався до створення тонкоплівкових мікроголовок для запису інформації, завдяки чому з'явилися **жорсткі диски**, які використовують у ПК. У серпні 1981 р. фірма **IBM** випустила досконалішу модель комп'ютера, що мав швидкісний процесор, але найважливіше — зручне програмне забезпечення,

створене компанією *Microsoft*. Згодом комп'ютери було удосконалено: на моніторах з'явилися іконки; пристрій доукомплектували «мишкою», принтером та сканером. Ідею «іконок» використала компанія *Microsoft* для створення найпопулярнішої комп'ютерної програми *Windows*. Модем відкрив шлях для створення 1983 р. інформаційної мережі «Інтернет», яка набула поширення після 1992 р. — часу виникнення Всесвітньої павутини *World Wide Web* (www). Інтернет (від «міжмережа») — це глобальна мережа комп'ютерних мереж, побудована за принципом маршрутизації пакетів даних.

Стів Джобс демонструє на екрані спільне фото зі Стівом Возняком під час анонсу iPad, 2010 рік

Любомир Романків на церемонії закриття Ювілейної Міжкрайової Пластової Зустрічі у Львові, світлина Віктора Гурняка, 2012 рік

Революція у галузі комунікацій продовжилася появою супутникових телеантен і телефонів. У 1992 р. розпочалась епоха глобального стандарту цифрового мобільного зв'язку, з поділом каналів за частотою. Виробництво персональних мобільних телефонів стало масовим, асортимент постійно вдосконалювався й розширювався: у 1996 р. з'явився перший стільниковий телефон у формфакторі «розкладачка»; 1996 р. — телефон з кольоровим дисплеєм; 1997 р. — телефон у формфакторі «слайдер»; 1998 р. — телефон із сенсорним дисплеєм. У 2000 р. з'явилися перші смартфони («розумні телефони»), наділені різноманітними корисними функціями. За допомогою сучасного смартфона можна розраховуватися за покупки, гратися, керувати побутовою технікою. А які функції може виконувати Ваш смартфон чи айфон?

Міркуємо і діємо!

1. Як впливають досягнення НТР на рівень життя населення?
2. Схарактеризуйте напрямки досліджень на різних етапах розвитку НТР.
3. Поміркуйте, чи впливала «холодна війна» на розвиток певних напрямів науково-технічної революції. Обґрунтуйте свої висновки.

25. 2. Які особливості розвитку освітніх систем можемо виокремити? Як змінилася роль університетів?

«Розвиток освітньої сфери
в наш час», створено
за допомогою ШІ

Розвиток освітньої галузі другої половини ХХ — поч. ХХІ ст. визначали три чинники: **потреби дитини, досягнення науки та запити суспільства**. Модернізоване суспільство потребувало вищого рівня знань. Освіта стала не лише способом передачі культурних цінностей і підготовки дитини до дорослого життя, але й важливим засобом адаптації до життя в складному постіндустріальному світі. Важливими тенденціями в розвитку шкільної освіти стали **розвиток міжкультурного контенту** (сприяння адаптації для іммігрантів) та **інклюзія**. Освітні системи поступово **перейшли від методів механіч-**

ного передання знань учням / ученицям до вироблення навичок самостійно здобувати знання. Дискусійним залишалися питання релігійної складової в освітніх програмах. Що ще визначало розвиток освітніх систем? Це передусім обов'язковість, доступність і масовість освіти; збільшення тривалості навчання; перманентне оновлення навчальних програм відповідно до науково-технічного поступу.

Освіта у *Великій Британії*, згідно із законом 1944 р., визначалася обов'язковою для всіх дітей віком від п'яти до шістнадцяти років. Тоді ж запроваджено три освітні рівні: початкова, середня і подальша освіта. *Німецькі* учні навчалися чотири роки в початковій, шість років у нижчій середній та два роки у вищій середній школі. У 1947 р. спеціальна комісія у *Франції* рекомендувала ґрунтовну перебудову всієї шкільної системи. Освіта була обов'язковою у віці від шести до вісімнадцяти років, а шкільне навчання поділялось на три послідовні етапи: 1) від 6 до 11 років — оволодіння основними навичками та знаннями; 2) від 11 до 15 років — навчання з виявлення здібностей; 3) від 15 до 18 років — етап, протягом якого освіта мала бути диверсифікованою та спеціалізованою.

У *Советському Союзі* в 1949 р. запровадили загальну семирічну, а в 1958 р. — восьмирічну освіту. У 1969 р. відбулася ще одна реформа освіти: видозмінено структуру початкової і середньої загальноосвітньої школи. Відтоді початкова школа включала 1–3 класи, неповна середня — 4–8 класи, середня — 9–10 класи. У 1980 р. тривалість навчання в початковій школі збільшили на один рік.

Суспільні зміни після Другої світової війни та науково-технічний поступ вплинули на розвиток **університетів — центрів вищої освіти і науки**. Чому? Тому що дедалі більшим попитом користувалися фахівці високого рівня. У 1950-х роках спостерігалася тенденція до

«політехнізації», а пізніше — до «інформатизації» вищої освіти. **Кількість університетів у багатьох країнах у 1950–1970-х рр. зросла вдвічі або втричі.** Студенти стали потужною силою, здатною визначати культурні тенденції і впливати на політичну ситуацію в державі (пригадайте події «червоного травня» у Франції 1968 р.).

До кінця 1980-х років кількість студентів, порівняно з повоєнним часом, зросла в декілька разів. Це при тому, що вища освіта була переважною платною. Чому зросла кількість охочих здобути вищу освіту? Передусім тому, що у вищій освіті вбачали запоруку вищих прибутків у майбутньому, вищий соціальний статус, а батьки — свою нереалізовану мрію. Найпрестижнішими університетами США залишалися навчальні заклади **Ліги плюща** — асоціації восьми приватних університетів, створеної 1956 р. (Гарвардський, Йельський, Принстонський, Колумбійський та ін.). Серед європейських університетів найпопулярнішими залишаються вищі навчальні заклади Оксфорда, Кембриджа (Велика Британія), Сорбонни (Франція).

«Сучасний європейський освітній простір», створено за допомогою ШІ

У 1999 р. міністри освіти 29 європейських країн підписали в італійській Болоньї **декларацію про стандартизацію підходів до організації навчального процесу і функціонування вищої школи.** Україна у 2005 р. приєдналася до **Болонського процесу** — творення єдиного європейського наукового та освітнього простору з метою підвищення якості вищої освіти. Сьогодні основними тенденціями в розвитку університетів є мобільність студентства і викладачів, академічна свобода.

Міркуємо і діємо!

1. Сформулюйте перелік особливостей розвитку шкільної освіти в другій половині XX — поч. XXI ст. 2. Чим зумовлено зростання престижності вищої освіти? Пригадайте історичні події в Європі та Азії другої половини XX — поч. XXI ст, головним рушієм яких ставало студентство. 3. Поміркуйте, чому, штучний інтелект спробував зобразити сучасні освітні заклади у вигляді величних споруд давніх архітектурних стилів.

26. 3. Які найважливіші наукові відкриття відбулися після Другої світової війни?

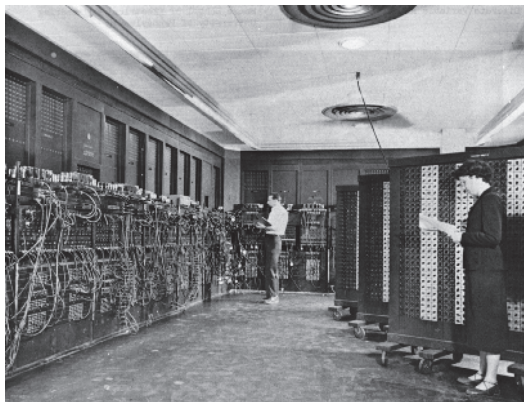
У другій половині XX — поч. XXI ст. наука перетворювала навколишній світ і знання про нього. Інновації втілювалися в практичні технології, відбувалася **інтеграція науки і виробництва.** Наприклад, **біотехнологія** стала важливим чинником у розвитку

сільського господарства та медицини. У другій половині 1940-х років зародилась **кібернетика** — наука про керування складними системами. Одним із її творців був американський математик Норберт Вінер. У 1953 р. було розшифровано будову ДНК, що започаткувало розвиток **генної інженерії**. Вона зробила можливим втручання людини в еволюційний процес. За це відкриття Френсісу Кріку, Джеймсу Ватсону і Морісу Вілкінсу присудили Нобелівську премію з фізіології / медицини. У **Совєтському Союзі фіксувалося насторожене ставлення до генетики** — науки про спадковість і мінливість ознак організмів та методів управління ними. З'явилося таке поняття, як **«лисенківщина»** (від прізвища агронома Трохима Лисенка, який став символом кампанії проти генетики). Генетичні дослідження в СРСР були заборонені, а дослідників-генетиків переслідували.

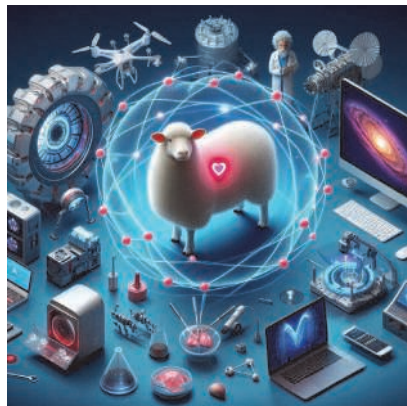
Значного поступу після війни досягла **фізика**. Німецький учений **Вернер Гайзенберг** пояснив будову атома, а також став одним із основоположників **квантової механіки**. Важливим здобутком фізики стала сформульована наприкінці 1940-х рр. квантова теорія поля, що поєднувала положення квантової механіки із загальною теорією відносності. На зламі 1960–1970-х рр. було сформульовано **теорію бозонних струн**, а згодом і теорію струн — самостійний напрям у фізикиці, що вивчає динаміку не точкових часток, а одномірних протяжних об'єктів. **Теорію суперсиметрії** — для опису теорії часток — у 1973 р. сформулювали австрієць **Юліус Весс** та італієць **Бруно Цуміно**. Результатом міжнародної співпраці стала побудова поблизу Женеви **андронного колайдера** — найбільшого прискорювача елементарних частинок. За задумом його творців колайдер має дозволити експериментально відтворити умови, які могли бути перед початком існування Всесвіту. Упродовж 1980–1990-х рр. активно розвивалася **теоретична квантова хімія**, яка вивчає властивості матеріалів на рівні їх електронної структури. Крім того, хіміки вдосконалили методи структурної рентгенографії, спектроскопію ядерного магнітного резонансу. На межі органічної хімії та біології виникла **біохімія**, що вивчає структуру й особливості білків, вуглеводів, нуклеїнові кислоти та амінокислоти. У повоєнний час учені також постійно удосконалювали властивості **штучних матеріалів**, отриманих на основі переробки нафти.

Розвиток **математики** в повоєнний час був тісно пов'язаний із прогресом електроніки. У Пенсільванському університеті в лютому 1946 р. презентували **першу електронну програмовану обчислювальну машину «ЕНІАК»**. Її спроектували для виконання розрахунків балістичної траєкторії ракет та створення водневої бомби. «ЕНІАК» займав підвал 15 на 9 метрів, де його 40 панелей розташовувались уздовж трьох стін. У його будові — понад 17 тис. вакуумних ламп, 70 тис. резисторів, 10 тис. конденсаторів, 6 тис. перемикачів і 1,5 тис. реле. Це була найскладніша електронна система, створена на той час. Поштовху розвитку **електронних обчислювальних машин**

(ЕОМ) — комп'ютерів першого покоління, надало створення в 1947 р. транзисторів. У результаті цього ЕОМ стали значно компактнішими і продуктивнішими.

ENIAC (Електронний числовий інтегратор і комп'ютер) у Філадельфії, штат Пенсільванія, 1947–1955 роки

«Найважливіші наукові відкриття сучасності», створено за допомогою ШІ

Помітний поступ демонструвала *медицина*. Південноафриканський лікар **Крістіан Барнард** у **1967 р.** уперше в історії здійснив **пересадку серця**. Через п'ять років було опановано засади діагностики людського організму шляхом **комп'ютерної томографії**. За участі фахівців з галузі механіки та електроніки в 1990-х рр. створено штучні протези кінцівок, які реагують на нервові сигнали людини. Дослідження стовбурових клітин створило можливість вирощування людських органів та клонування людського організму. Зважаючи на етичну і релігійну складові, у багатьох країнах досліди над клонуванням людини були заборонені на законодавчому рівні. Шотландські науковці в 1996 р. здійснили перше у світі **клонування вищої істоти** — овечки Доллі. Уже наступного року всі країни-учасниці ЮНЕСКО взяли на себе зобов'язання не здійснювати медичних експериментів, які б могли у результаті деформувати генний код людини.

Міркуємо і діємо!

1. Наведіть приклади інтеграції наукових відкриттів у виробництво. За потреби скористайтеся додатковими доступними джерелами інформації. **2.** Оберіть галузь науки, яка вас зацікавила, та дізнайтеся докладніше про те, які відкриття в ній було здійснено і як їх було впроваджено у виробництво, технології чи повсякдення. Укладіть власний рейтинг найбільш значущих, на ваш погляд, відкриттів. Поділіться напрацюваннями в класі. **3.** Поясніть, у чому, на вашу думку, полягають етична та релігійна складові в розвитку науки.

25. 4. Як змінилося повсякдення людей? До чого привели соціальні трансформації?

Науково-технічна революція суттєво вплинула на життя людства. **Каталізатором змін стала війна**, побічним результатом якої були технологічні винаходи, що виплинули на життя суспільства. Ті виробили й технології, які зазнали найбільше змін, стосувалися комфорту, ефективності праці та дозвілля.

Вислів *«хто володіє інформацією, той володіє світом»* під час «холодної війни» набув особливого значення. Телевізор потіснив радіо, став універсальним і доступним засобом передачі інформації навіть у бідних країнах. На зламі 1970–1980-х рр. було **створено побутові системи запису звуку і зображення**, зокрема налагоджено виробництво портативних касетних магнітофонів (плеєрів), відеоманітофонів та відеокамер. Наприкінці ХХ — на поч. ХХІ ст. уже **інтернет став головним джерелом інформації і розваг**, а в умовах поширення пандемії коронавірусної хвороби (2019–2021) — ще й **важливим інструментом для віддаленої роботи**. Кількість інтернет-користувачів постійно зростає: у 2000 р. — 361 млн, 2012 р. — 2,18 млрд, 2023 р. — 5,16 млрд. Це означає, що сьогодні 64,4 % населення світу мають доступ до інтернету. Найбільше — у Північній Америці, а також у Північній та Західній Європі — понад 90%, а в Центральній та Східній Африці — лише 20 %. Найнижчий у світі показник інтернет-користування в Північній Кореї — всього 0,06 %, оскільки тоталітарна влада всіляко блокує доступ до інформації.

ХХ століття увійшло в історію як **«століття автомобіля»**. У 1960 р. на кожну тисячу осіб налічувалося: у США — 411 автомобілів, Франції — 158, Великій Британії — 137, Ізраїлі — 25, Японії — 19, Польщі — 8. Для порівняння, у 2022 р. цей показник становив: у США — 812, Франції — 576, Великій Британії — 515, Ізраїлі — 303, Японії — 599, Польщі — 370. *Поміркуйте, про що свідчать ці цифри.* Технічні вдосконалення в **авіабудуванні** під час Другої світової війни збільшили безпеку польотів. Поява у 1970-х роках далекомагістральних аеробусів «Боїнг-747», здатних перевозити понад триста пасажирів, розширили доступність і збільшили масштаби перельотів.

Економічне зростання й НТР зумовили **зростання соціальних стандартів**, передусім у країнах Північної Америки, Західної і Північної Європи. Західне суспільство після Другої світової війни стало більш однорідним завдяки підвищенню мобільності і ліквідації **соціальних бар'єрів**. Стиль життя містян і сільських жителів майже перестав різнитися. **Кількість осіб, задіяних у сільському господарстві, неухильно скорочувалася**. Ускладнення економічної системи унаслідок структурних змін привело до появи нових професій, як-от: **брокери** (посередники під час укладання угоди між продавцем і покупцем), **дилери** (юридичні або фізичні особи, які

A vibrant, retro-style collage of various objects including cars, airplanes, a radio, a television, a boombox, and people, set against a background of stars and planets. The collage features a red car with a satellite dish, a blue airplane, a yellow car, a black car, a small orange car, a boombox, a television, a radio, a person in a wheelchair, and a group of people. The background is filled with stars, planets, and a spiral galaxy.

на моді. Наприклад, 1965 р. у Франції вперше в історії пошили більше штанів для жінок, ніж спідниць. Якщо раніше допуск жінок до керівництва державою був немислимим, то з 1960-х років все змінилося. Сірімаво Бандаранайке у Шрі-Ланці стала першою жінкою-прем'єром у світі. Далі була ціла плеяда яскравих жінок — президентів і прем'єр-міністрів — Голда Меїр (Ізраїль), Маргарет Тетчер (Велика Британія), Індіра Ганді (Індія) та інші.

174

частинок-елементів, що з'єднуються і розпадаються, коли заманеться. Криза нуклеарної сім'ї супроводжувалася хвилею лібералізації права на розлучення та аборти.

Міркуємо і діємо!

1. Назвіть найважливіші, на вашу думку, зміни в побуті сьогодення. 2. Розпитайте знайомих дорослих про те, як вони в дитинстві сприймали технічні новинки, зокрема й нові для них іграшки. Попросіть їх укласти перелік з п'яти найкорисніших, на їхню думку, у побуті технічних новинок другої половини ХХ століття. 3. Як науково-технічна революція вплинула на сім'ю та становище жінок?

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Ієна Мортімера «Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас», переклад з англійської. — Харків: Вид-во «Ранок»; «Фабула», 2019.

С. 5–6: «Коли я ставив запитання: "Яке століття бачило більше змін?", майже всі погоджувалися... безсумнівно, це ХХ століття. Деякі люди навіть сміялися над самою ідеєю, що я можу вважати інакше. Коли ж я просив обґрунтувати їхню відповідь, то вона зазвичай містила одну або більше інновацій із п'яти, винайдених у ХХ столітті: перший політ літака, атомна бомба, висадка на Місяць, інтернет, і, звісно ж, мобільний телефон. Схоже, вони вважають, що сучасні досягнення роблять усе інше, що з'явилося значне раніше, меншовартісним і що зміни попередніх століть були ледь помітними порівняно зі змінами двадцятого».

Запитання: Який, на вашу думку, винахід другої половини ХХ ст. найважливіший? Чи можна погодитися з думкою, що саме ХХ ст. «бачило найбільше змін»?

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/GwNz83Tx>

Сірімаво

Бандаранаїке.

Корисна гра:

<https://cutt.ly/5ec1MMK0>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «інформаційна революція». 3. Розкажіть про соціальні наслідки НТР. 4. Проаналізуйте вплив основних досягнень НТР на життя суспільства. 5. Зіставте й порівняйте зміни в змісті й характері праці індустріального та інформаційного суспільств. 6. **А.** Укладіть перелік винаходів другої половини ХХ століття, які скоротили відстані та змінили світ. За потреби, скористайтеся додатковими доступними джерелами інформації. Зіставте свої напрацювання з роботами однокласників і однокласниць. **Б.** Укладіть добірку зображень технічних і побутових приладів ХХ століття (касетних магнітофонів, телефонів, радіоприймачів та ін.), оформте «еволюційні ланцюжки», продемонструйте їх у класі, обміняйтеся враженнями.

§ 26. Мистецтво і спорт

Чи знаєте ви, що...

... восени 1975-го персональну виставку американського художника з Тернопільщини Якова Гніздовського в Токію відвідав син японського імператора Хірохіто, а всі роботи викупила найбільша місцева галерея «Йосейдо»;

... матчі фінальної частини 14-го чемпіонату Європи з футболу у 2012 році вперше в історії відбувалися на стадіонах країн Східної Європи, в Україні та Польщі (у містах Варшава, Познань, Вроцлав, Гданськ, Київ, Харків, Донецьк, Львів); гасло чемпіонату — «Творимо історію разом», талісмани — брати-близнюки Славек і Славко;

... у Великій Британії, яка замість України приймала Євробачення-2023, пам'ятник ліверпульській четвірці — «Бітлз» — вдягнули у вишиванки.

Терміни і поняття, які варто знати й розуміти

Абстракціонізм — мистецький напрям, представники якого замість звичного зображення використовують систему формальних елементів — лінію, кольорову пляму тощо.

Неореалізм — мистецький стиль, визначальною рисою якого є прагнення показати життя без прикрас (здебільшого поширений у літературі і кіно).

Попарт — напрям мистецтва, який виник як реакція на живопис абстрактного експресіонізму, а його представники намагалися творити популярний культурний продукт, не відділяючи його від дійсності.

Постмодернізм — культурна течія, для якої властиве розчарування у просвітницьких ідеалах та цінностях з їх вірою в прогрес, торжество розуму, безмежність людських можливостей.

Соціалістичний реалізм — панівний мистецький стиль у Советському Союзі та інших соціалістичних країнах, для якого характерні народність, ідейність, виховна складова, звеличення правлячої партії та її керівників.

Функціоналізм — течія в архітектурі, представники якої прагнули своїми творчими рішеннями досягти утилітарних завдань і мінімізувати все, що оточує людину.

26.1. Які тенденції домінували в розвитку культури другої половини XX — на початку XXI ст.?

Завдяки глобалізації, розширенню транспортних мереж і зростанню ролі масмедіа, у найвіддаленіші місця світу поширилася західна культура («вестернізація»). Їй були притаманні світські, демократичні, ліберальні та егалітарні цінності. З-поміж західних впливів виділялася американська культура, яку до війни сприймали як таку собі ковбойську екзотику. Після війни заговорили про «американізацію культури» й поширення серед європейської молоді американського стилю життя, який для багатьох означав достаток і безтурботність. Чому? Тому що США у повоєнному світі асоціювалися з відкритістю, успішністю, а також і певною загадковістю. До того ж, американська культура була конформістська, розрахована на

масового споживача. Американізація культури відбувалася передусім через попмузику і кіно. Європейці по війні запізнали американський джаз і голлівудські фільми. Вони безпосередньо вплинули на модні уподобання, у результаті чого молоді європейці стали одягатися «по-американськи». Наприклад, у 1950-х роках почалася т. зв. «джинсова революція» — швидке поширення моди на джинси. Помітну роль у їх популяризації відіграли співак Елвіс Преслі та кіноактор Марлон Брандо.

Елвіс Преслі (праворуч) та Президент США Річард Ніксон (ліворуч) в Овальному кабінеті Білого дому 21 грудня 1970 року, витяг зі світлини фотографа Білого Дому Оллі Аткінса. Це зображення відоме під назвою «Президент і король», а також «Два найвидатніші музиканти XX століття».

У тоталітарних державах, наприклад в ССРСР, культура залежала від урядового покровительства, а митці були позбавлені свободи творчості. **Культура стала інструментом пропаганди.** Поширювалося переконання про *«вищість власної (у розумінні російської) культури»*. Пропагований у Советському Союзі та інших країнах соцтабору жанр **«соціалістичного реалізму»** звужував мистецький вибір. Визначальними рисами советської культури були героїчний пафос, поетизація безликої «простої людини», естетика сили і праці, нетерпимість до культурного модернізму. Наприклад, спроба московських художників-авангардистів у 1974 р. провести виставку своїх картин безпосередньо на вулиці закінчилася тим, що міліція за допомогою бульдозера її знищила (звідси назва **«бульдозерна виставка»**).

«Наше життя», мозаїка в жанрі соцреалізму, автор Вальтер Вомак (Александрштрассе, 9, м. Берлін), 1964 рік

Важливою тенденцією розвитку культури після війни став занепад класичних жанрів високого мистецтва, наприклад класичної музики. Щорічні Зальцбурзький і Байройтський фестивалі залишались як данина минулому, своєрідний ритуал для старших

поціновувачів музики. Лише соціальний статус, що асоціювався з старомодною високою (елітарною) культурою не дозволив їм занепасти цілковито. Що підірвало позиції високого мистецтва? **Передусім занепад від кінця 1960-х років модернізму.** Йому на зміну прийшов **постмодернізм** — провокаційне заперечення колишніх культурних цінностей. У цій постмодерній культурній ситуації розвинулася **множинність художніх практик**. Поширились інтелектуальні експерименти — концептуальне мистецтво та мінімалізм. Нарешті, на початку XXI ст. про себе заявила **культура віртуальної реальності** — ілюзія дійсності, здатна створювати за допомогою комп'ютера зорові та звукові відчуття.

Тож у другій половині XX ст. **провідну роль почала відігравати масова культура.** Її визначальними рисами були **доступність, розважальність, спрямованість на невибагливі смаки людей і комерційний прибуток.** Визначальною рисою масової культури став культ «зірок» — популярних письменників, співаків, кіноакторів. Масова культура породила такі жанри, як бойовик, комікс, трилер, шлягер, шоу. На відміну від високої культури масова культура орієнтувалася не на реалістичні образи, а **творила світ вигаданих героїв** (Супермен, Бетмен, Джеймс Бонд). Важливим чинником розвитку масової культури стали різного роду **технології, які сприяли розповсюдженню мистецтва** (наприклад, поширення музики на магнітофонних касетах, а пізніше на електронних носіях і через інтернет). Нові технічні засоби створили зручні умови для масового тиражування, продажу й трансляції культурного продукту. Відтак його споживачем тепер могло бути все суспільство — причому не лише завдяки фізичному походу в театр чи на концерт, а через радіо, телебачення, інтернет. Все це зробило світову культуру багатою і різноманітною.

Міркуємо і діємо!

1. Чому, на вашу думку, на зміну модернізму прийшов постмодернізм, а класичні жанри високого мистецтва витіснила масова культура?
2. Поясніть, як ви розумієте твердження «культура стала інструментом пропаганди».
3. Укладіть схему «Тенденції у розвитку культури в другій половині XX — на початку XXI ст.».

26.2. Якими були головні досягнення в мистецтві?

Література. Розвиток повоєнної літератури характеризується творчим осмисленням пережитих воєнних лихоліть (Генріх Белль «Поїзд прибув вчасно», Еріх Марія Ремарк «Час жити і час помирати»). Звідси увага до проблем моральної відповідальності людини за свої вчинки та генези тоталітаризму (Джордж Орвелл «1984»). Значно вплинув на інтелектуальний розвиток західноєвропейської літератури **екзистенціалізм**. У творах екзистенціалістів основне місце відведено людському буттю, відчаю, самотності, стражданню (Карл Ясперс «Питання про провину», Альбер Камю

«Чума», Симона де Бовуар «Друга стаття»). Наприкінці 1950-х рр. з'явився новий напрям літератури — **«новий роман»** (Мішель Бютор «Переміна», Клод Сімон «Дорога Фландрія»). Їхні твори відзначалися відсутністю класичних персонажів, заплутаним і нелогічним викладом, непов'язаністю подій. У культурний простір світу в другій половині ХХ ст. входить література азійських і латиноамериканських країн. Авангардний романіст і драматург Юкіо Мішіма («Сповідь маски») став першим японським письменником, відомим за кордоном. Літературним шедевром визнано роман колумбійця Габріеля Гарсії Маркеса «Сто років самотності». Потік свідомості, фрагментовані сюжети, переплетені розповіді були адаптовані латиноамериканськими представниками **«магічного реалізму»** (Хорхе Луїс Борхес, Хуліо Кортасар, Карлос Фуентес). У 1970-х роках у літературі поширився **постмодернізм**. Це час експериментів: романи могли набувати рис поезії або перетворюватися на різновид нехудожнього репортажу. Поєднання складних філософських і культурологічних проблем у своїх романах запропонував італійський науковець і письменник Умберто Еко («Ім'я троянди» (1980), «Маятник Фуко» (1988)). Особливістю розвитку літератури другої половини ХХ ст. стало поширення популярної літератури — **фентезі** (Джон Толкієн, Джоан Роулінг), **детективів** (Агата Крісті, Жорж Сіменон), **шпигунських романів** (Ян Флемінг).

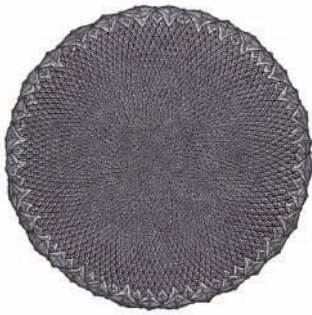
Кадр із фільму «Гаррі Поттер» за романом Джоан Роулінг

«Голубка», художник Пабло Пікассо, 1961 рік

Образотворче мистецтво. Досягнення в повоєнному живописі були скромнішими, ніж у міжвоєнний період. У Франції жив і працював іспанський художник-сюрреаліст Пабло Пікассо — один із найвидатніших мистців ХХ ст. («Голуб миру», «Дівчата», «Автопортрет»). Одним із найвідоміших художників-сюрреалістів був також іспанець Сальвадор Далі («Видіння св. Антонія», «Атомна Леда»). Одним із центрів світового мистецтва став **Нью-Йорк**, куди напередодні та під час Другої світової війни емігрувала велика кількість європейських мистців. У межах **абстракціонізму** сформувався **«абстрактний експресіонізм»**, представники якого (Джексон Поллок, Вілем де Кунінг) виступали за «спонтанний,

підсвідомий акт творення». Культовою постаттю в мистецтві другої половини XX ст. був американець українського походження Енді Воргол. Він перетворив мистецтво на масовий продукт і став класиком **попарту** («популярного мистецтва»), яке підміняє традиційне образотворче мистецтво демонстрацією об'єктів масової культури або матеріального світу (зображення пляшок Соса-Кола бананів тощо). Відкидаючи абстракціонізм, прихильники попарту оголосили своєю метою «повернення до реальності». Оригінальним художником був ще один американець українського походження Яків Гніздовський, чії картини («Зимовий пейзаж» і «Соняшник») прикрашали кабінет президента США Дж. Кеннеді. Знаковим засобом мистецького вираження по війні став **перформанс** — творення мистецького акту безпосередньо в присутності глядачів, але без їх участі. Набрив популярності мінімалізм — вид концептуального мистецтва, що передбачає передачу творчої ідеї якомога простішим способом (Карл Андре).

«Соняшник»,
художник Яків
Гніздовський

«Переміщені особи»,
художник Яків Гніздовський, 1948 рік

Відразу по війні в *скульптурі* домінували роботи двох європейців: швейцарця Альберто Джакометті (видовжені бронзові скульптури людських постатей) та англійця Генрі Мура (скульптури з металу та каменю досконалої композиції). Проте ближче до 1960-х років підходи до виготовлення скульптурних композицій різко змінилися, головню тому, що традиційні види діяльності, такі як різьблення та моделювання, поступилися місцем техніці **конструювання**. Піонером цього руху був американець Девід Сміт, котрий використав промисловий процес зварювання для виготовлення грандіозних скульптур із листового металу. Монументи (пам'ятники) в країнах Заходу втратили свою актуальність, але залишалися популярними в тоталітарних країнах. Советські скульптори створили велику кількість пам'ятників, присвячених діячам революції і компартії.

Гаас Гауз з
відображенням
собору
Св. Стефана,
Відень, світлина
Жоржа Ясуна

Архітектура. У повоєнний час розвиток архітектури був зумовлений потребами **відбудови зруйнованих міст**. Це створило додаткові можливості для вдосконалення урбаністичного планування. До 1960-х років поширеним в архітектурі залишався модернізм, зокрема такий напрям, як **міжнародний стиль**. Найяскравіший його представник — французький архітектор швейцарського походження Ле Корбузье — прихильник великих будівель (Марсель, Чандігарх). Представниками міжнародного стилю були німецький архітектор Вальтер Гропіус (житловий комплекс у Берліні, будівля посольства США в Греції) та італійський архітектор П'єр Луїджі Нерві (будинок ЮНЕСКО в Парижі, Олімпійський стадіон у Римі). У 1950-х роках у модернізмі відбувся **зеув від функціоналізму до монументального формалізму**. Поширилося переконання, що модерністські будівлі не мають сенсу і не збагачують історичне середовище. Творцем постмодерного стилю в архітектурі, для якого характерне поєднання деталей різних епох та стилів, став американець Роберт Вентурі (Пенсильванія-авеню у Вашингтоні, прибудова до Національної галереї в Лондоні). Він висунув постмодерністське гасло **«Мало — це скучно»**. Одним із найцікавіших експериментів з поєднання класичної та сучасної архітектури став будинок Гааса у Відні зі скляними дзеркальними стінами (архітектор Ганс Голляйн). Використання нових будівельних матеріалів та технологій привело до появи архітектурних проєктів незвичних форм. Наприкінці 1980-х років з'явився стиль **хайтек** («високі технології»), якому властиві вмонтовані в будинках технічні елементи, що виконують роль прикрас (Ренцо Піано, Норман Фостер). На початку ХХІ ст. комп'ютери розширили здатність архітекторів концептуалізувати й створювати нові унікальні форми будівель.

Музика. Музична культура другої половини ХХ — початку ХХІ ст. була представлена класичним та популярним напрямками. Серед композиторів **класичного напрямку** — Леонард Бернстайн («Вестсайдська історія») та Бенджамін Бріттен («Смерть у Венеції»). Серед виконавців-вокалістів перших повоєнних років — славетна Марія Каллас, яка співала в міланському театрі «Ла Скала». Видатними тенорами другої половини ХХ ст. були іспанець Хосе Каррерас, італієць Лучано Паваротті та іспанець Пласідо Домінго. У перші повоєнні роки у сфері **популярної музики** домінував джаз, а серед його найвідоміших виконавців був американець Луї Армстронг. У середині 1950-х років з'явився новий музичний напрям, орієнтований насамперед на молодь, — **попмузика** (скорочення «популярна музика»). Піснями в цьому стилі дебютував американець

Елвіс Преслі, який здобув величезну популярність аудиторії. Популярна музика в Західній Європі до певної міри наслідувала класичні музичні традиції (французи Едіт Піаф, Ів Монтан та Шарль Азнавур). Найвідомішими попзірками в 1980-х роках були Майкл Джексон і Мадонна. Наприкінці 1950-х років з'явилася **рок-музика**. Найпопулярнішими виконавцями в цьому стилі стали групи «Бітлз», «Роллінг Стоунз», «Пінк Флойд». Поширення року спричинило появу такого специфічного різновиду мюзиклу, як **рок-опера**. Похідним від року став **геві метал** («Лед Зеппелін», «Нірвана», «Металіка»). Ще одним відгалуженням стала музика в стилі **панк** («Секс пістолс»). Творцями музичного напрямку **реп** (ритмічного речитативу) стали музиканти-афроамериканці. Важливий аспект промоції сучасної музики — **музичні фестивалі**, на зразок пісенного конкурсу **Євробачення** (від 1956 р.). Рекордсменами за кількістю перемог у цьому європейському конкурсі є Ірландія та Швеція. Українські виконавці тричі здобували першість на Євробаченні — у 2004 р. (Руслана), 2016 р. (Джамала) і 2022 р. («Kalush Orchestra»).

Марія Каллас,
світлина
телебачення
Ci-Bi-Ec, 1958 рік

Скульптурна композиція
«Бітлз», одягнена у
вишиванки, світлина
BBC, травень 2023 року

Поштові марки України
«Kalush Orchestra», 2023 рік

Театр. Поряд із класичним театром, з'явилися нові течії театрального мистецтва (**альтернативний театр**), представники яких вдавалися до різного роду експериментів. Так, режисери Семюел Беккет та Ежен Йонеско започаткували **«театру абсурду»**, для вистав якого була характерна відсутність логічного зв'язку між сценічними подіями. У 1949 р. німецький драматург-класик Бертольд Брехт заснував театр під назвою **«Берлінська група»**, найвідомішими інсценізаціями якого стали **«Матінка Кураж та її діти»**, **«Життя Галілея»**. Після 1950-х центром театрального життя світу був Лондон, хоча помітну роль відігравав й американський Бродвей. У той час з'явилися **«театр факту»** (вистави нагадували документальний

репортаж), **«театр імпровізації»** (актори грали без наперед визначеного сценарію), **театр «комедії загрози»** (центральна тема — безпорадність людини). Пізніше виник **«театр пограниччя»**, прихильники якого поєднували у виставах елементи водевілю та кабаре. Окремим напрямом театрального мистецтва залишалися **мюзикли**. Визнаним автором мюзиклів був американський композитор Ендрю Ллойд Веббер («Ісус Христос — суперзірка», «Фантом в опері»).

Кіно. У повоєнні роки левову частку фільмів країн Заходу продукував **американський Голлівуд**. Це був «срібний вік» голлівудських режисерів, з-поміж яких вирізнялися Біллі Вайлдер («Бульвар Сансет», «У джазі тільки дівчата»), Альфред Гічкок (майстер фільмів-жахів: «Вікно на подвір'я», «Птахи»). Найвідомішими кінозірками США у повоєнні роки були Одрі Гепберн, Мерилін Монро, Марлон Брандо. З кінця 1960-х років у Голлівуді з'явилася плеяда цікавих режисерів — Френсіс Форд Коппола («Хрещений батько») та Мартін Скорсезе («Таксист»). Велику популярність здобув Стівен Спілберг, обидва дідусі якого були родом з України. Впровадивши у своїх фільмах спецефекти та технічні новинки, він досяг неабиякої реалістичності в демонстрованих сценах («Парк Юрського періоду», «Список Шиндлера» «Врятувати рядового Раяна»). Фільм Спілберга «Щелепи» став першим **фільмом-блокбастером**, тобто високобюджетним фільмом за участю популярних кінозірок. Серію фільмів про космічні пригоди «Зоряні війни» створив Джордж Лукас. Їх назву використовували як неофіційний синонім програми Стратегічної оборонної ініціативи президента Р. Рейгана. У 1980–1990-х роках нові стандарти в жанрі пригодницького та фантастичного фільму встановив Джеймс Камерон («Термінатор», «Титанік»).

У Західній Європі повоєнного часу домінувало італійське та французьке кіномистецтво. В Італії поширився **неореалізм**, у межах якого працювали Роберто Росселліні («Рим, відкрите місто»), Лукіно Вісконті («Земля здригається»). Значно вплинула на розвиток світового кінематографу творчість Федеріко Фелліні («Ночі Кабірії», «Життя прекрасне»). Кіномистецтво Франції розвивалося під впливом екзистенціалізму та скептицизму (Алан Реснар, Жан-Люк Годар, Клод Лелюш). Пізніше успішними стали фільми режисера Люка Бессона («Нікіта», «Жанна д'Арк», «Таксі»). В умовах деєдалізації розквітла кіноіндустрія Польщі (Анджей Вайда, Роман Поланські, Кшиштоф Зануссі). Світове мистецтво збагатив фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». Увагу кінопоціновувачів привертало кіномистецтво Японії, пов'язане з творчістю Акіри Курасави («Сім самураїв»). Велику кількість фільмів, розрахованих здебільшого на невибагливого глядача, продукував **індійський Боллівуд**. Водночас кіноіндустрія Бразилії та Мексики знайшла свою нішу у зйомках серіалів.

На зламі ХХ–ХХІ ст. поширились «чорні комедії», біля витоків яких стояли американець Квентін Тарантіно («Кримінальне чтиво», «Доказ смерті») та британець Гай Річі («Карти, гроші, два стволи», «Місто гріхів»). Кіноіндустрія другої половини ХХ — початку ХХІ ст. дала світові цілу плеяду кінозірок: Бріджит Бардо, Інґрід Бергман, Софі Лорен, Луї де Фюнес, П'єр Рішар, Роберт де Ніро, Гаррісон Форд, Брюс Вілліс, Леонардо ді Капріо, Бред Пітт, Софі Марсо, Арнольд Шварценеггер, Кіану Рівз, Дженніфер Еністон, Бенедикт Камбербетч та ін. Характерно, що серед популярних зірок кіно сьогодення є **актори й актриси українського походження** — Міла Йовович, Міла Куніс, Джек Пеланс (Володимир Палагнюк), Віра Фарміґа. *А хто ваші улюблені кіноактор(-к)и?*

Міркуємо і діємо!

1. Пригадайте, які твори письменників, згаданих у тесті підпараграфу, ви читали / дивилися екранізацію. Визначте, хто з ваших однокласників / однокласниць є найкращим читачем та експертом із сучасної літератури. Додайте до переліку авторів відомих вам сучасних українських письменників. Укладіть для себе список книжок, які ви хотіли б незабаром прочитати. За бажання організуйте в класі виставку / круглий стіл / вебінар / змагання знавців сучасного образотворчого мистецтва та скульптури / архітектури / музики / театру / кіно (на вибір). 2. Створіть за допомогою доступних інтернет-ресурсів колекцію / виставку досягнень світового мистецтва. 3. Укладіть ментальну мапу або асоціативний куш за темою «Мистецькі досягнення другої половини ХХ — першої чверті ХХІ ст.».

26.3. Які зміни відбулися в спорті?

Олімпійські ігри залишалися найпрестижнішою спортивною подією світу. Еволюція олімпійського руху упродовж ХХ — початку ХХІ ст. внесла зміни в організацію та проведення змагань. Поруч з **Літніми та Зимовими іграми** (їх проводили через чотири роки), виникли **Паралімпійські ігри для спортсменів з обмеженими можливостями, Юнацькі Олімпійські ігри** для підлітків віком від 14 до 18 років. Кількість олімпійських дисциплін постійно зростала, як і географія країн-господарів змагань.

Перші повоєнні Олімпійські ігри відбулися 1948 р. в Лондоні. Переможені держави — Німеччина та Японія, успішні в спортивному плані до війни, не були запрошені до участі в змаганнях. Советський Союз уперше взяв участь в Олімпіаді в Гельсінкі 1952 р. На всіх повоєнних олімпіадах спостерігалось **міжнародне напруження, спричинене «холодною війною» або ж суперечками між окремими країнами / народами**. Наприклад, на Олімпіаді 1972 р. в німецькому Мюнхені в результаті нападу палестинських терористів загинули 11 членів ізраїльської команди. Олімпійські ігри 1976 р. в канадському Монреалі проігнорували 28 африканських країн, які протестували проти участі в змаганнях збірної команди Нової

Зеландії з регбі, яка перед тим їздила на змагання до ПАР. Країни Заходу бойкотували Олімпіаду в Москві 1980 р. через советську інтервенцію в Афганістан. У відповідь Советський Союз та його сателіти не взяли участі в Олімпійських іграх 1984 р. у Лос-Анджелесі. Попри політичну складову, олімпіади дарували багато емоцій і світових рекордів. Рекордсменами за кількістю олімпійських нагород станом на сьогодні є плавець Майкл Фелпс (США; 23 медалі) та гімнастка Лариса Латиніна (Советський Союз, уродженка Херсона; 18 медалей).

*Листівка 1959 року
із зображенням нового
Олімпійського стадіону в Римі,
автор невідомий*

*Марка Румунії 1979 року із зображенням
Олімпійського стадіону в Римі та емблеми
Олімпіади 1980 року в Москві (серія
«Передолімпійські ігри до XXII літніх
Олімпійських ігор 1980 року в Москві —
Історія Олімпійських ігор — Стадіони»*

Поруч із популярністю певних видів спорту в окремих країнах, як-от: Чехія (хокей), Литва (баскетбол), Данія (гандбол), США (бейсбол) — грою №1 у всьому світі став **футбол**. Це, по суті, гра без кордонів, адже його грають у всіх куточках планети. Якщо в перших повоєнних роках у клубних командах рідко грали іноземці, то вже через пів століття траплялися команди, де місцеві футболісти були рідкістю. Такі футбольні клуби, як «Реал» (Мадрид), «Барселона», «Манчестер Юнайтед» чи «Мілан», стали загальноновизнаними світовими брендами з величезними арміями вболівальників по всьому світу. На рівні збірних найбільше звитяг на чемпіонатах світу з футболу у національній команді Бразилії (5), Німеччини та Італії (по 4), Аргентини (3). Найсильнішим професійним футбольним турніром нині є Англійська прем'єр-ліга (АПЛ). Кращим футболістом XX ст. визнано бразильця Едсона Арантіса ду Насіменту (Пеле), відомого як «*короля футболу*». Найкращий футболіст світу щороку отримує нагороду — «Золотий м'яч». Рекордсменами в цій номінації є аргентинець Ліонель Мессі (8), бразилець Пеле (7), португалець Кріштіану Роналду (5). Свого часу три українці теж здобували «Золотий м'яч» — Олег Блохін, Ігор Беланов та Андрій Шевченко.

Основними тенденціями розвитку сучасного спорту є: глобалізація, професіоналізація, комерціалізація, впровадження

нових методик тренувань, зростання спортивних досягнень та глядацького зацікавлення.

«Золотий м'яч»,
світлину Анка Кумара,
2014 рік

Логотип Євро-2012,
автор Елдер
Помбінью / УЄФА

Талісман УЄФА, створений компаніями Rainbow
Productions та Warner Bros,
світлину Томаша Сєніцького

Міркуємо і діємо!

1. Якою, на вашу думку, є роль Олімпійських ігор у сучасному світі?
2. Пригадайте олімпійські види спорту та українських спортсменів, що ставали олімпійськими чемпіонами. Чи відомі вам імена переможців літньої Олімпіади 2024 року й наступних після друку цього підручника, Олімпіад?
3. Дізнайтеся з додаткових доступних джерел про вплив політичних процесів на участь в олімпіадах чи бойкотування їх проведення. Чи актуальним у наш час є твердження «спорт — поза політикою»? Обґрунтуйте свою думку.

Мовою оригіналу

Уривок із книжки Тоні Джадта «Після війни. Історія Європи від 1945 року», переклад з англійської. — Київ: Наш Формат, 2021.

С. 840: «Популярність глядацьких видів спорту надзвичайно виросла в останні десятиліття сторіччя, попри те що кількість глядачів, які дивилися спортивні події наживо, переважно впала. У трьох середземноморських країнах попит на спортивні події був такий, що виправдовував існування дуже поважних багатотиражних щоденних газет, присвячених виключно спорту... Хоча багато країн усе ще могли похвалитись особливими місцевими видами спорту та спортивними подіями... Тур де Франс [змагання з велоспорту] та щорічний тенісний турнір Вімблдон — на рівні континенту — це були нішеві події, які, утім, могли привернути увагу мільйонної аудиторії».

Запитання: Які плюси й мінуси в комерціалізації спорту? Як поширення телебачення змінило спорт? Яким видам спорту ви особисто віддаєте перевагу?

Додаткова інформація та ілюстрації:

<https://cutt.ly/QwNrZ9AD>

Енді Воргол і Яків
Гніздовський: мистецькі
шедеври майстрів

Корисна гра:

<https://cutt.ly/Oec11hul>

Перевірте себе

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Які наслідки __? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. Поясніть, як ви розумієте поняття «культура віртуальної реальності».

3. Назвіть видатних представників літератури, мистецтва, спорту другої половини ХХ ст. — першої чверті ХХІ ст. 4. Проаналізуйте основні сучасні тенденції в літературі, образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці, театральному мистецтві, кінематографії й спорті. 5. Поясніть взаємовпливи культури, спорту і політики. 6. Визначте і поясніть різницю в умовах розвитку культури на теренах ЄС та інших регіонів світу (на вибір).

Узагальнення до розділу 6 «ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА»

науково-технічна революція (НТР)	штучні матеріали	попарт	ЕНІАК, ЕОМ	абстракціонізм
«високі технології»	інформаційна революція	ПК, WWW	неореалізм	коронавірус
Болонський процес	кібернетика	Інтернет	квантова механіка	клонування
генна інженерія	біотехнологія	перформанс	теорія суперсиметрії	андронний колайдер
теоретична квантова хімія	«лисенківщина»	біохімія	теорія бізонних струн	постмодернізм
нуклеарна сім'я	елементарна сім'я	модернізм	Олімпійські ігри	соціалістичний реалізм
функціоналізм	вестернізація	«міжнародний стиль»	віртуальна реальність	фантастика
американізація культури	«джинсова революція»	хайтек	екзистенціалізм	шпигунські романи
«магічний реалізм»	«новий роман»	поп, рок, реп, панк	«абстрактний експресіонізм»	Паралімпійські ігри
фестивалі	Євробачення	Голлівуд	театр «комедії загрози»	блокбастери
«альтернативний театр»	«театр абсурду»	«театр факту»	«театр імпровізації»	«театр пограниччя»

Узагальнення курсу

Основні тенденції розвитку світу в другій половині XX – на початку XXI ст.

- «Холодна війна» між країнами Заходу і соцтабору, утворення двополюсного світу: США – Советський Союз (1945–1991).
- Колоніальні війни та деколонізація.
- Економічна інтеграція (ЄЕС → ЄС; НАФТА; МЕРКОСУР).
- Становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства.
- Регіональні війни і конфлікти (Корейська, В'єтнамська, Афганська війни, арабо-ізраїльський конфлікт).
- Глобалізація.
- Продовження емансипації жіноцтва.
- Криза модернізму й становлення постмодернізму в культурі, віртуалізація й візуалізація культури.
- Зменшення соціальної нерівності.
- Зростання ролі високих технологій та професійних фахівців.
- Удосконалення систем соціального захисту і медицини.
- Зростання сфери послуг.
- Розпад Советської імперії і крах комунізму.
- Формування багатопольосного світу за домінування США (після 1991 р.).
- Криза системи міжнародних відносин у першій чверті XXI ст.

Національні та глобальні виклики

- Локальні війни і конфлікти, здатні перерости в третю світову війну з використанням зброї масового знищення.
- Міжетнічні конфлікти (Індія, окремі країни Африки).
- Сепаратистські рухи (Велика Британія, Канада, Іспанія).
- Конкуренція за ресурси і ринки збуту.
- Прірва між багатими та бідними країнами.
- Необхідність захисту навколишнього середовища.
- Глобалізація як виклик збереженню національної ідентичності.
- Міжнародний тероризм.
- Міграційні кризи.
- Поширення політичного популізму та відродження авторитарних тенденцій.
- Неефективність системи міжнародної безпеки (неефективність ООН).
- Зневага до загальновизнаних норм міжнародного права.

Протистояння демократії авторитаризмові та імперській політиці в сучасному світі

- Розширення прав людини.
- Протистояння «демократія – авторитаризм»: триумфи демократії та відродження авторитаризму (Латинська Америка).
- Падіння авторитарних режимів у Південно-Західній Європі в 1970-х рр.
- Утвердження принципів громадянського суспільства.
- Ненасильницькі революції («оксамитові революції» в країнах Центральної і Східної Європи, «Арабська весна»).
- Відродження російського імперіалізму («руський мір», рашизм) й агресія супроти сусідніх країн (Грузія, Україна).

Виміри цінностей людського буття в сучасному світі

- *Дотримання прав людини.*
- *Демократія.*
- *Свобода.*
- *Рівність.*
- *Верховенство права.*
- *Повага до людської гідності.*
- *Справедливість.*
- *Стійкий мир.*

Місце України в сучасному світовому співтоваристві

- Україна перебуває на перехресті геополітичних інтересів.
- Євроатлантичний вибір нашої держави.
- Російсько-українська війна як екзистенційна і ціннісна війна.
- Криза Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин унаслідок російської агресії супроти України.
- Відновлення ваги європейських цінностей як результат подій в Україні («Революція Гідності», спротив російській агресії).
- Від наслідків російсько-української війни залежить не тільки майбутнє Європи, але й всього світу.
- Гідне місце України в оновленому світовому порядку.

Хронологічна узагальнювальна таблиця

1945 р.	– створення Організації Об'єднаних Націй (ООН)
1945 р.	– створення Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)
1945 р.	– створення Світового банку
1945–1947 р.	– широкомасштабні переселення українців (у Чехословаччині, Польщі та СРСР).
1945–1947 рр.	– початок «холодної війни»
1947 р.	– започатковано «план Маршалла»
1947 р.	– здобуття незалежності народами Індії
1947 р.	– утворення Пакистану
1946–1947 рр.	– голод в Україні
1948 р.	– утворення держави Ізраїль
1948 р.	– перша Берлінська криза, радянська блокада Західного Берліна
1948 р.	– Генеральна Асамблея ООН ухвалила «Загальну декларацію прав людини»
1949 р.	– утворення Федеративної Республіки Німеччини (ФРН)
1949 р.	– утворення Німецької Демократичної Республіки (НДР)
1949 р.	– утворення Організації Північноатлантичного договору (НАТО)
1949 р.	– утворення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ)
1950–1953 р.	– Корейська війна
1953–1964 рр.	– період «хрущовської відлиги» в СРСР
1953–1959 рр.	– Кубинська революція
1954–1975 рр.	– Війна у В'єтнамі
1955 р.	– утворення Організації Варшавського договору (ОВД)
сер. 1950 – сер. 1970-х рр.	– японське «економічне диво», зародження і формування дисидентського руху в СРСР
1955–1968 рр.	– виступи афроамериканців за громадянські права у Сполучених Штатах Америки (США)
1956 р.	– Угорська революція
1957 р.	– підписано Римські угоди про утворення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) і Євроатому
1958–1962 рр.	– період реалізації курсу «трьох червоних знамен» Мао Цзедуня
1960 р.	– «рік деколонізації Африки»
1961 р.	– друга Берлінська криза, будівництво Берлінського муру
1962 р.	– Карибська криза
1964–1982 р.	– «Брежнєвська епоха» в СРСР, «застій»
1965 р.	– перша велика хвиля арештів українських дисидентів у СРСР
1965–1973 рр.	– американський етап війни у В'єтнамі
1966–1976 рр.	– період «культурної революції» Мао Цзедуня
1968 р.	– «червоний травень» у Франції
1968 р.	– «Празька весна»

1972 р.	– друга велика хвиля арештів українських дисидентів у СССР
1972–1975 рр.	– проведення Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ)
1974 р.	– падіння авторитарного «режиму полковників» у Греції
1974 р.	– падіння авторитарного режиму в Португалії (Революція гвоздик)
1975 р.	– кінець авторитарного режиму в Іспанії
1975 р.	– підписання Заключного акта НБСЄ в Гельсінкі
1976 р.	– утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод
1978–1979 рр.	– ісламська революція в Ірані
1979–1989 рр.	– військове вторгнення СССР в Афганістан
1979–1990 рр.	– період тетчеризму
1981–1989 рр.	– період рейганоміки
1985–1991 рр.	– перебудова в Союзі Сове́тських Соціалістичних Республік (Сове́тському Сою́зі, СССР)
1989 р.	– період «оксамитових революцій» в країнах Центрально-Східної Європи
1990 р.	– ухвалення Декларації про державний суверенітет України
1990 р.	– об'єднання Німеччини
1991 р.	– ухвалення «Акта проголошення незалежності України»
1991 р.	– розпад СССР
1991 р.	– розпад Югославії, вихід Словенії та Хорватії зі складу СФРЮ
1991 р.	– кінець «холодної війни»
1992 р.	– Підписано Маастрихтський договір про утворення Європейського Союзу (ЄС)
1993 р.	– розпад Чехословаччини, утворення Чеської Республіки та Словацької Республіки
1994 р.	– ліквідація апартеїду в ПАР
2001 р., 3-27 червня	– візит Папи Римського Івана Павла II в Україну
2001 р., 11 вересня	– терористичні акти Аль-Каїди на території США
2001–2021 рр.	– війна в Афганістані між Міжнародними силами сприяння безпеці під проводом НАТО та рухом Талібан
2010–2011 рр.	– «Арабська весна»
2014 р.	– формування Ісламської держави Іраку і Леванту (ІДІЛ)
2014 р.	– російське збройне вторгнення в Крим та незаконна окупація півострова, тимчасова незаконна окупація Росією окремих районів Луганської та Донецької областей України, розгортання АТО
2022 р., 24 лютого	– початок широкомасштабної війни Росії проти України

Навчальне видання

ВАСИЛЬКІВ Ірина Дмитрівна
СІРОМСЬКИЙ Руслан Богданович
ОСТРОВСЬКИЙ Валерій Васильович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Рівень стандарту

**Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Літературна редакторка *Ірина Дворницька*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин, Тетяни Волошин*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*

Формат 70х100 1/16.

Умовно-друк. арк. 15,60. Облік.-видавн. арк 10,20. Наклад 57 780 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

СВІТ У ПЕРІОД «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

ЄВРАЗИЯ. ПОЛІТИЧНА КАРТА

